

УДК 159.9; 316.4; 316.6; 364; 371; 376; 378
DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1>

Наведено результати теоретичних і емпіричних досліджень, методологічних розробок з актуальних питань в українській і зарубіжній соціальній сфері, психології, освітніх та педагогічних науках.
Для соціальних працівників, викладачів, науковців, аспірантів, студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	Чуйко Олена, д-р психол. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Александров Денис, д-р психол. наук, доц. (Україна); Артюшина Марина, д-р пед. наук, проф. (Україна); Бахов Іван, д-р пед. наук, проф. (Україна); Власова Олена, д-р психол. наук, проф. (Україна); Гейтона Марія, проф. (Греція); Гук Ольга, канд. пед. наук, доц. (Україна); Дромантене Лета, д-р гуманіт. наук, проф. у галузі освіти (Литва); Захаріна Тетяна, д-р психол. наук, доц. (Україна); Кобенко Алла, магістр (відп. секр.) (Україна); Львовичкіна Антоніна, д-р психол. наук, проф. (Україна); Олексюк Наталія, д-р пед. наук, проф. (Україна); Пашенко Світлана, канд. пед. наук, доц. (Україна); Петрова Маріана, проф. (Болгарія); Рупшієне Людмила, д-р соціол. наук, проф. (Литва); Садовська Едіта, д-р гуманіст. наук у галузі педагогіки, проф. (Польща); Соснюк Олег, канд. психол. наук, доц. (Україна); Чернуха Надія, д-р пед. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	факультет психології просп. Академіка Глушкова, 2а, м. Київ, 03680 ☎ (38044) 521 32 64 e-mail: srsp.psy@knu.ua web: http://visnyk.soch.robota.knu.ua
Затверджено	вченою радою факультету психології 30.01.25 (протокол № 9)
Зареєстровано	Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення Рішення № 1089 від 28.03.24 Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03810
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 157 від 09.02.21
Індексування	CrossRef, Google Scholar, OJS, PKP INDEX, OUCI
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 2616-7786 (Print), ISSN 2616-7778 (Online)

SOCIAL WORK

1(10)/2024

Established in 2016

UDC 159.9; 316.4; 316.6; 364; 371; 376; 378

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1>

There were presented the results of theoretical and empirical researches, the methodological drafting on current issues in Ukrainian and foreign social spheres, psychology, educational and pedagogical sciences. This issue is for social workers, teachers, scientists, postgraduate students and students.

EDITOR-IN-CHIEF	Chuiko Olena, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Aleksandrov Denys, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Artiushyna Maryna, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Bakhov Ihor, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Chernukha Nadiya, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Dromantiene Leta, DSc (Humanit. at Education), Prof. (Lithuania); Geitona Mary, Prof. (Greece); Guk Olha, PhD (Ped.) (Ukraine); Kobenko Alla, Master of Soc. Work (deputy secretary) (Ukraine); Lovochkina Antonina, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Oleksiuk Nataliya, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Paschenko Svitlana, PhD (Ped.), Assoc. Prof. (Ukraine); Petrova Mariana, PhD (Bulgaria); Rupsiene Lyudmyla, DSc (Soc.), Prof. (Lithuania); Sadowska Edyta, DSc (Human. of Ped.), Prof. (Poland); Sosniuk Oleh, PhD (Psychol.), Assoc. Prof. (Ukraine); Vlasova Olena, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Zakharina Tetiana, DSc (Ped.), Assoc. Prof. (Ukraine)
Address	Faculty of Psychology 2a, Hlushkov ave., Kyiv, 03680 ☎ (38044) 521 32 64 e-mail: srsp.psy@knu.ua web: http://visnyk.soch.robota.knu.ua
Approved by	the Academic Council of the Faculty of Psychology 30.01.25 (protocol № 9)
Registered by	The National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine Decision № 1089 of 28.03.24 Identifier of printed media: R30-03810
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 157 dated 09.02.21
Indexing	CrossRef, Google Scholar, OJS, PKP INDEX, OUCI
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

---

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

БАЙДАРОВА Ольга, КАЧАН Валерія Вижити і жити під час війни: групи підтримки як ресурс психосоціальної допомоги	5
ГЛАДИШКО Євгенія Політика безпечного освітнього середовища в закладах середньої освіти: результати оцінювання.....	16
КОСТЕНКО Дмитро, МАЙДАНЮК Марина, ДІН Цзіпін, ТАН Сішунь Формування життєстійкості особистості в сучасних реаліях.....	25
ЛИТВА Людмила, ХОМЕНКО Дар'я Координація взаємодії з волонтерами як чинник організаційної культури громадських організацій.....	31
ЧУЙКО Олена, КРУПСЬКИЙ Богдан Провідні мотиви до занять спортивною реабілітацією у військових ветеранів	38
ЧУЙКО Олена, ДУН Цзяхан, ДЕН Сюйтун Іноземний студент в освітньому середовищі університету в умовах війни в Україні: ризики ексклюзії та забезпечення благополуччя	44

ПСИХОЛОГІЯ

БОКОВЕЦЬ Ольга Психологічні особливості переживання синдрому втоми від війни	50
БУЛАТЕВИЧ Наталія, ДОМАРАЦЬКА Ольга Психологічні чинники стратегій харчової поведінки в підлітковому та ранньому юнацькому віці	56
ПУДЕНКО Ірина, ВЛАСОВА Олена Особливості тривожно-депресивних проявів та суб'єктивного благополуччя матерів дітей з органічним ураженням нервової системи	64
САЗОНОВА Ірина Результати дослідження ефективності практичних інструментів розвитку стресостійкості за моделлю BASIC PH	71
СВАТЕНКОВА Тетяна Актуалізація психологічного потенціалу підлітків в умовах тимчасового дитячого середовища	76
СИЛКІН Євгеній Російсько-українська війна як чинник трансформації ціннісних орієнтацій жінок-військовослужбовиць	83

ОСВІТНІ, ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

ЗАХАРІНА Тетяна Інноваційні методи викладання у закладах вищої освіти в умовах повномасштабного вторгнення.....	89
ОЛЕКСЮК Наталія, ЧЕРНУХА Надія Професійна підготовка соціальних педагогів у сучасних реаліях.....	95
Відомості про авторів	102
Відомості про рецензентів	106

CONTENTS

SOCIAL WORK

BAIDAROVA Olha, KACHAN Valeriia Surviving and living during the war: support groups as a psychosocial assistance resource	5
HLADYSHKO Yevheniya Policy of a safe educational environment in secondary educational institutions: evaluation results	16
KOSTENKO Dmytro, MAIDANYUK Maryna, DING Jiping, TANG Xishun Formation of personality hardiness in today's realities.....	25
LYTVA Liudmyla, KHOMENKO Daria Coordination of interaction with volunteers as a factor of organizational culture of non-governmental organizations.....	31
CHUIKO Olena, KRUPSKI Bogdan Leading motives for engagement in sports rehabilitation among military veterans	38
CHUIKO Olena, DONG Jiahang, DENG Xutong International students in the university educational environment in the context of the war in Ukraine: risks of exclusion and providing well-being	44

PSYCHOLOGY

BOKOVETS Olha Psychological features of the experience of "war fatigue syndrome"	50
BULATEVYCH Nataliya, DOMARATSKA Olha Psychological factors of eating behavior in adolescence and early youth	56
PUDENKO Iryna, VLASOVA Olena Features of anxiety-depressive manifestations and their relationship with the subjective well-being of mothers raising children with organic nervous system disorders	64
SAZONOVA Iryna Results of the study on the effectiveness of practical tools for developing stress resistance using the BASIC PH MODEL.....	71
SVATENKOVA Tetyana The adolescents' psychological potential actualization in the temporary children's environment conditions.....	76
SYLKIN Yevhenii The russian-ukrainian war as a factor in the transformation of female military servicemembers' value orientations.....	83

EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL SCIENCES

ZAKHARINA Tetiana Innovative teaching methods in higher education institutions during a full-scale invasion	89
OLEKSIUK Nataliya, CHERNUKHA Nadiya Professional training of social educators in today's context	95
Journal Authors	102
Journal Reviewer	106

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

УДК (364-3+364-7):061.2-058.6

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/1>

Ольга БАЙДАРОВА, канд. психол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-2332-1769

e-mail: baidarovao@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Валерія КАЧАН, бакалавр

ORCID ID: 0009-0005-2594-4328

e-mail: kachanvaleria@gmail.com

МГО "Міжнародний центр розвитку та лідерства", Київ, Україна

ВИЖИТИ І ЖИТИ ПІД ЧАС ВІЙНИ:

ГРУПИ ПІДТРИМКИ ЯК РЕСУРС ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ

Вступ. Сучасна практика соціальної роботи в Україні вимушено отримала вагомий поштовх до розвитку, що вимагає глибокого розуміння природи проживання людьми масштабних, тривалих надзвичайних ситуацій, пов'язаних зі збройним конфліктом і політичною нестабільністю, та перегляду форм і методів роботи в таких ситуаціях. У фокусі статті – групи підтримки як метод психосоціальної допомоги у переживанні травматичної події, що триває. Презентовано результати дослідження, що розкривають динаміку, вплив та ефективність груп підтримки у психосоціальній допомозі постраждалим у війні, яка триває. Дослідження зосереджене на досвіді функціонування груп підтримки в період з березня 2022 р. по квітень 2023 р. – місяця надзвичайно стресового першого року повномасштабної російсько-української війни – для таких цільових аудиторій, як особи, які постраждали від війни (значна частина яких зазнали вимушеної міграції), та жінки, чії чоловіки воюють.

Методи. У межах феноменологічної парадигми використано метод тематичного аналізу 106 звітів фасилітаторів груп підтримки й анкетне опитування 13 учасників груп підтримки.

Результати. З допомогою тематичного аналізу визначено запити учасників груп і способи подолання стресу війни самотужки та завдяки участі в зустрічах груп підтримки. Виділено два ключові фокуси обговорення, наявні на кожній зустрічі: "Що турбує?" та "Як підтримати себе?". Виявлено вагомий вплив контекстуального фактору на перебіг процесів проживання тривалої травматичної події учасниками груп підтримки. У виділених шести часових періодах ключовою ознакою зміни періоду стали події на фронті і політичне насильство над цивільним населенням з боку агресора. Попри спільний загальний контекст війни, помічено відмінності в труднощах і потребах представників різних груп – людей, які зазнали загального впливу війни, та тих, чії рідні безпосередньо залучені до воєнних дій. Анкетування додатково доводить позитивний вплив участі в групах на психоемоційний стан.

Висновки. Результати засвідчують, що групи підтримки, засновані на підході резилієнс, забезпечують безпечне і комфортне середовище, у якому учасники можуть обговорити свій досвід, отримати різні види підтримки, а також розвивають свої захисні характеристики та здатності використовувати нові методи подолання життєвих труднощів (від здатності до підтримки свого психоемоційного стану, повернення контролю і керування ситуацією до посилення власної ідентичності, усвідомлення себе як українця та частини сильного народу).

Ключові слова: група підтримки, психосоціальна підтримка, резилієнс, російсько-українська війна, складні гуманітарні надзвичайні ситуації.

Вступ

Від початку російсько-української війни у 2014 р. й особливо гостро – з моменту повномасштабного вторгнення ворога на територію України в лютому 2022 р. – постало питання про розгортання системи надання психосоціальної підтримки, що забезпечувала б доступ до послуг широкому колу користувачів, кількість яких постійно зростає в умовах надзвичайної ситуації, що триває. Політичне насильство, що супроводжує неоголошену війну Росії проти України, спрямоване проти усього населення нашої країни (Levy, & Leaning, 2022). Агресор діє у такий спосіб, що цивільне населення є не супутніми жертвами, а однією із ключових мішеней фізичних та інформаційних атак (Sousa, & Veronese, 2021). За понад два роки повномасштабного вторгнення українцям у різних частинах країни довелося пережити надзвичайно багато лиха, що відповідає визначенню політичного насильства – від ракетних й артилерійних обстрілів, захоплення населених пунктів, окупації, примусового вивезення з країни до "блекауту", ядерного шанштажу та постійних інформаційно-психологічних операцій (ІПсО). З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Проект даних про місцезнаходження та події збройних конфліктів (Armed Conflict Location & Event Data Project,

ACLED) фіксує майже 40 000 подій політичного насильства, включно з обстрілами, артилерійськими, безпілотними та ракетними ударами, по всій країні (ACLED, 2023). Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ; The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, OHCHR) підтвердило загалом 35 160 жертв серед цивільного населення під час війни станом на 31 липня 2024 р. З них 23 640 осіб отримали поранення. Однак УВКПЛ уточнило, що реальні цифри можуть бути вищими (Statista Research Department, 2023). Тікаючи від війни, мільйони українців стали вимушеними внутрішніми та зовнішніми мігрантами. Багато людей переживали кризові стани. Втрата близьких, житла, майна, роботи, звичного способу життя загалом і розрив соціальних зв'язків негативно впливає на психоемоційний стан людини та порушує її соціальне функціонування, підриває довіру до інших, зокрема й до формальних соціальних інститутів, органів влади на рівні громади й держави, а також віру у власні сили протистояти ворогові. Саме такою є мета політичного насильства (Sousa, 2013).

Переживання мільйонами українців незахищеності і стресу війни підштовхнуло соціальні організації громадського та державного секторів до впровадження

проектів і програм, покликаних підтримати людей і допомогти їм у подоланні наслідків травматичних подій війни. Міжнародна громадська організація (МГО) "Міжнародний центр розвитку і лідерства" (МЦРЛ), спираючись на Керівництво з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації Міжвідомчого постійного комітету (Міжвідомчий постійний комітет, 2017), розгорнув програми психосоціальної допомоги населенню, що передбачають, крім індивідуальних телефонних та онлайн-консультацій, роботу очних й онлайн-груп підтримки. Такі групи діють за принципом "люди для людей" ("people to people organizations"), відомі як метод "рівний – рівному" (Царенко та ін., 2018), і допомагають учасникам знайти людей, які переживають подібний досвід, та зменшити наслідки травматичних подій – відновити психологічну рівновагу й соціальне функціонування. Особливу цінність для розуміння природи проживання людьми масштабних, тривалих надзвичайних ситуацій, пов'язаних зі збройним конфліктом і політичною нестабільністю, становлять запити на підтримку, з якими приходять на регулярні зустрічі люди, та теми, які вони порушують для обговорення в групі.

Метою публікації є опис особливостей проживання людьми війни та їхнього досвіду відвідування груп підтримки як ресурсу в подоланні наслідків тривалих травматичних подій, спричинених війною. Інформацію було зібрано протягом березня 2022 р. – квітня 2023 р., у період проживання українцями надзвичайно стресових подій першого року повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Дані складаються зі 106 звітів фасилітаторів груп підтримки та 13 анкет учасників цих груп підтримки. Ключовим запитанням дослідження було: "Як люди справляються зі стресом війни за допомогою участі в групах підтримки?". Звіти фасилітаторів та відповіді на відкриті запитання анкети аналізували, використовуючи тематичний аналіз; за допомогою методів описової статистики здійснювався аналіз відповідей на закриті запитання анкети.

Групи підтримки як метод збереження психічного здоров'я та соціальної підтримки у складних гуманітарних надзвичайних ситуаціях. Групи підтримки широко практикують з 1980-х рр. у різних професійних і соціальних контекстах. Вони покликані об'єднувати людей, які в певний момент свого життя зазнали різних травматичних подій (сексуального насильства й експлуатації, викрадення, терористичних актів, катувань, перебування в зоні або участі у військових конфліктах, важкої тривалої хвороби або каліцтва, втрати важливих стосунків тощо). В Україні у практиці соціальної роботи групи підтримки, само-/взаємодопомоги діяли в роботі з вузькими категоріями клієнтів з кінця 1990-х – початку 2000-х рр., а науковий інтерес до цього методу психосоціальної допомоги поступово почав проявлятися лише в останні кілька років (Трубавіна, Негачевська, & Мартинюк, 2020; Бергхауер-Олас, 2022), зокрема у контексті можливостей їхнього використання для активізації індивідуальних і колективних ресурсів з подолання наслідків екстремальних подій (Байдарова, 2021).

Війна є найскладнішим видом тривалої та незакінченої травматичної події і проведення груп підтримки під час війни лишається маловивченою проблемою та потребує додаткової уваги. Хоча дослідження груп підтримки і їхньої ефективності за кордоном вже має певну традицію (Feigelman, & Feigelman, 2008; Bartone et al., 2018; Rice, & Thombs,

2019), наукові пошуки сконцентровані переважно на таких питаннях:

- підтримки людей, для яких травматична подія вже завершилася (жертв злочинів, біженців, ветеранів та ін.);
- підтримки людей в певних складних життєвих ситуаціях або процесах (напр., втрата, невиліковна хвороба чи навчання, професійна діяльність тих, хто має ризик вторинної травматизації і вигорання), тоді як вплив війни постає другорядним фактором.

Російсько-українська війна триває, і щоденні різнопланові стреси є реальністю кожного українця. Практика психосоціальної підтримки населення, що сформувалась в Україні з початком неоголошеної війни у 2014 р., також була орієнтована на підтримку тих, для кого травматична подія/серія подій хоча б умовно завершилась – ветеранів – учасників бойових дій та цивільного населення, яке постраждало внаслідок збройного конфлікту (переважно внутрішньо переміщених осіб), але наразі перебуває у відносній безпеці. Характер такої підтримки – спеціалізований, фрагментарний і не завжди ефективний через акцент на наданні пільг за визначеним статусом і медикалізований підхід до надання психологічної допомоги для подолання наслідків травматичних подій (Палієнко, & Семигіна, 2016).

Пошук інструментів психосоціальної підтримки на користь збереження психічного здоров'я у складних гуманітарних надзвичайних ситуаціях (complex humanitarian emergencies) уже певний час здійснюється в межах кількох конкурентних підходів – це парадигма "травма" (trauma paradigm), "психосоціальна" парадигма (psychosocial paradigm) та парадигма "психічне здоров'я в загальній системі охорони здоров'я" (mental health in general health care paradigm) (Ventevogel, 2018). Гостра потреба у зміцненні ресурсів сім'ї та громади, у цільових неспеціалізованих втручаннях із повномасштабним вторгненням ворога зростає в Україні в десятки чи навіть сотні разів. Визнання важливої ролі соціальної підтримки у забезпеченні психологічної рівноваги, адекватного соціального функціонування людей, які зазнають потужного стресу, та поступова відмова у теорії і практиці психосоціальної допомоги у надзвичайних ситуаціях від підходу, орієнтованого на поняття "травми", на користь більш інтегрованого підходу, що ґрунтується на самопомозі в громаді та понятті *резилієнс* (International Organization for Migration, 2021), актуалізує потребу в дослідженні функціонування кризових груп підтримки, само- та взаємодопомоги (Байдарова, & Карагодіна, 2022), яких з'являється дедалі більше і які функціонують як у форматі очних зустрічей, так і в онлайн-форматі.

Теоретичною основою для розуміння того, як люди долають негаразди й відновлюються після травматичних подій війни, став підхід *резилієнс* (Saul, 2022). У його основі лежить ідея розвитку навичок подолання труднощів і формування мережі соціальної підтримки, що підвищує здатність людини адаптуватися до складних ситуацій і зберігати психоемоційний стан. У групах підтримки, побудованих на підході *резилієнс*, фасилітатори орієнтовані на пошук і посилення сильних сторін, ресурсів, що допомагають упоратися зі щоденними викликами воєнної реальності. Метою фасилітаторів є створення безпечної та підтримувальної атмосфери, у якій люди можуть спілкуватися з тими, хто має подібний досвід, ділитися своїми історіями, шукати опори в невизначеній, мінливій ситуації, навчаються впоратися зі стресовими факторами та підтримувати достатній рівень

оптимізму і сенсу в житті. Міцні соціальні зв'язки розглядаються як один з важливих ресурсів подолання стресу і джерело здатності людей зберігати рівновагу, зокрема й у надзвичайних ситуаціях, завдяки своїм сильним сторонам і можливостям (Bonanno, 2004). Також групи підтримки можуть допомогти зменшити ізоляцію та стигматизацію, яких можуть зазнавати люди, які постраждали від війни, розвиваючи почуття спільноти та приналежності.

У групі підтримки людина може почати осмислювати свій досвід, який спочатку сприймається як приголомшливий. Обмінюючись досвідом, учасники групи формують почуття універсальності: "Я не один/одна" (El Jamil, Hamadeh, & Osman, 2007). Розповідаючи про свій біль, страхи та тривоги у групі, учасники відчувають, що вони не самотні, і дізнаються, як іншим вдається впоратися з подібними ситуаціями. Участь у групах підтримки підвищує обізнаність про відчуженість, потенційне емоційне виснаження і відчуття неефективності, сприяє поліпшенню розуміння власної життєвої ситуації, стресових факторів і своїх реакцій на них.

Нам вдалося знайти всього кілька досліджень, присвячених вивченню груп підтримки як методу психосоціальної допомоги в умовах війни. Стреси, пов'язані з війною, проявляються в групі через обговорення напруги у міжособистісних стосунках, особисті труднощі через відсутність політичної стабільності та депресивні настрої (El Jamil, Hamadeh, & Osman, 2007). О. Зінько та К. Мітченко у своєму дослідженні впливу груп підтримки, що почали діяти в перші дні повномасштабного російського вторгнення, розглядають групи як інструмент формування особистісної зрілості учасників (що вбачається передумовою збереження психічного здоров'я в умовах війни), і підкреслено акцентують на ключовій характеристиці цих груп, що відображається в самій назві – "група психологічної підтримки" (Зінько, & Мітченко, 2022). В українських воєнних мігранток на території Каталонії після відвідування ними груп підтримки засвідчено позитивні адаптаційні зміни, як-от: зменшення почуття безпорадності перед життєвими труднощами та безперспективності, провини за минулі події, пригніченості, спустошеності, ізольованості, відчуженості, покинутості; урегулювання самооцінки, спрямованість на пошук екологічних рішень задоволення власних потреб; поява прагнення до самореалізації, відновлення активності, упевненості у відносинах з іншими, уможливлення планування свого майбутнього (Дворник, 2023).

Важливо зауважити, що в умовах обмежених ресурсів (як професійних, так і фінансових) групи підтримки можуть бути економічно ефективним і довгостроковим підходом до надання допомоги постраждалим від війни. Завдяки підготовці фасилітаторів до роботи в групах, підтримка може бути надана більшій кількості людей з меншим залученням ресурсів, ніж індивідуальне консультування чи терапія.

Матеріали дослідження. З початку повномасштабного вторгнення в березні 2022 р. МЦРЛ запровадив проєкт "Надання соціально-психологічної підтримки та допомоги населенню під час війни", а у вересні того ж року – проєкт "Посилення спроможності організацій і спеціалістів, які надають соціальні послуги та соціально-психологічна підтримка населення в умовах війни" (Міжнародний центр..., 2023). Формування конкретних груп відповідало потребам бенефіціарів організації та визначеним завданням проєктів. Функціонувало кілька видів груп: для фахівців, які працюють з постраждалими

від війни; для усіх, хто постраждав від війни; для жінок, чий чоловік воює; для жінок з дітьми, які виїхали за кордон; для жінок, чий рідні у полоні або їх вважають зниклими безвісти. Діяльність груп підтримки, що були започатковані в межах цих проєктів, базується на засадах, що є спільними рисами подібних ініціатив: теоретична основа (загальна парадигма, засади групової роботи, фактори впливу на групову динаміку тощо); формування мережі підтримки для клієнтів; залучення фахових фасилітаторів до модерування процесу.

Групи підтримки збиралися з періодичністю в один раз на тиждень у визначений час (вечірній, для більшої зручності і доступності для учасників), тривалість кожної зустрічі – 90 хв. Це надавало важливе для учасників почуття стабільності, з огляду на підвищену невизначеність і непередбачуваність загальної ситуації. Усі групи є прикладом класичних груп підтримки, проте вони мають й унікальні риси.

Для досягнення мети дослідження використано феноменологічну парадигму, орієнтовану на усвідомлення людиною власного досвіду та відображення її особистих переживань у конкретних ситуаціях (Семигіна, 2021).

Методи

Моніторингові дані роботи груп підтримки слугували матеріалом дослідження, яке проводили за допомогою тематичного аналізу. Для аналізу були відібрані дані, що відображають функціонування двох типів груп:

- відкриті групи підтримки для усіх, на чій життя вплинула війна;
- закриті групи підтримки для жінок, чий чоловік воює.

Перші відкриті групи (очна та онлайн) розпочали свою роботу менше ніж за місяць після початку повномасштабного вторгнення і передбачали можливість будь-кого, хто відчуває потребу, за умови попередньої реєстрації, долучитися до щотижневих зустрічей. Другий тип груп орієнтований на підтримку сімей, дружин і жінок чоловіків, які пішли захищати країну (незалежно від того, чи перебуває пара в офіційному шлюбі). Багато з них залишились наодинці з численними складнощами, спричиненими розлукою, необхідністю продовжувати підтримувати звичну життєдіяльність, піклуватись про сім'ю, її безпеку та фінансове забезпечення. Деякі жінки виїхали за кордон, а хтось залишився в Україні, проте постійні переживання про чоловіка, дітей і майбутнє були властиві кожній. Перша група цього типу розпочала свою роботу в липні 2022 р. Після періоду формування (перші чотири відкриті зустрічі), група перейшла в закритий формат, з постійним списком учасниць та без можливості вільного долучення нових людей. Тема переживання розлуки для цих жінок є достатньо інтимною, тому такий формат дає можливість створити більш приватну атмосферу та довірливе коло спілкування.

Аналізу підлягали "Звіти фасилітаторів груп", усього – 106 звітів (56 та 48 кожного типу відповідно). Усі фасилітатори надали інформовану згоду на участь у дослідженні, а учасники груп підтримки були інформовані про ведення звітної документації фасилітатором, що підлягатиме аналізу, з дотриманням принципу конфіденційності. Особисті дані клієнтів не аналізували і не розповсюджували. Кожен звіт фасилітатора містив розділ, що передбачає опис основних запитів цільової аудиторії ("запити на підтримку" – це фраза, якою у звітах фасилітатори позначають теми, з якими приходять на регулярні зустрічі учасники), перебігу зустрічі та тематику обговорень, що й було найціннішим якісним емпіричним матеріалом, що підлягав тематичному аналізу.

Серед найбільш чітко окреслених методів проведення тематичного аналізу слід назвати метод рефлексивного тематичного аналізу (Braun, & Clarke, 2006; Terry et al., 2017), що передбачає шестиступову схему його проведення. У нашому дослідженні вихідні умови використання методу були змінені, оскільки звіти презентують зазвичай не пряму мову учасників груп, а вже відрефлексований фасилітатором контент переживань й обговорень учасників під час кожної окремої зустрічі. Фасилітатори певною мірою поділяють позицію дослідника і вже виконали перші кроки рефлексивного аналізу, сформувавши у своїх звітах коди, що представляють їхні інтерпретації зразків значень у наборі даних (Burne, 2022). Проте загальна схема застосування методу була збережена й містила: ознайомлення та кодування (1–2 фази), розроблення тем (фаза 3), перегляд і визначення тем (фази 4–5), підготовка звіту (6 фаза).

Тип й обсяг інформації у документації, доступній для тематичного аналізу, значною мірою визначають успішність використання цього методу. Якщо матеріали містять широкі та релевантні факти щодо ходу зустрічі групи підтримки та її результатів, тематичний аналіз може допомогти отримати значущі висновки. Фасилітатори ретельно відмічали теми, які учасники порушують для обговорення, оскільки це сприяло розумінню того, як люди переживають війну. На основі аналізу звітів були сформовані метатеми, теми та коди, що означали різновиди обговорюваної під час роботи груп інформації. За допомогою цього інструменту була можливість сформувати логічні схеми в часовій перспективі зі структурованим описом запитів учасників груп й описом практичних способів підтримки, що допомагають упоратись у складні часи.

Іншим методом дослідження було анкетування учасників груп підтримки, які відвідали щонайменше п'ять зустрічей групи. Опитування, спрямоване на вивчення досвіду відвідування груп підтримки й оцінку психоемоційного стану учасників і впливу відвідування груп підтримки на нього, постало як додатковий метод дослідження, що давало глибше розуміння рівня задоволеності учасниками досвідом участі в групах та їхньої ефективності. Вибірка формувалась за методом доступності, відповіді були отримані від 13 респондентів, серед яких 12 жінок, 1 чоловік віком від 26 до 61 року. Шестеро респондентів перебували в Україні, але зазнали внутрішнього переміщення (ВПО), двоє респондентів проживали за кордоном, решта – залишились у межах своїх громад. Шість респондентів відвідували групи підтримки для всіх, хто постраждав від війни, інші шість – брали участь у групах підтримки для для жінок, чії чоловіки воюють. Один респондент мав досвід участі в обох групах. Більшість учасників (сім) відвідали від 10 до 30 зустрічей груп підтримки, інші чотири мають менший досвід участі (до 10 зустрічей). Два респонденти відвідали від 30 до 60 зустрічей груп підтримки.

Серед основних етичних труднощів проведення опитування були традиційні обмеження онлайн-анкетування, а також те, що участь у ньому передбачала повернення до досвіду, що, з високою ймовірністю, пов'язаний з болісними переживаннями. Кожний респондент був поінформований про мету дослідження і те, що отримані результати будуть використані для поліпшення якості підтримки й допомоги, що надається людям, які постраждали від війни, а також про можливий ризик торкнутися в процесі заповнення анкети емоційно чутливих тем.

Результати

Запити учасників груп підтримки та способи подолання стресу самотужки і завдяки участі в групах підтримки: результати рефлексивного тематичного аналізу. Для розуміння динаміки груп підтримки, аналіз емпіричного матеріалу здійснювали з поділом на часові періоди (усього виділено шість періодів, з березня 2022 р. до квітня 2023 р.). Було виявлено закономірності впливу контексту загальної ситуації та зовнішніх подій на обговорювані теми і запити підтримки. Наприклад, після масованих ракетних атак або ж публікації приголомшливої інформації у ЗМІ головні запити учасників групи були прямо пов'язані з подіями та їхніми наслідками. Часові відрізки цих періодів такі:

- *1 період* (кінець березня – середина квітня 2022 р.): початок війни, вимушена зміна місця проживання, гострий стрес, втрата контролю;
- *2 період* (середина квітня – початок серпня 2022 р.): адаптація до нових умов життя, повернення з міграції, життя під час війни, відносно затишшя на фронті;
- *3 період* (початок серпня – кінець жовтня): загострення подій на фронті, терор Росії над мирним населенням та військовими (Оленівська трагедія та ракетні удари по ТЦ, цивільних об'єктах);
- *4 період* (кінець жовтня – середина січня 2022 р.): відключення електроенергії, завершення року та святкування в нових реаліях;
- *5 період* (середина січня – середина березня 2023 р.): поновлення стабільного постачання електроенергії, річниця війни;
- *6 період* (середина березня – кінець квітня 2023 р.): загострення ситуації на фронті, публікація відео страт та тортури українських військових.

Обсяг публікації дає змогу навести в ролі прикладів результати тематичного аналізу емпіричних даних функціонування груп лише в деякі періоди, що найяскравіше ілюструють динаміку змін. Для зручності подання матеріали переведено у формат таблиць.

У першому періоді (кінець березня – середина квітня 2022 р.) найбільша кількість запитів стосувалась гострих станів (біль, сум, страх і невизначеність майбутнього). Учасники зазначали, що внаслідок спостереження за подіями в цей період вони переживали втрату контролю. Це спричинило підвищену тривогу, нав'язливі думки та потребу мати ясність і розуміння найближчої перспективи. Вони відслідковували втрату сну, підвищений потяг до їжі або втрату апетиту, тілесну напругу тощо. Цитата зі звіту: *"Превалюючий стан – відчуття тривоги, що не полишає та не зникає вже тривалий час. Учасниці поділилися тим, як саме вони виявляють ознаки тривоги: реакції тіла – стискання в ділянці сонячного сплетіння та напруження, серцебиття, пульсація у вухах [...], бажання їсти, повторюваність та нав'язливість думок, зокрема, чи буде куди повернутись, неможливість управляти думками, страх не прокинутись та занепокоєність, що життя поділилось на "до війни" та "зараз", та що життя вже ніколи не буде як раніше, відчуття відповідальності за близьких, особливо за дітей"*.

Робота з емоціями (легалізація тривоги, усвідомлене застосування певного алгоритму роботи із сильними чи складними емоціями) у цей період стала ключовим способом підтримки себе учасниками. Також важливим було повернення контролю та керування ситуацією (щоденне планування, дотримання режиму дня для задоволення базових потреб, ритуали та інфогігієна) (табл. 1).

Таблиця 1

**Запити та способи підтримки себе учасниками груп підтримки у першому періоді
(цільова аудиторія учасників груп: люди, які постраждали від війни)**

Метатеми	Коди	Теми і підтеми
Що турбує?	Стан у зв'язку зі зміною місця перебування	<ul style="list-style-type: none"> • Біль, сум, страх і невизначеність майбутнього • Життя поділилося на "до війни" та "зараз" • Фізичні порушення (втрата сну, "заїдання" або втрата апетиту, тілесна напруга тощо)
	Втрата контролю	<ul style="list-style-type: none"> • Тривога • Нав'язливі думки • Потреба ясності та розуміння перспективи
	Втрата дому, майна, звичного способу життя	<ul style="list-style-type: none"> • Брак інформації стосовно того, що вціліло • Усвідомлення цінності втраченого • Реакції тіла (стисненість у ділянці сонячного сплетіння, напруження, серцебиття, пульсація у вухах, бажання їсти)
	Сприйняття інформації, що надходить зі ЗМІ про злочини російських військ над цивільним населенням	<ul style="list-style-type: none"> • Неприйняття • Емоційне виснаження • Потреба в безпеці
	Перемикання фокусу уваги із себе на близьких людей, допомогу й турботу про інших (неможливість турботи про себе)	<ul style="list-style-type: none"> • Відповідальність за близьких, передусім дітей • Тривога за тих, хто планує повертатися на звільнені території
Як підтримувати себе?	Робота з емоціями	<ul style="list-style-type: none"> • Легалізація тривоги • Наявність алгоритму роботи з емоціями
	Увага до дрібних успіхів	
	Дозвілля	<ul style="list-style-type: none"> • Час разом із сім'єю, на природі, перегляд мільйонів
	Повернення контролю та керування ситуацією	<ul style="list-style-type: none"> • Щоденне планування • Режим дня (задоволення базових потреб) • Ритували • Інфогієна

У другому періоді діяльності груп підтримки (середина квітня – початок серпня 2022 р.) визначним є те, що, згідно із записами фасилітаторів, учасники відмічають перехід від переживання гострих станів до більш глибоких переживань і роздумів. У групах відбуваються діалоги про самоідентифікацію, пошук себе та нових сенсів у житті. Також продовжують надходити запити щодо складнощів життя за кордоном або повернення до минулого життя. Уже відслідковується поява теми втоми від війни.

У цьому періоді учасники почали помічати вплив відвідування груп підтримки на їхній стан (відчуття безпеки та комфорту, яке надає група, прийняття та нормалізація емоцій, прояви емпатії). Ще однією темою обговорення стали шляхи та способи самостійної підтримки психоемоційного стану.

Третій період (початок серпня – кінець жовтня 2022 р.) характеризується загостренням подій на фронті та терором Росії мирного населення – ракетними ударами по цивільних об'єктах. Спостерігається дестабілізація стану учасників груп через події на фронті й окупованій території, також вони вже відверто говорять про втому від життя в умовах війни. Серед способів підтримки учасники називають участь у групі, фокусування на позитивних сторонах, турботу про себе та близьких й усвідомлення особистої ідентичності як українця.

Центральною темою четвертого періоду (кінець жовтня 2022 р. – середина січня 2023 р.) є проблеми, спричинені відсутністю електроенергії, водопостачання й інтернету як наслідків російських ракетних обстрілів по інфраструктурі України. Учасники переживають досвід життя в умовах позбавлення можливості для задоволення

базових потреб й усвідомлення їхньої важливості. Відзначаються негативні емоційні стани учасників (тривожні сни, суттєвий емоційний спад, депресивні настрої).

Відмінною тематикою наступного періоду (середина січня – середина березня 2023 р.) було переживання учасниками річниці великої війни. Вони спостерігають та обговорюють тривогу, пов'язану з очікуванням річниці повномасштабного вторгнення, та викликані нею спогади й емоції. Група була важливим способом допомоги впоратися з наслідками війни протягом року, стала осередком стабільності та підтримки для її учасників (табл. 3).

Шостий етап (середина березня – кінець квітня 2023 р.) відзначається загостренням ситуації на фронті, публікацією відео страт і тортур українських військових. Учасники описують біль, відчуття знесилення та втрати опори під ногами. Водночас вони проживають визнання важливості підтримки один одного.

Тож центральними темами кожного періоду були різні емоційні та фізичні реакції на травматичні події (обстріли, стресогенна інформація зі ЗМІ, відімкнення електроенергії тощо). Окремою темою для груп підтримки для жінок, чий чоловіки воюють, було обговорення труднощів, що виникають у спілкуванні з чоловіком-військовослужбовцем. Щодо способів підтримки, то найчастіше учасниці зазначали роботу з емоціями (легалізація емоцій і почуттів, вироблення певного алгоритму роботи з емоціями), роботу з тілом (турбота про себе, фізичні вправи, прогулянки тощо) та роботу з власними думками, сприйняттям ситуації (фокусування на позитиві, сильних сторонах, орієнтація на теперішнє, "тут і зараз", з побудовою зв'язку з мріями

про майбутнє та спогадами з минулого, дозвіл собі на прийняття допомоги тощо). Також у кожному періоді учасники відмічали суттєвий позитивний вплив участі у

групі. Вони обговорювали, що група надає відчуття стабільності й додаткової опори в кризові часи.

Таблиця 2

Запити та способи підтримки себе учасниками груп підтримки у третьому періоді (цільова аудиторія учасників груп: жінки, чиї чоловіки на війні)

Метатеми	Коди	Теми і підтеми
Що турбує?	Дестабілізація стану через події на фронті й окупованій території	<ul style="list-style-type: none"> Амбівалентні почуття Хвилювання та пересторога щодо ворожих атак Очікування, що "складні місяці уже йдуть"
	Переживання відсутності контакту, відомостей від чоловіка	<ul style="list-style-type: none"> Страх втрати не лише фізичної, але й емоційної, психологічної Проживання тривалої відсутності контакту із чоловіком-військовим Змішані почуття, пов'язані з поступовою адаптацією до ситуації очікування, подвійності реальностей Страх перед непевністю, невизначеністю, неприйняття відсутності майбутнього Злість через те, що в стосунках чоловік "закривається"
	Намагання пристосуватись до нових реалій життя	<ul style="list-style-type: none"> Почуття "злості на війну" Консервація почуттів (бажання максимального завантаження себе заняттями, турботою про дітей, роботою, щоб відволіктись від важких думок, почуття провини за те, що "у мене не все так складно/страшно") Пошук способів вираження накопичених переживань Намагання впоратися із розривом реальностей воєнного та цивільного життя
Як підтримати себе	Вплив участі у групі на психо-емоційний стан	<ul style="list-style-type: none"> Відчуття життя "від групи до групи" Визнання значущості підтримувального середовища Важливість здатності змінювати фокус, помічати хороше і цінне для себе Ідентифікація себе як українця та важливість контакту в групі з такими ж небайдужими до власної країни людьми
	Повернення контролю та керування ситуацією	<ul style="list-style-type: none"> Підтримувальні ритуали Інтимні сімейні традиції Будування спільних із чоловіком планів на майбутнє Спогади про приємні моменти з минулого

Таблиця 3

Запити та способи підтримки себе учасниками груп підтримки у 3 періоді (цільова аудиторія учасників груп: люди, які постраждали від війни)

Метатеми	Коди	Теми і підтеми
Що турбує?	Особисті переживання війни	<ul style="list-style-type: none"> Життя з наслідками депресії (усвідомлення важливості тримати себе в ресурсі; прийняття свого діагнозу) Схильність себе недооцінювати (негативний вплив на впевненість у власній компетентності)
	Переживання втрати минулого життя	<ul style="list-style-type: none"> Пригніченість та неприйняття того, що прямо зараз відбувається руйнування рідного міста Біль та відчуття знесилення Втрата опори під ногами
	Хвилювання, пов'язані з переїздом в іншу країну	<ul style="list-style-type: none"> Небажання вирішувати документальні питання Переживання щодо складнощів облаштування на новому місці Відчуття маятникових коливань у настрої, емоціях і переживання після переміщення до нової країни
	Адаптація до нового життя	<ul style="list-style-type: none"> Важко від того, що вижив після окупації та переїзду за кордон і треба у 49–60 років починати життя з нуля, вчити чужу мову
	Труднощі під час повернення в Україну	<ul style="list-style-type: none"> Складність об'єднання сім'ї після року роздільного проживання
	Суспільні питання	<ul style="list-style-type: none"> Відчуття злості від того, що держава, а не волонтери та рідні, мала би забезпечувати військових Розуміння внеску кожного в Перемогу Прийняття власної відповідальності для створення змін у країні
Як підтримати себе	Вплив участі у групі на психоемоційний стан	<ul style="list-style-type: none"> Визнання важливості підтримки учасників групи як словом, турботою, так і просто присутністю на зустрічі
	Способи самопомоги	<ul style="list-style-type: none"> Фокусування на досягненнях (пошук досягнень у повсякденному житті) Дозвіл попросити про допомогу в догляді за дитиною, у роботі, у домашніх справах Фокусування на проживанні "тут і зараз" як один з моментів справляння з нав'язливими думками про майбутнє або минуле Бажання гуртуватися навіть в іншій країні та відшукувати українців

Аналіз звітів засвідчив, що в роботі усіх груп були наявні всі види соціальної підтримки, визначені класифікацією К. Кутрона та Дж. Зур (Cutrona, & Suhr, 1992):

- інформаційна (надання інформації чи рекомендацій щодо стресового питання);
- матеріальна (надання матеріальної допомоги чи послуг);
- емоційна (вираження емпатії та турботи);
- мережева (вираження почуття приналежності та спільності);
- поваги (виявлення цінності, поваги та впевненості у здібностях).

З допомогою опитування вдалося зібрати детальніші дані щодо різних видів підтримки у групі та її впливу загалом на психоемоційний стан учасників.

Вплив участі в групах підтримки: результати опитування. Анкета містила низку запитань щодо змісту й обсягу різних видів підтримки, яку отримали респонденти як учасники групи підтримки.

Надання інформації, рекомендацій, пропозицій від учасників групи і фасилітатора, висловлення різних поглядів й оцінка ситуації з іншої перспективи – усе це входить в інформаційну підтримку. Учасники груп підтримки можуть обмінюватись корисною інформацією, ділитись своїм досвідом, ресурсами та практичними порадами щодо певних тем чи проблем. Це може допомогти розширити власні можливості приймати обґрунтовані рішення або бути впевненішим у складних ситуаціях.

Стосовно матеріальної підтримки слід зауважити, що участь у групі не передбачає прямого надання її учасникам якихось матеріальних благ чи фінансової допомоги з боку МЦРЛ як організації, що проводить групи. Проте завдяки групі учасники можуть дізнатися про додаткові ресурси для отримання матеріальної допомоги чи послуг, яких вони потребують, або ж домовлятися про обмін ресурсами між собою.

Емоційна підтримка виражається у проявах емпатії, співчуття, розуміння та підтримки від учасників. Завдяки їй формується безпечне середовище, де люди можуть виплеснути свої емоції, розповісти про свій досвід,

отримати співчуття та підтримку від інших людей, які були в подібних ситуаціях. Емоційна підтримка зменшує в учасників почуття відчуження, самотності у своїх переживаннях та розвиває почуття приналежності до спільноти.

Підтримка поваги і самоповаги спрямована на підвищення самооцінки, впевненості та самоствердження учасників. Проявами підтримки поваги, які надає участь у групах підтримки, є позитивний зворотний зв'язок, похвала за зусилля й досягнення (навіть найменші), висловлення захоплення, підбадьорливі зауваження, втішання чи підтвердження цінності іншого. Для тих, хто не впевнений у собі, має низьку самооцінку або негативне самосприйняття, підтримка самоповаги особливо корисна. Схвалення та позитивне підкріплення допомагає розвинути позитивніше уявлення про себе.

В учасників груп підтримки з часом виникає відчуття спільності та приналежності до спільноти, що відповідає мережеві підтримці (network support). Вона зосереджена на формуванні соціальних зв'язків, стосунків і почуття довіри до інших учасників групи. Мережева підтримка також зменшує відчуття ізоляції від інших та надає розуміння, що учасник не одна/ин переживають подібний досвід. Мережева підтримка ще більше розширює можливості учасників, оскільки часто виходить за межі самої групи і знаходить вияв поза зустрічами, наприклад, у створенні чату в месенджерах для додаткового обговорення, обміну корисними контактами, взаємної підтримки та допомоги. Також учасники можуть переходити у приватне спілкування між собою та навіть зустрічатися один з одним поза групою. Отже, участь у групах підтримки дає можливість учасникам будувати соціальну взаємодію та розширювати мережу людей, які можуть бути підтримкою у складні часи.

Результати опитування засвідчили наявність позитивних змін в оцінках свого психоемоційного стану до та після відвідування груп підтримки її учасниками (рис. 1). Перевірку статистичної достовірності зсуву здійснювали з допомогою критерію Вілкоксона. Р-значення за результатом перевірки становить 0,001225 і свідчить про те, що зміщення є значущим.

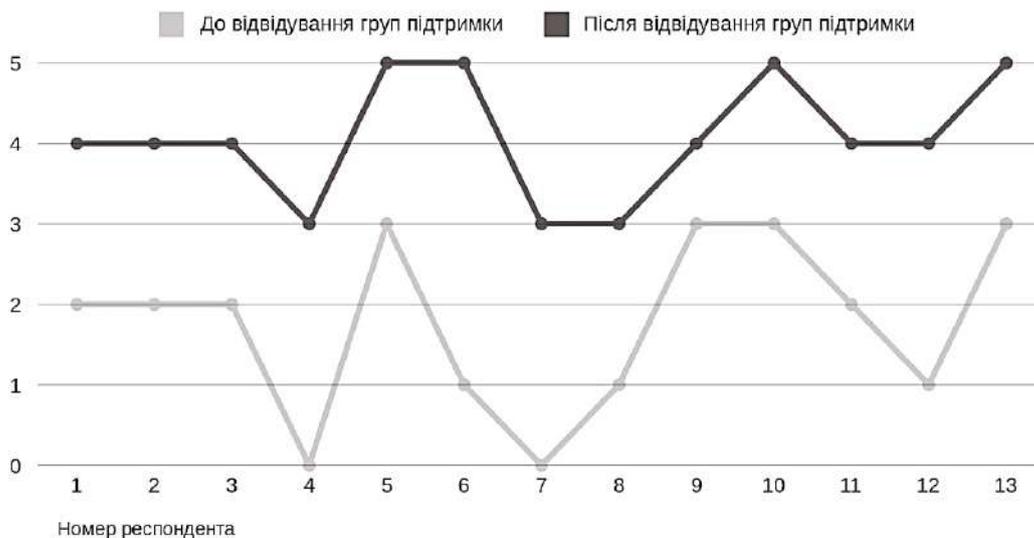

Рис. 1. Суб'єктивна оцінка психоемоційного стану до та після відвідування груп підтримки (за шкалою від 0 до 5)

Аналіз відповідей на відкриті запитання щодо досвіду участі в групах дає змогу зазначити таке: групи підтримки

пропонують учасникам безпечну атмосферу, у якій вони можуть обговорити свій досвід, навчитися методам

подолання труднощів і розширити свою мережу соціальної підтримки. Можливість для учасників на початку та на завершених зустрічах групи відрефлексувати свій емоційний стан стимулює учасників до більшої усвідомленості власних переживань і потреб. За необхідності фасилітатори проводили психоедукаційну роботу з питань, що обговорювались у групі і стосувались підтримки психічного здоров'я та психологічного благополуччя. Фасилітатори також пропонували учасникам різні стратегії та методи самопомоги під час переживання стресу (методи релаксації, дихальні вправи тощо). Важливим для учасників виявилось введення певних процедур і традицій, яких дотримувалися під час проведення груп, це додавало відчуття передбачуваності та стабільності. Фасилітатори підкреслювали важливість турботи про себе та закликали учасників практикувати повагу до себе під час самих зустрічей та поза ними. Окремі вправи в ході зустрічі, а також "домашнє завдання" від фасилітатора для підтримки особистого ресурсу закріплювали в учасників навички саморегуляції і турботи про себе.

Поєднуючи й узагальнюючи результати рефлексивного тематичного аналізу звітів фасилітаторів і анкет учасників груп підтримки, зупинимось на окремих аспектах роботи фасилітаторів, що забезпечували досягнення цілей груп. Насамперед, фасилітатори під час зустрічей наголошували на необхідності нормалізації та валідації досвіду кожного учасника. Учасникам пропонували обговорити свій досвід, почуття та думки з іншими членами групи без оцінки чи осуду. Одним з правил групи є таке: *"Досвід кожного цінний, тому просимо кожного не давати оціночних суджень та не порівнювати переживання одного з іншим"*. Водночас, щоб полегшити емоції відторгнення та самотності у переживаннях, фасилітатори підтримували ідею спільного досвіду, заохочували учасників розвивати почуття товаришності та взаємної підтримки між членами групи, приналежності до спільноти.

Імовірність того, що учасники групи підтримки для постраждалих від війни можуть зазнати тригерів або ретравматизації під час групового процесу, є високою. З огляду на це окрему увагу приділяли створенню і дотриманню чітких стандартів, правил групи, таких як конфіденційність, повага до досвіду інших, а також уникання детального опису травматичних подій. Важливою складовою фасилітації груп було виявлення та реагування на ознаки дискомфорту в учасників групи, такі як емоційна реактивність, замкнутість або дисоціація, надання емоційної підтримки учаснику, або, за необхідності, скерування його для отримання додаткової психологічної допомоги (напр., психологічне консультування, яке надавала організація в межах проєкту).

Урахування індивідуальних особливостей і потреб учасників є характерною рисою груп підтримки. Фасилітатори були культурно компетентними і з розумінням ставилися до специфічного досвіду і проблем, з якими стикаються люди, які постраждали від війни, а особливо жінки чоловіків, які воюють. У групах періодично порушували питання "паралельності реальностей" людей з різним досвідом дотичності до війни. Фасилітатори розуміли, що дружини, кохані жінки військовослужбовців можуть мати складні емоції, страждати через те, що їхні чоловіки воюють та переживають тяжкий досвід, тому докладали зусиль для створення безпечної і неупередженої атмосфери, у якій учасниці могли вільно висловити свої почуття (часто – це почуття роздратування, образи, гніву), отримати соціальну підтримку та навчитися методам подолання

труднощів. Для цієї цільової аудиторії було характерним відчуття самотності і відчуження від людей, які не мають близьких на фронті і не розуміють їхнього досвіду, та від суспільства в цілому. Завдяки групам підтримки такі учасники віднаходили відчуття приналежності та зв'язку з іншими, переосмислювали свій досвід у позитивніший перспективі.

Наголос на важливості зворотного зв'язку обумовлений як його значенням для самого процесу спілкування у групі, побудови підтримувальних стосунків, так і для і забезпечення врахування потреб учасників і поліпшення процесу фасилітації групи. Емоції, почуття та відчуття учасників, перебіг і результати зустрічей постійно аналізувались фасилітаторами, і вони використовували ці дані для адаптації змісту і формату зустрічей груп підтримки. Іншою важливою частиною зустрічей груп підтримки було навчання навичкам міжособистісного спілкування, як-от: активне слухання, техніки ефективного комунікації, способи висловлення підтримки. Акцентування фасилітаторами на постійній практиці заохочувало учасників застосовувати навички міжособистісного спілкування та методи подолання труднощів, отримані під час групових зустрічей, у повсякденному житті.

Динаміка розвитку груп підтримки. Окрему увагу слід приділити опису процесів, що відбувались в міжособистісних стосунках між учасниками групи і позначалися на загальному розвитку груп. Виявлено стійку динаміку поступового поглиблення довіри в групах та перехід від індивідуальних механізмів подолання труднощів до розвитку колективного почуття резильєнтності.

На початковому етапі основна роль групи полягає в можливості відреагування власних емоцій і переживань учасниками й обміну різними техніками стабілізації і самопомоги, але і на цьому ранньому етапі закладається основа для емоційної безпеки, яка згодом стала базою для створення довірливих стосунків між учасниками. Спочатку взаємодія між учасниками будується навколо обговорення технік і ритуалів, що допомагають упоратися з переживаннями. Учасники можуть вільно висловлювати свої думки без страху осуду чи засудження й отримують зворотній зв'язок від людей з подібним досвідом, що створює почуття безпеки в групі.

Коли емоційна безпека встановлюється, відбувається зсув у бік поглиблення зв'язків у групі. Учасники відчують можливість ділитись глибшими, контраверсійними переживаннями, які вони не можуть обговорити з друзями або близькими людьми через страх осуду. Схожий досвід об'єднує учасників групи і поглиблює взаєморозуміння. Емпатія і взаємна підтримка починають переважати над обговоренням стратегій самопомоги.

Коли учасники почуваються комфортніше в групі, фокус зміщується з індивідуальних механізмів подолання труднощів на відчуття того, що їх чують і розуміють. Вони не тільки отримують підтримку, але й надають її. Це створює коло, де надання підтримки зміцнює зв'язок між членами групи, посилюючи почуття приналежності.

Коли емоційні зв'язки поглиблюються, поняття групи розширюється, воно "виходить" за межі спілкування під час зустрічей чи в чаті групи. Учасники починають пропонувати практичну підтримку, діляться ресурсами чи навіть пропонують фінансову допомогу один одному. Група перестає бути просто місцем для обміну емоціями; вона стає мережею практичної підтримки, де учасники активно піклуються один про одного.

У міру того, як група розвивається, вона стає важливим і постійним джерелом резильєнтності для своїх учасників.

Важливість групи полягає вже не лише в емоційній підтримці, яку вона надає, а в її ролі як постійної та стабільної присутності в житті учасників. Учасників використовують метафору "група як сім'я", що передає не тільки емоційну близькість і довіру між учасниками, але й відчуття постійності та стабільності, що пропонує група. Порівняно з тим, як сім'я забезпечує стабільний фундамент, група стає важливим осередком безпеки, пропонуючи відчуття приналежності та безперервності в умовах непередбачуваності тривалих травматичних подій. Участь у групі стає своєрідним ритуалом, що забезпечує стабільність. Передбачуваність зустрічей дає відчуття контролю.

Паралельно з розвитком групи, вона також стає місцем, де учасники зміцнюють свою особисту і колективну ідентичність. Спільний досвід згуртовує групу, і учасники починають сприймати себе не лише як окремих особистостей, а і як членів колективу зі спільними цінностями й ідентичностями, залучають один одного у своє персональне коло значущих осіб у життєвому середовищі.

Пропонуючи учасникам безпечний і сприятливий простір для обміну емоціями і почуттями, досвідом і точками зору, ці групи можуть допомогти зменшити почуття неприйняття, подолати почуття стигматизації й ізоляції внаслідок пережитого ними досвіду, сприяти формуванню почуття приналежності та визнання, розвинути почуття спільноти й солідарності серед тих, хто постраждав від війни.

Дискусія і висновки

Подолання тривалого стресу, спричиненого війною, є одним із ключових завдань системи психосоціальної допомоги і підтримки в Україні. Вплив воєнної травми пов'язаний з посттравматичним стресом (ПТСР) й іншими емоційними розладами у дітей та дорослих (Thabet et al., 2008). Групи підтримки, що зосереджуються на навичках подолання труднощів, здатності розв'язувати проблеми та соціальній підтримці, можуть бути ефективними у зменшенні наслідків переживання війни. Проведене дослідження доповнює поки що нечисленні праці, що привертають увагу до життєво важливих часових вимірів і циклічності природи стресу та подолання, які лежать в основі психічного здоров'я в надзвичайно напруженому контексті і сприяють кращому розумінню психологічної епідеміології війни (Sousa et al., 2013). Дані проведеного дослідження засвідчують, що група підтримки стає не лише важливим емоційним ресурсом, але й значущим осередком до створення ширших стратегій учасників щодо підтримки в часи кризи та невизначеності. Результати дослідження доповнюють також отримані нами раніше дані щодо динаміки груп підтримки в умовах травматичної події, що триває (Байдарова, 2021), а саме демонструють значущість контекстуального фактора та зміну ролі самої групи в житті людини. Ми бачимо, що властиві першим двом періодам проживання психотравматичної ситуації – "гострому" та періоду адаптації – стратегії опанування ситуацією та вибудовування стосунків з іншими допомагають людині утримати себе в умовному психологічному благополуччі, навіть почати міркувати про переосмислення власної ідентичності та самореалізацію в умовах війни, однак загострення подій на фронті, у країні впливає як своєрідний "перемікач", що повертає людину на кілька кроків назад або загалом на попередню стадію проживання травматичної події. Та попри таку вимушену циклічність, ми так само бачимо ознаки резилієнсу: "нарощування" в учасників груп здатності до відновлення – від простіших змін

(формування здатності регулювати власний емоційний стан, обирати ефективніші моделі поведінки в буденній активності) до глибоких особистісних трансформацій, які дають змогу бути ефективним навіть в умовах ще більшого зростання рівня невизначеності та нестабільності ситуації.

Під час роботи груп підтримки в умовах війни, що триває, дуже важливо враховувати специфічні проблеми й досвід людей, які живуть у війні і страждають від неї, зокрема, усвідомлення постійної загрози руйнування, травм і смерті, стрес від життя у воєнному стані в умовах недостатньої кількості ресурсів і допомоги. Організатори груп чітко усвідомлювали, що життєві ситуації тих людей, які зазнали загального впливу війни, у вигляді потреби знизити загрози життю і здоров'ю, пошуку прихистку, та тих, чиї рідні безпосередньо залучені до воєнних дій, дуже відрізняються, що обумовило створення різних видів груп. Групи підтримки допомагають учасникам розвинути почуття спільноти, надаючи спілкування з людьми, які мають спільний досвід, що особливо важливо для тих, хто відчуває себе ізольованими від решти людей, які живуть звичайним цивільним життям і стикаються з реальністю війни опосередковано. Фасилітатори наголошували на незіставності досвідів і переживань людей з одного боку, а з іншого – посилювали учасників у їх готовності говорити про свій досвід, наснажували їх змінити стратегії уникнення і самоізоляції стратегіями активної дії (захисту своїх особистісних кордонів, висловлення почуттів, "надання голосу невимовному").

Варто ураховувати, що ефективність груп підтримки залежить від різних факторів, зокрема від конкретних потреб учасників, їхнього досвіду участі в групах (зокрема і частоти та кількості зустрічей, до яких учасник долучався, якості цих зустрічей), фасилітаційних навичок і досвіду ведучих групи, а також структури та змісту зустрічей групи підтримки. Наприклад, можна припустити, що люди, які відвідували більшу кількість зустрічей і повідомляли про вищий рівень соціальної підтримки й участі в груповому процесі, мають позитивніші зміни у стані, так само як фасилітатори з високим рівнем компетентності у проведенні груп можуть мати кращі результати роботи груп.

Отже, групи підтримки, засновані на підході резилієнсу, забезпечуючи безпечне й комфортне середовище, у якому учасники можуть обговорити свій досвід, отримати емоційну й інші види підтримки, розвивають у них здатності опиратися труднощам, захищати й посилювати свою ідентичність, виробляти нові підходи до сприйняття подій і способи розв'язання складних життєвих ситуацій. Здійснений аналіз дає змогу виділити низку принципів, яких важливо дотримуватися у проведенні груп підтримки людей, які переживають травматичні події, що досі тривають:

- безпечне та дружнє середовище (учасники груп підтримки можуть обговорювати свій досвід і почуття без страху осуду);
- підтримка рівних (підкреслення важливості підтримки з боку людей зі схожим досвідом і формування почуття зв'язку між учасниками);
- дотримання правил екологічної комунікації (наголос на важливості висловлення своїх думок учасниками у форматі "Я-висловлювання", уникнення оціночних суджень, порівняння досвіду різних людей і надання порад);
- психоедукація (у групах підтримки надають інформацію про вплив війни на психічне здоров'я та благополуччя, а також про науково обґрунтовані

стратегії подолання наслідків стресу війни; фасилітатор спирається на доказові практики і проводить психоедукацію щодо пережитих подій, станів, почуттів, емоцій);

- гнучкість і чутливість до індивідуальних потреб учасників.

Рівні життєстійкості людей різняться, однак підхід резилієнс наголошує, що резильєнтність – це не стала характеристика особистості, а здатність, яку можна розвинути (Саутвік, & Чарні, 2022), що й підтверджують результати нашого дослідження. Групи підтримки мають бути адаптовані до конкретних потреб й обставин учасників і проводитись фасилітаторами з урахуванням культурних особливостей і травмивного досвіду. Прикладом урахування специфічних потреб і переживань учасників є проведення груп підтримки для жінок, чії чоловіки воюють: під час роботи із цим типом груп фасилітатори виявляли особливу чутливість до деяких тем, пов'язану із чутливістю самих учасниць до тих чи інших аспектів їхньої життєвої ситуації.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у глибшому вивченні характеристик зцілювального, підтримувального середовища групи, у якій людина здобуває владу над життям і буде нові зв'язки, у дослідженні довгострокових ефектів від участі в групах підтримки та розробки рекомендацій для навчання фасилітаторів, що сприяло би збільшенню кількості людей, які можуть надати підтримку населенню у складні воєнні часи, які нам доводиться переживати.

Внесок авторів: Ольга Байдарова – концептуалізація, методологія дослідження, написання оригінальної чернетки, перегляд і редагування; Валерія Качан – концептуалізація, методологія дослідження, написання оригінальної чернетки, формальний аналіз, застосування математичних методів аналізу.

Список використаних джерел

- Байдарова, О. & Карагодіна, О. (2022). Сучасні підходи до дослідження роботи груп психосоціальної підтримки в умовах війни. У *Соціологія – Соціальна робота та соціальне забезпечення – регулювання соціальних проблем*: (с. 104–106). Національний університет "Львівська політехніка".
- Байдарова, О. (2021). Групи взаємопідтримки осіб, які пережили психотравмувальні події. В О. В. Чуйко (Ред.). *Сучасні теорія і практика соціальної реабілітації* (с. 270–302). ВПЦ "Київський університет".
- Бергхауер-Олас, Е. Л. (2022). Досвід проведення занять в рамках групи підтримки психічного здоров'я, реалізованого на базі закладів вищої освіти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 1, 42–50. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-1-6>
- Дворник, М. С. (2023). Групи підтримки й адаптація українських воєнних мігранток у Каталонії. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 2, 11–18. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-2-2>
- Зінко, О., & Мітченко, К. (2022). Групи психологічної підтримки як метод становлення особистісної зрілості українців під час воєнного часу. *Перспективи та інноваційні науки*, 13(18), 187–198. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13\(18\)-187-198](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13(18)-187-198)
- Міжвідомчий постійний комітет. (2017). *Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації*: (пер. з англ.). Університетське вид-во ПУЛЬСАРИ.
- Міжнародний центр розвитку і лідерства. (2023). *Проект "Посилення спроможності організацій і спеціалістів, які надають соціальні послуги та соціально-психологічна підтримка населення в умовах війни"*. <https://ildc.org.ua/posylennya-promozhnosti-organizatsij-i-spetsialistiv-yaki-nadayut-sotsialni-poslugy-ta-sotsialno-psyhologichna-pidtrymka-naselennya-v-umovah-vijny>
- Палієнко, Т., & Семигіна, Т. (2016). *Психосоціальна підтримка ветеранів війни та цивільних, які постраждали через збройний конфлікт*. Проект "Національна кампанія з адвокації за права ветеранів". <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11777.45923>
- Саутвік, С. С., & Чарні, Д. С. (2022). *Резилієнтність: мистецтво долати найбільші виклики життя* (І. Куришко, пер. з англ.). Галицька Видавнича Спілка.
- Семигіна, Т. (2021). Критична парадигма досліджень у сучасній соціальній роботі. У *Scholarly disputes in philosophy, sociology, political science, and history amidst globalization and digitalization* (pp. 96–99). Baltija Publishing.
- Трубавіна, І. М., Негачевська, З. І., & Мартинюк, А. Ю. (2020). Методика організації роботи груп підтримки осіб, які перебувають у складних

життєвих обставинах. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 2(333, ч. 2), 282–293.

Царенко, Л., Вебер, Т., Войтович, М., Гриценко, Л., Кочубей, В., & Гридковець, Л. (2018). *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи* (Т. 2). (Л. Царенко (Ред.)). Київ.

ACLED. (2023, March 1). *War in Ukraine. One Year On, Nowhere Safe*. <https://acleddata.com/2023/03/01/war-in-ukraine-one-year-on-nowhere-safe/> Bartone, P. T., Bartone, J. V., Gileno, Z. & Violanti, J. M. (2018). Exploration into best practices in peer support for bereaved survivors/ *Death Studies*, 42(9), 555–568. <https://doi.org/10.1080/07481187.2017.1414087>

Bonanno, G. A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *Psychologist*, 59(1), 20–28. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.1.20>

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

Byrne, D. (2022). A worked example of Braun and Clarke's approach to reflexive thematic analysis. *Quality & Quantity*, 56, 1391–1412. <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01182-y>

Cutrona, C. & Suhr, J. (1992). Controllability of Stressful Events and Satisfaction With Spouse Support Behaviors. *Communication Research*, 19(2). <https://doi.org/10.1177/009365092019002002>

El Jamil, F., Hamadeh, G. N. & Osman, H. (2007). Experiences of a support group for interns in the setting of war and political turmoil. *Family Medicine*, 39(9), 656–658.

Feigelman, B. & Feigelman, W. (2008). Surviving after suicide loss: the healing potential of suicide survivor support groups. *Illness, crisis & loss*, 16(4), 285–304. <https://doi.org/10.2190/IL.16.4.b>

International Organization for Migration. (2021). *Manual on Community-Based Mental Health and Psychosocial Support in Emergencies and Displacement*. IOM, Geneva.

Levy, B. S., & Leaning, J. (2022). Russia's war in Ukraine – the devastation of health and human rights. *The New England Journal of Medicine*, 387, 102–105. <https://doi.org/10.1056/NEJMp2207415>

Rice, D. B., & Thombs, B. D. (2019). Support Groups in Scleroderma. *Current Rheumatology Reports*, 21(4), 9. <https://doi.org/10.1007/s11926-019-0808-y>

Saul, J. (2022). *Collective trauma, collective healing: Promoting community resilience in the aftermath of disaster*. Routledge.

Sousa, C. & Veronese, G. (2021). "No safe place": Applying the transactional stress and coping model to active warfare. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, Policy*, 14(4), 558–567. <https://doi.org/10.1037/tra0001023>

Sousa, C. A., Haj-Yahia, M. M., Feldman, G., & Lee, J. (2013). Individual and Collective Dimensions of Resilience Within Political Violence. *Trauma, Violence & Abuse, Special Issue: Developmental Foundations of Resilience and Positive Coping in Children Exposed to Violence and Chronic Stress*, 14(3), 235–254.

Statista Research Department. (2023, August 15). Number of civilian casualties in Ukraine during Russia's invasion verified by OHCHR from February 24, 2022 to July 31, 2024. <https://www.statista.com/statistics/1293492/ukraine-war-casualties/>

Terry, G., Hayfield, N., Clarke, V., & Braun, V. (2017). Thematic analysis. In *The SAGE Handbook of Qualitative Research in Psychology* (2nd ed.) (pp. 17–37). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781526405555>

Thabet, A. A., Abu Tawahina, A., El Sarraj, E., & Vostanis, P. (2008). Exposure to war trauma and PTSD among parents and children in the Gaza strip. *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 17(4), 191–199. <https://doi.org/10.1007/s00787-007-0653-9>

Ventevogel, P. (2018). Interventions for mental health and psychosocial support in complex humanitarian emergencies: Moving towards consensus in policy and action? In N. Morina & A. Nickerson (Eds.), *Mental health of refugee and conflict-affected populations: Theory, research and clinical practice* (pp. 155–180). Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-319-97046-2_8

References

- ACLED. (2023, March 1). *War in Ukraine. One Year On, Nowhere Safe*. <https://acleddata.com/2023/03/01/war-in-ukraine-one-year-on-nowhere-safe/>
- Baidarova, O. (2021). Mutual support groups of persons who have experienced psychotraumatic events, 270–302. In O. V. Chuyko (Ed.), *Modern theory and practice of social rehabilitation*. PPC "Kyiv University" [in Ukrainian].
- Baidarova, O., & Karagodina, O. (2022). Modern approaches to researching the work of psychosocial support groups in war conditions *Sociology – Social Work and Social Welfare – Regulation of Social Problems* (pp. 104–106). National University "Lviv Polytechnic" [in Ukrainian].
- Bartone, P. T., Bartone, J. V., Gileno, Z. & Violanti, J. M. (2018). Exploration into best practices in peer support for bereaved survivors/ *Death Studies*, 42(9), 555–568. <https://doi.org/10.1080/07481187.2017.1414087>
- Bergkhauser-Olas, E. L. Mental health support group's experiences in higher education. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, 1, 42–50 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-1-6>
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *Psychologist*, 59(1), 20–28. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.1.20>
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

- Byrne, D. (2022). A worked example of Braun and Clarke's approach to reflexive thematic analysis. *Quality & Quantity*, 56, 1391–1412. <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01182-y>
- Cutrona, C. & Suhr, J. (1992). Controllability of Stressful Events and Satisfaction With Spouse Support Behaviors. *Communication Research*, 19(2). <https://doi.org/10.1177/009365092019002002>
- Dvornyk, M. S. Support groups and adaptation of female ukrainian war migrants in Catalonia. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, 2, 11–18 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-2-2>
- El Jamil, F., Hamadeh, G. N. & Osman, H. (2007). Experiences of a support group for interns in the setting of war and political turmoil. *Family Medicine*, 39(9), 656–658.
- Feigelman, B. & Feigelman, W. (2008). Surviving after suicide loss: the healing potential of suicide survivor support groups. *Illness, crisis & loss*, 16(4), 285–304. <https://doi.org/10.2190/IL.16.4.b>
- Inter-Household Standing Committee. (2017). Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings (trans. from Eng.). University Publishing House PULSARS [in Ukrainian].
- International Center for Development and Leadership. (2023). *Project "Building capacity of organizations and specialists to provide social services and socio-psychological help and support to Ukrainian people during the war"* [in Ukrainian]. <https://ildc.org.ua/posylennya-spromozhnosti-organizatsii-i-spezialistiv-yaki-nadayut-sotsialni-poslugy-ta-sotsialno-psychologichna-pidtrymka-naselennya-v-umovah-vijny/>
- International Organization for Migration. (2021). *Manual on Community-Based Mental Health and Psychosocial Support in Emergencies and Displacement*. IOM, Geneva.
- Levy, B. S., & Leaning, J. (2022). Russia's war in Ukraine – the devastation of health and human rights. *The New England Journal of Medicine*, 387, 102–105. <https://doi.org/10.1056/NEJMp2207415>
- Palienko, T., & Semigina, T. (2016). *Psychosocial support of war veterans and civilians affected by the armed conflict*. Project "National Advocacy Campaign for Veterans' Rights" [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11777.45923>
- Rice, D. B., & Thombs, B. D. (2019). Support Groups in Scleroderma. *Current Rheumatology Reports*, 21(4), 9. <https://doi.org/10.1007/s11926-019-0808-y>
- Saul, J. (2022). *Collective trauma, collective healing: Promoting community resilience in the aftermath of disaster*. Routledge.
- Semigina, T. (2021). Critical research paradigm in modern social work. In *Scholarly disputes in philosophy, sociology, political science, and history amidst globalization and digitalization* (pp. 96–99). Baltija Publishing [in Ukrainian].
- Sousa, C. & Veronese, G. (2021). "No safe place": Applying the transactional stress and coping model to active warfare. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, Policy*, 14(4), 558–567. <https://doi.org/10.1037/tra0001023>
- Sousa, C. A., Haj-Yahia, M. M., Feldman, G., & Lee, J. (2013). Individual and Collective Dimensions of Resilience Within Political Violence. *Trauma, Violence & Abuse, Special Issue: Developmental Foundations of Resilience and Positive Coping in Children Exposed to Violence and Chronic Stress*, 14(3), 235–254.
- Southwick, S. S., & Charney, D. S. (2022). *Resilience: the art of overcoming life's greatest challenges: guide* (trans. from English I. Kuryshko). Halyska Publishing Union [in Ukrainian].
- Statista Research Department. (2023, August 15). Number of civilian casualties in Ukraine during Russia's invasion verified by OHCHR from February 24, 2022 to July 31, 2024. <https://www.statista.com/statistics/1293492/ukraine-war-casualties/>
- Terry, G., Hayfield, N., Clarke, V., & Braun, V. (2017). Thematic analysis. In *The SAGE Handbook of Qualitative Research in Psychology* (2nd ed.) (pp. 17–37). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781526405555>
- Thabet, A. A., Abu Tawahina, A., El Sarraj, E., & Vostanis, P. (2008). Exposure to war trauma and PTSD among parents and children in the Gaza strip. *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 17(4), 191–199. <https://doi.org/10.1007/s00787-007-0653-9>
- Trubavina, I., Nahachevska, Z., & Martyniuk, A. The Methodology of Organizing the Work of the Support Group for Persons Who Are in Difficult Life Circumstances. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Pedagogical Sciences*, 2(333, v. 2), 282–293 [in Ukrainian].
- Tsarenko, L. H. et al. (2018). *Fundamentals of rehabilitation psychology: overcoming the effects of the crisis: study guide* (V. 2) (L. Tsarenko (Ed.)). Kyiv [in Ukrainian].
- Ventevogel, P. (2018). Interventions for mental health and psychosocial support in complex humanitarian emergencies: Moving towards consensus in policy and action? In N. Morina & A. Nickerson (Eds.), *Mental health of refugee and conflict-affected populations: Theory, research and clinical practice* (pp. 155–180). Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-319-97046-2_8
- Zinko, O., & Mitchenko, K. Psychological support groups as a method of determining the personal maturity of ukrainians during wartime. *Prospects and innovations of science*, 13(18), 187–198 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13\(18\)-187-198](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13(18)-187-198)

Отримано редакцією журналу / Received: 29.09.24
Прорецензовано / Revised: 14.01.25
Схвалено до друку / Accepted: 17.01.25

Oliha BAIDAROVA, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-2332-1769
e-mail: baidarovao@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Valeriia Kachan, Bachelor
ORCID ID: 0009-0005-2594-4328
e-mail: kacanvaleria@gmail.com
Training manager, International non-governmental organization "International Leadership and Development Center", Kyiv, Ukraine

SURVIVING AND LIVING DURING THE WAR: SUPPORT GROUPS AS A PSYCHOSOCIAL ASSISTANCE RESOURCE

Background. *The modern practice of social work in Ukraine has been forced to receive a strong impetus for development, which requires a deep understanding of the nature of people's prolonged experience, large-scale emergencies related to armed conflict and political instability, and a revision of the forms and methods of work in such situations. The focus of the article is on support groups as a method of psychosocial assistance in coping with ongoing traumatic event. The article presents the results of a study that demonstrates the dynamics, impact, and effectiveness of support groups in psychosocial assistance to individuals affected by the ongoing war. The study is centered on the experience of support groups in the period from March 2022 to April 2023 – a period marked by the immense stress of the first year of the full-scale Russian-Ukrainian war – for such target audiences as persons affected by the war (a significant proportion of whom experienced forced migration) and women whose partners perform military service.*

Methods. *Within the framework of the phenomenological paradigm, the method of thematic analysis of 106 reports from support group facilitators and a questionnaire survey of 13 support group participants was used.*

Results. *Through a thematic analysis, the study identified the needs of group participants and ways to overcome the stress of war on their own and through participation in support group meetings. Two key focuses of discussion present in each meeting were identified: "What are you worried about?" and "How can you support yourself?". The significant influence of the contextual factor on the course of the processes of living with an ongoing traumatic event by participants of support groups was revealed. In the identified six time periods, the key feature of the period change was the events at the frontlines and political violence against civilians by the aggressor. Despite the shared general context of the war, there are differences in the difficulties and needs of representatives of different groups – people who have been affected by the war generally and those whose family members are directly involved in military actions. A survey additionally confirms the positive impact of participation in groups on their psycho-emotional state.*

Conclusions. *The results show that support groups based on the resilience approach provide a safe and comfortable environment where participants can discuss their experiences, receive various types of support, and develop their protective characteristics and ability to use new methods of overcoming life difficulties (from the ability to maintain own psycho-emotional state, regain control and manage their situation to strengthening their own identity, awareness of themselves as Ukrainians and part of a community).*

Keywords: *complex humanitarian emergencies, psychosocial support, resilience, Russian-Ukrainian war, support group.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 37.018.5

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/2>

Євгенія ГЛАДИШКО, асп.

ORCID ID: 0000-0001-7852-9500

e-mail: eugeniagl@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИКА БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТЬНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: РЕЗУЛЬТАТИ ОЦІНЮВАННЯ

Вступ. Розглянуто питання розроблення політики безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти на основі комплексного оцінювання сучасних підходів і практик. Актуальність дослідження зумовлена зростанням уваги до забезпечення безпеки в освітніх установах у контексті соціальних викликів, спричинених повномасштабною війною, збільшенням психологічної напруги серед учасників освітнього процесу, а також необхідністю інтеграції інноваційних механізмів захисту та превентивних заходів. Зокрема, у сучасних умовах освіта потребує не лише формального впровадження заходів безпеки, але і їхньої ефективної імплементації у повсякденну практику, що передбачає створення чітких регламентів, алгоритмів дій у надзвичайних ситуаціях та адаптацію міжнародного досвіду.

Методи. Для аналізу особливостей формування політики безпеки у закладах середньої освіти застосовано комплекс методів дослідження. Проведено анкетування соціальних педагогів, що дало змогу оцінити рівень обізнаності освітян щодо безпекових питань, зокрема фізичної безпеки, психологічного благополуччя, комунікації та взаємодії з громадою. Використано методи порівняльного аналізу для оцінки наявних практик забезпечення безпечного середовища у закладах загальної середньої освіти різних регіонів України. Систематизація та узагальнення отриманих даних допомогли сформуувати комплексне уявлення про основні виклики, що постали перед освітніми установами, а також визначити ключові напрями вдосконалення політики безпеки у сфері освіти.

Результати. Дослідження показало, що політика безпеки у школах перебуває на етапі формування. Більшість закладів освіти впроваджують заходи безпеки, але вони потребують удосконалення в аспектах документального оформлення, алгоритмізації та нормативного закріплення. Спостерігаємо відсутність чітко прописаних процедур й алгоритмів дій у реальних надзвичайних ситуаціях, що призводить до фрагментарності в їхній реалізації.

Висновки. Дослідження засвідчило, що формування політики безпечного освітнього середовища є критично важливим аспектом управління освітою. Ефективне забезпечення безпеки в закладах середньої освіти потребує комплексного підходу, що передбачає багаторівневу взаємодію між адміністрацією, педагогічним колективом, учнями, батьками та місцевою громадою. Особливу увагу варто приділяти розвитку механізмів психологічної підтримки учасників освітнього процесу, зокрема шляхом інтеграції програм психосоціальної адаптації. Крім того, важливим є використання інноваційних технологій, таких як системи відеоспостереження, цифрові платформи для комунікації, а також алгоритмізація процесів реагування на потенційні загрози. Доведено, що ефективна політика безпеки має базуватися на нормативному регулюванні, адаптації міжнародного досвіду та гнучкому реагуванні на сучасні виклики, що сприятиме створенню безпечного, інклюзивного та комфортного освітнього середовища.

Ключові слова: комунікація, нормативно-правове регулювання, партнерська взаємодія, політика безпечного середовища, ресурсне забезпечення, соціально-педагогічні практики, соціальні педагоги.

Вступ

Сучасна українська система освіти перебуває у стані перманентних змін й інновацій і водночас стикається із численними ризиками (політичними, інформаційними, соціальними тощо), що вимагають звернення особливої уваги до проблем захисту здоров'я та психологічного благополуччя учнів і шкільного персоналу. Відтак, нагальною проблемою сьогодення та ключовим завданням сучасного управління освітою є створення політики безпечного освітнього середовища в закладах середньої освіти, що має бути невід'ємною частиною корпоративної культури, цінностей і стандартів якості шкільної освіти.

У 2015 р. ООН розробила Декларацію про безпеку шкіл, яку станом на 2022 р. підписало 109 країн. У квітні 2023 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію безпеки закладів освіти на 2023–2025 рр. (2023). Метою цього стратегічного документа є створення рівних, належних і безпечних умов здобуття освіти й організація безпечного освітнього середовища. У концепції визначено чотири ключові завдання для профільних міністерств, органів місцевої влади, засновників і керівників закладів освіти:

- створення безпечної інфраструктури закладів освіти,
- ефективне запобігання та протидія негативним безпековим явищам в освітньому середовищі,
- формування компетентностей безпеки в учасників освітнього процесу,
- організація безпечного підвезення учнів і вчителів до / із закладів загальної середньої освіти.

У 2024 р. Верховна Рада України ухвалила в першому читанні законопроект № 11543, що передбачає запровадження обов'язкових заходів безпеки в закладах загальної середньої освіти, зумовлених ризиками потенційних загроз, зокрема і через повномасштабну війну.

Аналіз нормативних документів вказує на нагальну потребу створення політики безпеки в кожному закладі освіти, що має стати інструментом захисту дітей. Політика безпеки освітнього середовища – це внутрішній документ організації, установи або окремої команди, яка взаємодіє з дітьми та молоддю. Політика описує дії спільноти, що сприяють добробуту й захисту учасників, які проводять час в організації, беруть участь у її заходах або вплив на яких має діяльність цієї спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає нам змогу виявити ключові напрями досліджень, пов'язаних зі створенням безпечного освітнього середовища, що є одним із пріоритетних завдань сучасної педагогіки та психології. У праці М. Астахової (2023) висвітлено перехід від теоретичного осмислення проблеми до практичної реалізації системи безпеки в освітніх закладах, наголошуючи на важливості інтегрованого підходу, що враховує фізичні, психологічні й інформаційні аспекти. Н. Бабовал і Д. Бабовал (2023) акцентують увагу на нових викликах, що постали перед системою освіти України в умовах війни, підкреслюючи необхідність адаптації освітніх процесів до умов підвищеної соціальної напруги. Н. Березюк (2023) зосереджується на міждисциплінарному підході, розглядаючи безпечне

© Гладішко Євгенія, 2024

середовище через призму психологічного, екологічного й інформаційного забезпечення, що сприяє розширенню понятійно-методологічної бази дослідження. В. Дука (2021) пропонує структурно-функціональну модель освітнього середовища, що може бути використана для систематизації процесів створення безпечного простору в закладах освіти. В. Духневич (2022) розробляє практичну модель "Шість кроків до безпеки", яка орієнтована на конкретні дії щодо впровадження політики безпеки. У роботах О. Зозуляка та Н. Башурина (2023) представлено управлінсько-правові механізми забезпечення безпеки в умовах воєнного стану, що підкреслює значення нормативно-правового забезпечення для підтримки функціонування освітніх закладів. Д. Князькіна й І. Подтикан (2019) досліджують психологічний супровід учасників освітнього процесу, що сприяє зниженню стресу та підвищенню рівня довіри в освітньому середовищі. О. Косенчук та О. Стягунова (2023) акцентують увагу на специфіці забезпечення безпеки в дошкільних закладах в умовах воєнного стану, що розширює загальну картину проблеми. М. Курач (2022) наголошує на важливості безпечного середовища для збереження психічного здоров'я дітей, що стає актуальним з огляду на підвищену вразливість молодшого покоління в сучасних умовах. І. Литвиненко та Л. Богдан (2020) досліджують можливості психологічної діагностики безпеки освітнього середовища, що дає змогу точніше визначити проблемні зони та розробляти ефективні стратегії їхнього подолання.

Отже, аналіз літератури демонструє багатовекторність досліджень у цій сфері, що охоплює як теоретичні аспекти, так і практичні підходи до формування безпечного освітнього середовища. Натомість дослідження переважно присвячені розвитку окремих складових цього процесу, їхнього практичного й організаційного забезпечення. Досліджень, присвячених проблемам упровадження політики безпеки (як інтегративного явища і проблеми), виявилось критично недостатньо, що зумовлює необхідність у розширенні та поглибленні наукових розвідок.

Мета дослідження – виявлення особливостей вироблення політики шкільної безпеки закладу загальної середньої освіти в умовах сьогодення та виокремленні змістових параметрів поняття *політика безпечного освітнього середовища в закладах середньої освіти*. Основними завданнями є:

- аналіз наявних підходів до формування практик безпеки в закладах середньої освіти;
- оцінювання рівня поінформованості учасників освітнього процесу з питань безпеки й безпекової політики;
- визначення ефективності розроблених програм і заходів щодо забезпечення безпеки та їхній вплив на формування культури безпеки в закладі освіти;
- визначення перешкод реалізації політики безпеки в закладах середньої освіти та виявлення ресурсів для їхнього подолання.

Методи

У процесі роботи використано теоретичні методи: порівняння, систематизація, узагальнення, анкетування. До дослідження політики шкільної безпеки закладу загальної середньої освіти були залучені соціальні педагоги закладів освіти. У нашій статті ми виходили з того, що роль соціального педагога в закладі освіти "полягає у впровадженні певної філософії й політики функціонування освітнього середовища ... він є членом управлінської команди організаторів освітнього середо-

вища, який формує ціннісно-настановчі орієнтири його функціонування, імплементує ці засадничі положення у викладацькі практики, фіксує ті "розриви", які призводять до порушення прав дитини та ігнорування її освітніх потреб" (Чуйко, 2019, с. 42). Відповідно, участь в опитуванні соціальних педагогів у ролі респондентів є релевантною дослідницьким завданням.

До вибірки дослідження ввійшло 32 соціальні педагоги: із них 9 (28 %) із Хмельницької, 6 (19 %) з Рівненської, 6 (19 %) з Київської, 4 (13 %) із Черкаської, 3 (9 %) з Волинської, 2 (6 %) із Житомирської, 2 (6 %) з Тернопільської областей.

Оцінку політики шкільної безпеки закладу загальної середньої освіти здійснено з урахуванням таких параметрів: "фізична безпека", "психічне здоров'я та психологічне благополуччя", "навчальна практика та середовище", "взаємодія та відносини", "зв'язок школи з громадськістю". Згідно із зазначеними параметрами було розроблено анкету.

Анкета для соціальних педагогів "Політика безпечного освітнього середовища" є структурованою, унесені запитання закритого і відкритого типу, анкетування проводили в режимі онлайн з використанням гугл-форми. Анкету розподілено на кілька тематичних блоків, зосереджених на виокремлених аспектах безпеки. Вступна частина містить анотацію для респондентів, викладено етичні принципи проведення дослідження, зокрема конфіденційності та права на відмову.

Перший блок "Фізична безпека", спрямований на виявлення наявних заходів реагування на надзвичайні ситуації й алгоритмів евакуації учнів і співробітників у ситуаціях загрози; матеріально-технічних умов забезпечення безпеки; наявності розроблених інструкцій, документів тощо.

Другий блок "Психічне здоров'я та психологічне благополуччя" має на меті виявлення наявності заходів системної підтримки психічного здоров'я учнів і педагогів, зокрема і профілактичних програм й умов ефективного раннього виявлення психологічних проблем. Також оцінюємо політику залучення та співпраці батьків зі школою у частині формування безпечного освітнього середовища.

Третій блок "Навчальна практика та середовище" спрямований на виявлення педагогічних і соціально-педагогічних практик, що сприяють формуванню в учнів навичок безпечної поведінки.

Четвертий блок запитань "Взаємодія та відносини" дає змогу з'ясувати тип комунікації, що існує між батьками, адміністрацією, педагогами й учнями у школі, що, зі свого боку, є регулятором і запобіжником створення середовища безпеки в школі.

П'ятий блок запитань "Зв'язок школи з громадськістю" оцінює шляхи взаємодії закладу освіти з місцевою громадою та організаціями, долученими до створення політики безпечного середовища у громаді; аналізує ефективність співпраці між школою та місцевими організаціями у питаннях безпеки.

Результати

Результати опитування соціальних педагогів відображають тенденції щодо кожного з окреслених напрямів формування політики безпечного середовища. Ураховуючи тип відповідей анкети, рівні оцінки були розподілені на "високий", "середній" і "низький", що дає змогу комплексно оцінити ключові аспекти створення безпечного середовища (табл. 1).

Таблиця 1

Загальні показники оцінки безпечного освітнього середовища в закладах середньої освіти

Назва блоку	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Фізична безпека	18	56,25	12	37,50	2	6,25
Психічне здоров'я та психологічне благополуччя	19	59,38	11	34,38	2	6,25
Навчальна практика та середовище	22	68,75	9	28,13	2	6,25
Взаємодія та відносини	25	78,13	5	15,63	2	6,25
Зв'язок школи із громадськістю	23	71,88	8	25,00	1	3,13

Як видно із табл. 1, респонденти переважно оцінюють функціонування безпечного середовища в закладах освіти на високому рівні. Найбільш позитивно забезпеченим показником є "взаємодія та відносини" (78,13 %), далі "зв'язок школи з громадськістю" (71,88 %), "навчальна практика та середовище" (68,75 %). Найнижчими є показники "психічного здоров'я та психологічного благополуччя" (59,38 %) та "фізичної безпеки" (56,25 %).

Розглянемо отримані відповіді за блоками запитань. У сфері фізичної безпеки 56,25 % респондентів відзначили належне забезпечення фізичної безпеки у школах. Як недостатні їх оцінили 37,50 % респондентів, а 6,25 % – як відсутні. Розглянемо детальніше результати закритих запитань у сфері фізичної безпеки (див. рис. 1).

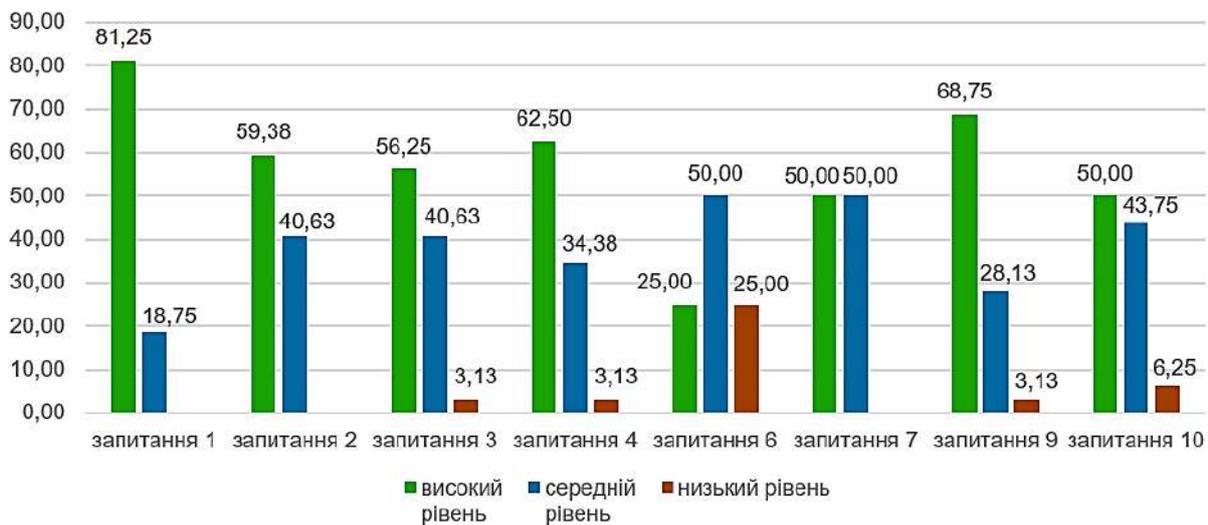

Рис. 1. Результати оцінювання безпечного освітнього середовища в закладах середньої освіти за параметром "Фізична безпека" (закриті запитання), у %

Найкраще представлені є чітко регламентовані процедури реагування в надзвичайних ситуаціях (запитання 1). Близько 81,25 % респондентів засвідчують, що в школах розроблені й впроваджені процедури та алгоритми дій на випадок надзвичайних ситуацій. Це є критично важливим елементом формування культури безпеки в школі.

Погоджуються з тим, що приміщення є безпечними, 68,75 % респондентів, але 28,13 % відзначили лише часткову відповідність, що потребує вжиття заходів для усунення недоліків (запитання 9).

Стверджують, що ознайомлені з нормативними актами про фізичну охорону, 62,5 % респондентів, 34,38 % – лише частково поінформовані щодо нормативних документів (запитання 4). Відповідно, акти контролюючих органів є загальною основою системи освіти та безпеки, аналогічно до Конституції України, Кодексу цивільного захисту України (від 02.10.2012 № 5403-VI, чинна редакція – 01.01.2025), Закону України "Про освіту" (від 05.09.2017 № 2145-VIII, чинна редакція від 01.01.2025), Закону України "Про охорону праці" (від 14.10.1992 №2694-XII, чинна редакція від 19.12.2024).

Також важливою є відповідність статуту положенням про санітарний стан освітнього середовища, визначеним Законом України "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення". Респонденти чітко відзначили Закон України "Про охорону дитинства", де права дитини визначені щодо безпеки та захисту від ризиків у таких видах приміщень.

Респонденти наголошували на важливості таких нормативно-правових актів, як постанови КМУ "Про реалізацію експериментального проекту щодо посилення безпеки освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти в умовах правового режиму воєнного стану" від 01.11.2024 № 1245, "Про затвердження Порядку розроблення планів діяльності єдиної державної системи цивільного захисту" від 09.08.2017 № 626, "Про затвердження Методики оцінки ризиків безпеки в системі освіти, пов'язаних зі збройною агресією Російської Федерації проти України" від 02.08.2024 № 866, Концепція безпеки закладів освіти на 2023–2025 роки (Розпорядження КМУ від 07.04.2023 № 301-р), Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі (Указ Президента

України від 25.05.2020 № 195/2020), Наказ МВС "Про затвердження Порядку організації та проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту" від 28.11.2019 № 991, Лист МОН України "Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)" від 14.08.2020 № 1/9–436 тощо, застосовуються локальні акти та правила, що створюються безпосередньо в закладі освіти. Це стосується внутрішніх правил безпеки, планів евакуації, посадових обов'язків персоналу щодо надзвичайних ситуацій та алгоритмів дій у потенційно небезпечних ситуаціях.

Підтверджують, що в школах регулярно здійснюються навчання та тренування з евакуації, 59,38 % респондентів, водночас 40,63 % зазначають, що вони є нерегулярними (запитання 2). Ситуація з навчанням персоналу подібна (56,25 % та 40,63 %, відповідно) (запитання 3).

На думку 50 % респондентів, приміщення школи є "частково безпечними" (запитання 7).

Вважають ресурси для забезпечення фізичної безпеки достатніми 50 % респондентів, 43,75 % з них вказали на їхню частковість (запитання 10).

Рівень постійного відеоспостереження та контролю доступу є низьким: 25 % респондентів повідомили, що таких систем немає в їхньому закладі освіти, 50 % – функціонують частково (запитання 6).

У відповідях на відкриті запитання респонденти зазначили таке. Аналіз методів формування безпечної

поведінки в освітньому середовищі охоплює: тренінги, інструктажі з охорони праці та травматизації, інструктажі з алгоритмами дій у надзвичайних ситуаціях, таких як сигнал "Повітряна тривога", навчання з надання першої допомоги; проведення бесід, брифінгів, вебінарів, а також використання екосистемних ресурсів, рекомендованих Міністерством освіти і науки України. Широке застосування в школах мають програми, розроблені практичними психологами та соціальними педагогами школи, щодо: протидії булінгу, адаптації освітнього процесу до умов кризових ситуацій, з техніки безпеки для кожного уроку та екскурсії, а також спортивних змагань. Упроваджуються програми "Стопсекстинг", заняття з глобальних гуманітарних правил, а також спеціалізовані програми і матеріали, розроблені державними та міжнародними організаціями, зокрема ЮНІСЕФ, ГО "Дівчата", Черкаським правозахисним центром, Державною службою України з надзвичайних ситуацій. Серед прийомів навчання – малювання собак-саперів, мультфільми, відеоролики тощо.

Другий блок анкети, присвячений вивченню психічного здоров'я та психологічного благополуччя, виявив, що 59,38 % респондентів визначають його як високий, 34,38 % – як середній, 6,25 % – як низький. Цей показник відображає проактивні заходи ЗЗСО щодо підтримки психологічного стану всіх учасників освітнього процесу (див. рис. 2).

Рис. 2. Результати оцінювання безпечного освітнього середовища за параметром "Психічне здоров'я та психологічне благополуччя" (закриті запитання), у %

Як видно із рис. 2, найкраще представленим є доступність соціально-психологічних послуг. Зазначають, що соціально-психологічні послуги для суб'єктів освітнього процесу є доступними, 78,13 % респондентів, 21,88 % респондентів вважають їх частково доступними (запитання 15).

Стверджують, що у закладах освіти заходи з підтримання психічного здоров'я учнів проходять регулярно, 71,88 % респондентів, 28,13 % – не регулярно (запитання 12).

Обізнаність учнів щодо психічного здоров'я є ще однією значною складовою, що демонструє високий рівень регулярного впровадження, як зауважують 71,88 % респондентів. Проте 25 % зазначають, що це

відбувається не на регулярній основі, 3,13 % – заходи взагалі не проводяться (запитання 16).

Програми запобігання стресу серед учнів успішно впроваджуються, про що зауважили 65,63 % респондентів. Про нерегулярність реалізації програм стверджують 28,13 % респондентів, 6,25 % повідомили, що подібні програми в закладах освіти відсутні (запитання 13).

Середніми показниками є в таких проявах. Однією з основних сфер, яка має стосунок до тематики дослідження, є залучення батьків й іншого педагогічного персоналу до процесів підтримки психічного здоров'я учнів. З результатів можна зробити висновок, що 59,38 % вважають, що батьків варто залучити до цієї діяльності. Це свідчить про наявність готовності до активної

співпраці. Однак 40,63 % вважають, що вони мають відбуватися лише в конкретних ситуаціях. Щоб з'ясувати, що це за конкретні ситуації та визначити їхню роль, необхідний подальший аналіз (запитання 21).

Про застосування практики раннього виявлення психологічних проблем повідомляють 59,38 % респондентів. Тобто середній рівень практики відзначили 34,38 % респондентів, а низький – 6,25 % (запитання 17).

Найгірше представлені такі аспекти: 40,63 % респондентів зазначили про упровадження програм профілактики стресу для персоналу. Водночас 37,50 % з них зауважили, що вони проходять нерегулярно, 21,88 % респондентів заявили, що таких програм у закладах немає (запитання 14).

Залучення батьків відзначається нерівномірністю: 37,50 % респондентів погоджуються, що батьки беруть активну участь у політиці безпеки, 53,13 % зазначають, що це відбувається частково (запитання 20).

Отже, підсумкові результати оцінювання вказують на певні недоліки та перспективи поліпшення визначеного напрямку. Пріоритетними напрямками є регулярність і систематичність програм, залучення батьків, поінформованість учнів, професійне зростання педагогічних працівників. Формування й упровадження у практику комплексних програм підтримки психічного здоров'я може значною мірою підвищити загальний рівень благополуччя учасників освітнього процесу.

Проаналізовано відкриті відповіді на запитання щодо засобів, які впливають на підтримку психічного здоров'я учнів, що свідчить про багатогранний підхід до формування психологічного благополуччя в освітньому середовищі. Відзначається використання різних програм, методів і підходів, які охоплюють психологічні та соціальні аспекти, що впливають на психічне здоров'я учнів.

Основними засобами є методи, що націлені на збереження здоров'я, а також тренінги й ігри, що сприяють створенню сприятливого психологічного клімату в класі. Наприклад, програми психічного здоров'я на зразок "Як справи?", тренінги, присвячені проблемам учнів, що виникли унаслідок бойових дій, та допомагають в оволодінні стратегіями поведінки в різноманітних соціальних ситуаціях.

Політика протидії булінгу, що передбачає проведення адаптивних заходів для протидії булінгу та створення безпечного освітнього середовища, має значний вплив на психологічне благополуччя учнів. Обговорення, а також консультації з психологом є важливою частиною підтримки учнів для визначення проблем та їхнього обговорення. Психологічні тренінги вважають ефективним інструментом, що розвиває емоційний інтелект. Техніки релаксації, дихання й уважності до оточення знижують рівень стресу та тривоги, сприяючи поліпшенню загального психоемоційного стану. Години спілкування, анкетування, майстер-класи активізують спілкування учнів з педагогами, а отже, створюють можливість для відкритого обговорення проблем психічного здоров'я.

Ще одним ключовим аспектом освітнього процесу є використання арттерапії та творчих проєктів, що не тільки допомагають учням самовиражатися, але й створюють простір для емоційного реагування. Обговорення фільмів, мультфільмів, перегляд лялькових вистав надає дітям можливість через творчість і гру подолати стрес, а також отримати допомогу однокласників.

Відповіді на запитання про те, якими інструментами можна вплинути на підтримку психічного здоров'я педагогів, актуалізують необхідність системного підходу до психологічного благополуччя вчителів та інших

працівників закладу освіти. Програми, методи та заходи, що сприяють збереженню та зміцненню психічного здоров'я педагогічного колективу, використовують зазначені засоби.

Акцентовано увагу на наявності спеціалізованих програм і курсів, спрямованих на поліпшення психічного здоров'я вчителя. Такі програми, зокрема і тренінги з питань збереження психологічного здоров'я, є ефективним засобом підвищення рівня розуміння власних потреб у багатьох педагогів і способів подолання стресових ситуацій. Наприклад, навчальний курс "Методи збереження та покращення психічного здоров'я вчителя" надає можливість набуття досвіду, як долати труднощі професії та професійне вигорання. Консультація психолога та персональна психотерапія є альтернативними каналами підтримки, що допоможуть працівникам закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) отримати професійну допомогу у скрутні моменти. Це допоможе психологам проводити часті інтерв'ю й анкетування, щоб визначити потреби педагогічного колективу та скоригувати програму підтримки відповідно до отриманих даних.

Навчання фізичній активності також робить акцент на входженні фізичних вправ у повсякденне життя педагогів, оскільки загально визнано, що фізична активність має позитивний вплив на психічне здоров'я. Паралельно арттерапія, моделювання ситуацій, творчі проєкти, обговорення фільмів і мультфільмів стають дедалі важливішими елементами підтримки емоційного благополуччя. Ці способи сприяють розвитку креативності та зняттю емоційної напруги, що дуже важливо в умовах сучасних викликів.

Навчальну практику та середовище 68,75 % респондентів оцінили на високому рівні. Більшість закладів освіти створили умови, що сприяють вихованню безпечної поведінки, а також інклюзивному навчанню. Проте 28,13 % оцінили його на середньому рівні, а 6,25 % – на низькому, отже, зміст освіти та програми потребують значного поліпшення, щоб забезпечити повноцінне безпечне й інклюзивне середовище (рис. 3).

Як видно із рис. 3, розроблення алгоритмів для реагування на випадки булінгу досягає високого рівня безпеки, оскільки 75 % респондентів відзначили їхню ефективність, 21,88 % з них зазначили, що вони існують, але не завжди ефективні (запитання 26).

Фактором позитивної динаміки є обізнаність персоналу з програмами соціально-емоційного навчання, що підтвердили 75 % респондентів, 18,75 % вважають ознайомлення частковим, 6,25 % респондентів заявили, що такого не було (запитання 29).

Регулярність занять із формування навичок безпечної поведінки, визначена на основі відповідей на запитання, свідчить про таке: 71,88 % респондентів вважають, що вони схильні до використання, а 25 % зауважили, що їх використовують частково або нерегулярно (запитання 22).

Зв'язок між діями соціального педагога та реалізацією політики безпеки школи демонструє позитивну динаміку, оскільки 71,88 % респондентів підтвердили це. У 25 % відповідей міститься певний сумнів щодо часткового зв'язку (запитання 23).

Безпечне місце для дітей, тобто середовище, де дитина відчуває себе в безпеці, є значною частиною психологічного комфорту у школі, і, як відзначають 71,88 % респондентів, це забезпечується. Це місце сприймає як недоступне 28,13 %, або таке, що потребує створення чи поліпшення умов психологічної безпеки учнів (запитання 30).

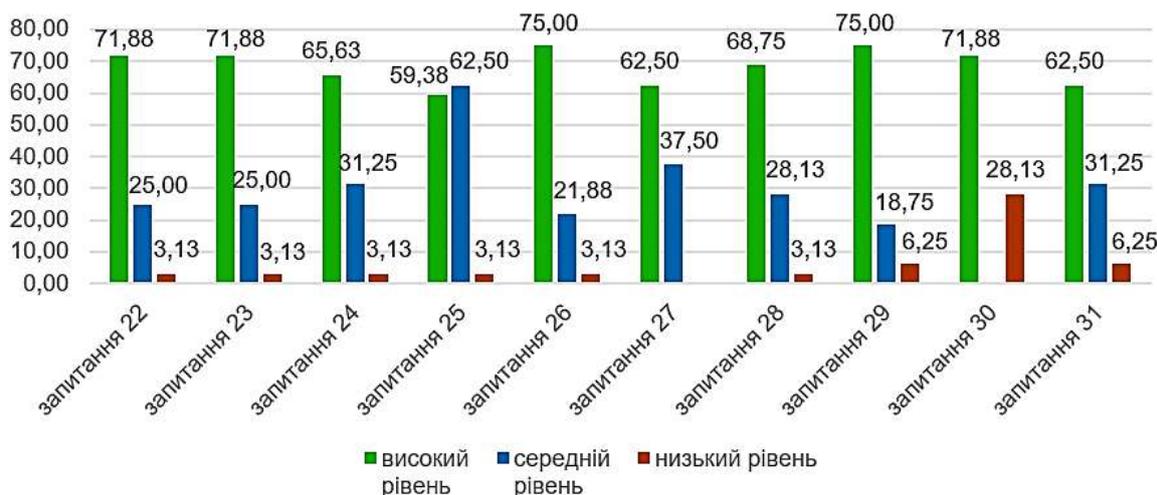

Рис. 3. Результати оцінки безпечного освітнього середовища в закладах середньої освіти за параметром "Навчальна практика та середовище" (закриті запитання), у %

Наявність у навчальному матеріалі елементів безпечної поведінки свідчить про високий рівень інтеграції цих елементів, оскільки 68,75 % респондентів підтвердили їхню присутність у навчальних програмах. З іншого боку, 28,13 % стверджують, що залучення є частковим (запитання 28).

Про повне залучення соціального педагога до процесу формування та розроблення політики безпеки, нормативних документів відзначили 65,63 % респондентів, про часткове – 31,25 % (запитання 24).

Умови впровадження інклюзивної освіти в закладі освіти демонструють неоднозначну тенденцію – 62,5 % респондентів зазначили, що вони створені, але 31,25 % заявили про часткову наявність умов (запитання 31).

Середніми показниками є у виявах регулярності навчання вчителів безпечним практикам і позитивному управлінню класом. Визнали це регулярним заняттям 59,38 % респондентів, тоді як 62,50 % зауважили, що це здійснюється ситуативно. Зважаючи на це, існує нагальна потреба в періодичних профільних семінарах (запитання 25).

Що стосується відповідей блоку 4 "Взаємодія та стосунки", то 78,13 % респондентів оцінюють їх на високому рівні, що свідчить про активну співпрацю, яка існує між учасниками освітнього процесу. Такий результат створює позитивну атмосферу в школах. Проте 15,63 % респондентів вважають, що рівень взаємодії є середнім, 6,25 % – низьким (рис. 4).

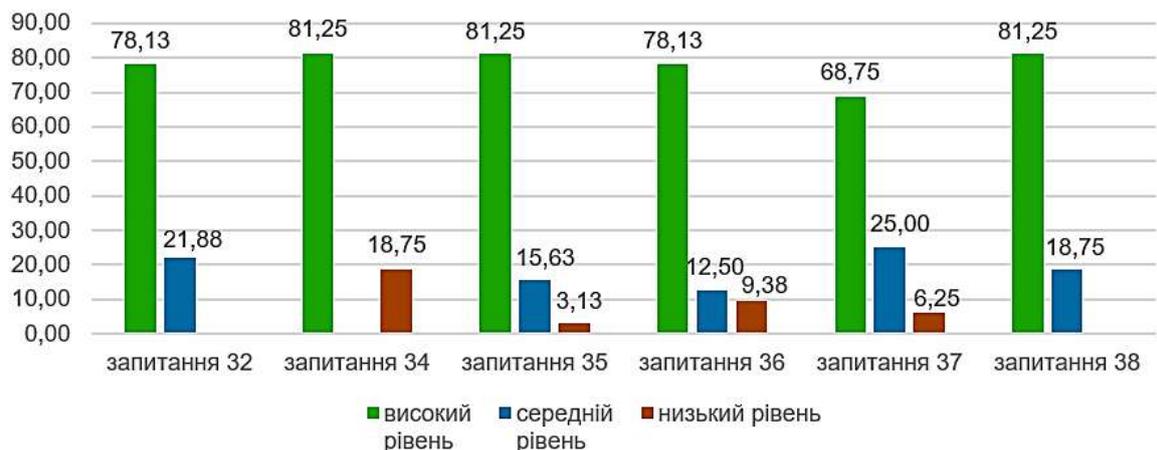

Рис. 4. Результати оцінювання безпечного освітнього середовища в закладах середньої освіти за параметром "Взаємодія та відносини" (закриті запитання), у %

Як видно з рис. 4, найвищими за рівнем вияву є такі аспекти: 81,25 % респондентів визнали наявність встановлених алгоритмів врегулювання конфліктів, зазначених у документах, 18,75 % зауважили, що такі алгоритми відсутні (запитання 38).

Налагоджена комунікація між адміністрацією, педагогами й учнями з питань безпеки за твердженнями 81,25 % респондентів, частково налагоджена – 15,63 % (запитання 35).

Щодо ознайомлення з алгоритмами дій, правами й обов'язками соціального педагога 81,25 % респондентів відповіли позитивно, що доводить, наскільки важливо володіти інформацією стосовно особливостей роботи соціального педагога з питань охорони дитинства (запитання 34).

Вважають, що школа має відкриті та доступні канали спілкування між батьками й адміністрацією 78,13 % респондентів. З них 21,88 % дотримуються думки, що

наявні канали не є переконливим. Це є показником потреби у поліпшенні зазначеної сфери шляхом створення нових засобів комунікації або системи спільних заходів (запитання 32).

Рівень партнерської взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу виявився високим: 78,13 % з них охарактеризували її як дружню, а отже, безпечну. Проте 12,50 % вважають цей показник середнім, а 9,38 % – низьким (запитання 36).

Щодо соціально-педагогічних заходів з адаптації новоприбулих учнів, то 68,75 % респондентів відзначили повноцінне виконання, 25 % – часткове (запитання 37).

Відповіді на відкриті запитання про комунікаційний процес за участю вчителів (адміністрації) та батьків закладу освіти свідчать про широкий перелік інструментів, які б забезпечували ефективну взаємодію та співпрацю між усіма учасниками освітнього процесу. Найпоширенішими формами спілкування педагогічного колективу, керівників і батьків є батьківські збори та педагогічна рада. Зустрічі, на яких обговорюють теми навчання та виховання, використовуються для досягнення домовленостей щодо групових підходів до процесу навчання. Вони сприяють отриманню інформації та налагодженню міжособистісної комунікації.

Нові канали, такі як приватний чат і соціальні мережі, команди в месенджерах Viber і Telegram значно розширюють спілкування. З'являється можливість швидко отримати інформацію, поділитися ідеями та поставити

запитання, що виникли під час підготовки і важливі для батьків. Використання серед соціальних мереж Facebook й Instagram також доводять, що адміністрація ЗСГО змінює способи подання інформації так, щоб вона ставала цікавою й актуальною для великої кількості людей. Батьки отримують інформацію про розклад уроків і шкільні заходи електронною поштою та на шкільному порталі. Шкільні сайти й офіційні платформи закладів освіти є джерелом офіційної інформації, а також дають можливість долучитися до життя школи.

Однією із ключових особливостей комунікації є наявність інструментів для збирання відгуків, наприклад, опитування, вікторина або Trustbox, що дасть батькам можливість анонімно коментувати та пропонувати вдосконалення, допомагаючи керівництву отримати повне уявлення того, чого очікує батьківська спільнота.

Розглянемо оцінювання відносин між школою та громадськістю: 71,88 % респондентів вказали на високоякісне партнерство – краща комунікація з державними установами та залучення громадськості до розв'язання питань безпеки та розвитку школи (рис. 5).

Як видно із рис. 5, зазначені показники перебувають на високому рівні: 78,13 % респондентів підтверджують активну участь у подальших ініціативах, оскільки школа сприяє розвитку громадянської активності учнів. Це є важливою умовою їхньої соціалізації та виховання. Проте 18,75 % респондентів повідомили на часткову участь (запитання 41).

Рис. 5. Результати оцінювання безпечного освітнього середовища в закладах середньої освіти за параметром "Зв'язок школи з громадськістю" (закриті запитання), у %

Результати опитування свідчать, що 75 % респондентів вважають співпрацю з місцевими організаціями ефективною, від такої взаємодії помітні позитивні результати. Лише 25 % респондентів зазначили, що співпраця є, хоча ефективність не гарантована (запитання 39).

Про те, що події освітньої спільноти проходять регулярно, повідомили 75 % опитаних, оскільки регулярна взаємодія між школою та місцевими організаціями значною мірою сприяє зміцненню взаємин, формує активну позицію учнів (запитання 40).

На середньому рівні відзначено наявність партнерства: 53,13 %, респондентів ствердно відповіли, що партнерство активно підтримується, тоді як у 37,50 % випадків респонденти вважали, що таке партнерство існує, але не є розвиненим. Про відсутність будь-якого партнерства заявили 9,38 % респондентів (запитання 42).

Відповіді на запитання щодо партнерства школи з громадськістю, зокрема стосовно надання грошової чи матеріальної допомоги з боку громади, кадрової, органі-

заційної чи будь-якої іншої підтримки для створення умов безпеки, свідчать про різні способи взаємодії школи зі своїми найближчими громадами. Перший – це виділення матеріальної допомоги органами місцевого самоврядування (кошти, використані на ремонт будівлі школи, поліпшення інфраструктури, закупівлю навчальних матеріалів, придбання технічного обладнання й інструментів, а також на всі інші ресурси, які забезпечують безпеку та комфорт учнів і вчителів). Матеріальна підтримка є важливою, оскільки допомагає швидко реалізовувати нові вимоги безпеки, наприклад, відеоспостереження чи модернізацію системи пожежної сигналізації.

Другий рівень також визначається в організаційній підтримці громади, що виявляється у формі участі в організації заходів, які проводять представники громади для поліпшення безпеки у школі, зокрема навчання з безпеки для вчителів й учнів, або спільних дій з підвищення обізнаності щодо важливості безпеки в освітньому процесі. Їх основою і важливим джерелом залучення додаткових

ресурсів і знань є також співпраця із громадськими організаціями й іншими соціальними партнерами.

Кадрова допомога, зазначена в деяких відповідях, передбачає залучення фахівців до навчання та семінарів з техніки безпеки, психологічну роботу як з учнями, так і з педагогами, або різні нові підходи до навчання. Наприклад, фахівці можуть навчити вчителів діяти у надзвичайних ситуаціях або проводити консультативні уроки для учнів щодо стійкості до стресу, що є актуальним за сучасних умов. Матеріальна підтримка, що передбачає надання обладнання, технологій або будь-яких інших ресурсів, є ключовою для забезпечення безпеки освітнього середовища (забезпечення аптечками першої допомоги, засобами захисту або створення безпечних зон у школі). Варто підкреслити, що в деяких відповідях не згадані явні форми допомоги, що свідчить про недостатню обізнаність соціальних педагогів про можливості, які надає громада, або про їхнє пасивне невиконання. Це підтверджує той факт, що корисно налагоджувати комунікацію на місцях, яка допоможе максимізувати доступні ресурси для створення безпечного освітнього середовища.

Отже, дослідження показує, що громада бере активну участь у підтримці закладу освіти, що є основним засобом забезпечення безпечного освітнього середовища. Активна участь громади, особливо через залучення фінансових і матеріальних ресурсів, а також кадрову й організаційну підтримку, сприяє розвитку безпечного та комфортного освітнього середовища. У довгостроковій перспективі це позитивно вплине на якість освіти, а також на добробут учнів і педагогічних працівників.

Дискусія і висновки

Проведене дослідження виявило, що політика безпеки в закладах загальної середньої освіти перебуває на етапі формування та потребує вдосконалення. Хоча в багатьох закладах реалізуються заходи, спрямовані на забезпечення безпечного освітнього середовища, їхнє документальне оформлення, алгоритмізація та нормативне закріплення є недостатніми або фрагментарними.

Виявлено, що поліпшення рівня фізичної безпеки є можливим за умов проведення капітального ремонту окремих приміщень, або їхнього переобладнання, облаштування будівель приладами постійного відеоспостереження та контролю доступу; загалом безпечність приміщень школи визначено як "частково безпечно", що свідчить про існування ризиків у цьому сегменті.

У школах розроблені й упроваджені процедури, алгоритми дій на випадок надзвичайних ситуацій, проводять тренування з евакуації учнів і вчителів, водночас їхня частота й систематичність не є усталеною практикою.

Предметом особливої уваги працівників психологічної служби шкіл є профілактика та збереження психічного здоров'я. Водночас виявлено, якщо програми, окремі заняття, тренінги, воркшопи тощо наявні в житті учнівської молоді, то впровадження подібних програм для персоналу школи виявляється досить складним завданням. Крім того, існує потреба в інтеграції програм психічного здоров'я в навчальний план, у наскрізні програми навчальних предметів, які б посилювали важливість проблеми.

У школах наявні розроблені алгоритми, що використовуються для реагування на випадки булінгу, водночас респонденти зауважують, що вони потребують удосконалення та регулярного перегляду, оскільки є мало адаптованими для їхнього застосування в реальних умовах.

Була виявлена потреба в залученні батьків до вироблення політик безпечного освітнього середовища,

У школах мають бути упроваджені механізми активної співпраці з батьками, зокрема і завдяки сучасним засобам комунікації, проведення інформаційно-роз'яснювальних компаній тощо.

Іншим важливим аспектом є підвищення компетентності вчителів у частині навчання безпечним практикам і позитивному управлінню класом. Існує нагальна потреба в періодичних профільних семінарах. Фактором позитивної динаміки є обізнаність персоналу з програмами соціально-емоційного навчання. Наявність у навчальному матеріалі елементів безпечної поведінки свідчить про високий рівень інтеграції цих елементів, проте навчальні матеріали потребують додаткового вдосконалення.

Вимагає значної координації і зусиль розбудова інклюзивного простору. Навчальний зміст і програми мають відповідати потребам усіх суб'єктів, залучених до освітнього процесу, головним чином сприяючи інклюзивній освіті, яка наразі має (як виявилось) проблеми у її просуванні.

Позитивною є динаміка співпраці шкіл з місцевими організаціями, академічними інституціями, освітніми закладами в частині спільних дій, обміну досвідом і ресурсами для підвищення якості освіти. Водночас важливою є потреба у виробленні спільної політики безпеки на рівні громади та залучення місцевих органів влади, відповідальних за сферу забезпечення і захисту прав дітей, відпрацювання механізмів взаємодії в інтересах дитини, у якій школа є важливим суб'єктом партнерської взаємодії.

Проведене дослідження виявило нагальну потребу у формуванні політик безпечного середовища в школах, як особливої управлінської дії, до якої залучаються всі суб'єкти освітнього середовища. Соціальний педагог має бути серед ключових фігур "розробників" і "реалізаторів" шкільної політики безпеки, що, серед іншого, передбачає необхідність розроблення регулювальних нормативних документів, які забезпечуватимуть прозорість, системність і послідовність дій у ситуаціях викликів та загроз.

Список використаних джерел

- Астахова, М. С. (2023). Система створення безпечного освітнього середовища: від теорії до практичної реалізації. *Організація безпечного освітнього середовища – виклик сучасності: перспективи та рішення*, 32–38. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/44867/1/S_Tsybulska_OBOSVSPiR_IPO.pdf
- Бабовал, Н. Р., & Бабовал, Д. С. (2023). Нові реалії функціонування системи освіти України в умовах війни. *Організація безпечного освітнього середовища – виклик сучасності: перспективи та рішення*, 44–47. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/28681/1/Gavruschak_Sopig/a_Bezp_seredov.pdf
- Березюк, Н. Р. (2023). Безпечне освітнє середовище в реаліях сьогодення: психологічний, екологічний, інформаційний аспекти. *Організація безпечного освітнього середовища – виклик сучасності: перспективи та рішення*, 63–66. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/44867/1/S_Tsybulska_OBOSVSPiR_IPO.pdf
- Дука, В. (2021). Поняття структурно-функціональної моделі освітнього середовища у педагогічній літературі. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, 1(19), 53–68. <https://doi.org/10.33189/epns.v1i19.190>
- Духневич, В. (2022). Створення безпечного освітнього середовища: "Шість кроків до безпеки". *Проблеми політичної психології*, 12(26), 266–278. <https://doi.org/10.33120/porp-Vol26-Year2022-105>
- Зозуляк, О. В., & Башурин, Н. Я. (2023). Управлінсько-правові механізми забезпечення безпеки освітнього процесу в умовах дії воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*, 63, 163–181. <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/download/7272/7520/21873>
- Кабінет Міністрів України. (2023). Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти (Розпорядження від 07.04.2023 р. № 301-р). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#Text>
- Князькіна, Д. В., & Подтикан, І. В. (2019). Психолого-педагогічний супровід процесу формування безпечного освітнього середовища. *Педагогіка здоров'я*, 100–103.
- Косенчук, О. Г., & Стягунова, О. О. (2023). Безпека освітнього простору закладів дошкільної освіти в умовах воєнного стану. *Духовність*

особистості: методологія, теорія і практика, 1(105), 90–101. <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-105-1-90-101>

Курач, М. В. (2022). Безпечне освітнє середовище як умова збереження психічного здоров'я дітей. *Магістерські студії. Альманах Херсонського державного університету*, 22, 199–201. <http://ekhsvir.kspu.edu/123456789/16983>

Литвиненко, І. С., & Богдан, Л. С. (2020). Психологічна діагностика безпеки освітнього середовища навчального закладу. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*, 1, 17–21. <https://doi.org/10.33310/2078-2128-2020-20-1-17-21>

Чуйко, О. (2019). Місія і роль соціального педагога в розбудові освітнього середовища закладу освіти. *Соціальна робота*, 1(5), 41–46. <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2019/5-1/9>

References

Astakhova, M. S. (2023). The system of creating a safe educational environment: from theory to practical implementation. *Organisation of a safe educational environment is a challenge of our time: prospects and solutions*, 32–38 [in Ukrainian]. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/44867/1/S_Tsybulska_OBOSVSPtR_IPO.pdf

Baboval, N. R., & Baboval, D. S. (2023). New realities of the functioning of the education system of Ukraine in the conditions of war. *Organisation of a safe educational environment – a challenge of our time: prospects and solutions (Ternopil, Ukraine, 03 March 2023): Scientific, methodological, informational collection of the Ternopil Regional Communal Institute of Postgraduate Pedagogical Education*, 44–47 [in Ukrainian]. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/28681/1/Gavruschak_Sopig/a_Bezp_seredov.pdf

Bereziuk, N. R. (2023). Safe educational environment in the realities of today: psychological, environmental, informational aspects. *Organisation of a safe educational environment is a challenge of our time: prospects and solutions*, 63–66 [in Ukrainian]. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/44867/1/S_Tsybulska_OBOSVSPtR_IPO.pdf

Duka, V. (2021). The concept of the structural and functional model of the educational environment in the pedagogical literature. *Education*

of persons with special needs: ways of development, 1(19), 53–68 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i19.190>

Dukhnevych, V. (2022). Creating a safe educational environment: 'Six Steps to Safety'. *Problems of Political Psychology*, 12(26), 266–278 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-105>

Zozuliak, O. V., & Bashuryn, N. Y. (2023). Administrative and legal mechanisms for ensuring the security of the educational process in the conditions of martial law in Ukraine. *Actual problems of improving the current legislation of Ukraine*, 63, 163–181 [in Ukrainian]. <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/download/7272/7520/21873>

Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). On Approval of the Concept of Security of Educational Institutions (Order of 07.04.2023 No. 301-p) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#Text>

Knyazkina, D. V., & Podtykan, I. V. (2019). Psychological and pedagogical support of the process of forming a safe educational environment. *Pedagogy of health*, 100–103 [in Ukrainian].

Kosenchuk, O. G., & Stiianova, O. O. (2023). Security of the educational space of preschool education institutions under martial law. *Spirituality of the individual: methodology, theory and practice*, 1(105), 90–101 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-105-1-90-101>

Kurach, M. V. (2022). Safe educational environment as a condition for preserving children's mental health. *Master's thesis. Almanac of Kherson State University*, 22, 199–201 [in Ukrainian]. <http://ekhsvir.kspu.edu/123456789/16983>

Lytvyenko, I. S., & Bogdan, L. S. (2020). Psychological diagnostics of the safety of the educational environment of an educational institution. *Scientific Bulletin of Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlynskyi. Psychological Sciences*, 1, 17–21 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33310/2078-2128-2020-20-1-17-21>

Chuyko, O. (2019). Mission and role of a social pedagogue in the development of the educational environment of an educational institution. *Social work*, 1(5), 41–46 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2019/5-1/9>

Отримано редакцією журналу / Received: 06.01.25

Прорецензовано / Revised: 10.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 21.01.25

Yevheniya HLADYSHKO, PhD Student

ORCID ID: 0000-0001-7852-9500

e-mail: eugeniagll@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

POLICY OF A SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS: EVALUATION RESULTS

Background. The article addresses the issue of developing a policy for a safe educational environment in general secondary education institutions based on a comprehensive evaluation of current approaches and practices. The relevance of the study is determined by the growing attention to ensuring safety in educational institutions in the context of social challenges caused by the full-scale war, increasing psychological stress among participants in the educational process, and the need to integrate innovative protection mechanisms and preventive measures. In particular, under modern conditions, education requires not only the formal implementation of safety measures but also their effective integration into everyday practice, which involves the creation of clear regulations, algorithms for action in emergency situations, and the adaptation of international experience.

Methods. A set of research methods was used to analyze the features of safety policy formation in secondary education institutions. A survey of social pedagogues was conducted, which made it possible to assess the level of awareness of educators regarding safety issues, particularly physical safety, psychological well-being, communication, and interaction with the community. Comparative analysis methods were used to evaluate the existing practices for ensuring a safe environment in general secondary education institutions in various regions of Ukraine. The systematization and generalization of the obtained data allowed forming a comprehensive understanding of the main challenges facing educational institutions and determining key areas for improving safety policy in education.

Results. The study showed that safety policy in schools is at the stage of formation. Most educational institutions implement safety measures, but these measures need improvement in terms of documentation, algorithmization, and regulatory consolidation. There is a lack of clearly defined procedures and action algorithms for real emergency situations, which leads to fragmentation in their implementation.

Conclusions. The study confirmed that the formation of a safe educational environment policy is a critically important aspect of education management. Effective safety provision in secondary education institutions requires a comprehensive approach, which includes multi-level interaction between the administration, teaching staff, students, parents, and the local community. Special attention should be given to developing mechanisms for psychological support for participants in the educational process, in particular by integrating psychosocial adaptation programs. Furthermore, the use of innovative technologies, such as video surveillance systems, digital platforms for communication, and algorithmization of processes for responding to potential threats, is important. It is proven that an effective safety policy should be based on regulatory regulation, the adaptation of international experience, and flexible responses to contemporary challenges, which will contribute to the creation of a safe, inclusive, and comfortable educational environment.

Keywords: communication, regulatory framework, partnership interaction, safe environment policy, resource support, socio-pedagogical practices, social pedagogues.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

UDC 159.923.5:17.022.1-026.564] +[159.922.2:316.614] (045)
DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/3>

Dmytro KOSTENKO¹, PhD (Ped.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-4030-2287
e-mail: d.kostenko@knu.ua

Maryna MAIDANYUK², PhD Student
ORCID ID: 0009-0002-3585-0374
e-mail: maydanyuk_m@ukr.net

Jiping DING¹, PhD Student
e-mail: dcsamantha94@gmail.com

Xishun TANG¹, PhD Student
ORCID ID: 0009-0005-4741-1338
e-mail: tangxishun1@gmail.com

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
²Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF PERSONALITY HARDINESS IN TODAY'S REALITIES

Background. *The article explores the complex processes of forming the hardiness of the individual in the conditions of the national struggle against the northern aggressor and the threat to Ukrainian society. The article's purpose is to reflect and understand modernity through the prism of forming the hardiness of the individual. The multi-vector nature of the terms "geopolitics" and "society" is outlined. It is stipulated that our uniqueness is revealed thanks to the internal potential and opportunities in the social environment.*

Methods. *Different approaches, such as systemic, activity-based, personality-oriented, and generally scientific methods, such as analysis of scientific literature, synthesis, generalization, and systematisation, were used to achieve the study's goals.*

Results. *It is noted that the war causes disproportionate damage to each individual, the country's development, personal well-being, and the environment. The reconstruction of the state of Ukraine should not be suspended, regardless of the state of war in the country, and the issues of the country's restoration should be taken care of not only by the state, international and Ukrainian volunteer organisations but also by every citizen of Ukraine in particular. It is noted that the complex geopolitical situation of Ukraine is currently determined not by military, but by geopolitical trends that exist in the world today. The geopolitical situation of the state is complicated by the lack of a clear position of support for Ukraine by Western partners and the threat of curtailing constant international support for Ukraine's military and critical infrastructure.*

Conclusions. *The war in Ukraine is accompanied by confrontations on the diplomatic front, cyber threats, psychological tension, and stressful situations, both in the professional and personal environment and affects the geopolitical situation in the world. Attention is focused on the fact that it is necessary and expedient to have an understanding between representatives of the government, ministries and departments who are in the power vertical of planning the relevant budgets and implementing projects for the reconstruction of the state, and support for local communities in each region of Ukraine should be rational, because every corner of our state needs restoration for further economic, social, educational and spiritual development.*

Keywords: *formation, hardiness, life, society, state, war.*

Background

Problem statement. In the conditions of threat to Ukrainian statehood and independence, our society has faced contradictory and complex processes, both external and internal. These dangerous threats constitute a rather strenuous challenge to Ukrainian society. The existing contradictions are determined by the possible political instability crisis and many other social and military factors. Historically, it has been established that society is a holistic system, a human community of a particular type, by national-ethnic and territorial characteristics, personifies a person's social environment, taking into account his forms of activity. Defining society as a multi-vector set of forms and methods of human interaction, we understand it as a system that allows us to evaluate our realities as special forms of a holistic social system that regulate the mechanisms of human life, are socially forming, thanks to the formed unity of social institutions in Ukraine. The article attempts to comprehensively analyze various aspects of the formation of individual hardiness in modern realities in the context of socialization challenges, war, geopolitical and social problems in Ukrainian society, taking into account the scientific achievements of domestic and foreign authors, theoretical and practical principles of the development and functioning of the social sphere, the security situation in Ukraine and its impact on infrastructure at both the national and regional levels. The emphasis is on interagency

interaction and an interdisciplinary approach, which are currently the basis for ensuring the well-being and hardiness of the individual.

Analyses of recent sources and publications.

Referring to the dictionary of the Ukrainian language, one can find the following definitions of the term "society": "SOCIETY – 1. Society as a holistic social system". 2. Human community of a certain type (generic and family-kinship, social-class, national-ethnic, territorial-settlement communities). 3. Social environment of a person, a set of historically formed forms of human activity" (Dictionary, n. d.). Of course, society is formed due to human interaction, language, traditions, customs, norms of human behaviour, and social culture. The formation of society occurs due to cultural, economic, social and other factors. Being at the socialisation stage, we are born into society, which becomes part of our being, forms our identity, reveals our internal and personal potential, and satisfies everyone's need for belonging to a specific social space. Society has always been and is the subject of scientific research. The Dictionary of Social Work states that "society is a large stable social community, characterised by the unity of the conditions of people's life in certain essential relations and, as a result, a common culture; the highest form of society is society as an integral social system" (Slovedpdiia, n. d.).

V. Voronkova argues that "society as society characterizes the social world as the most abstract, in a

© Kostenko Dmytro, Maidanyuk Maryna, Ding Jiping, Tang Xishun, 2024

certain sense, indefinite universality of human social existence, which encompasses the entire social world without any exceptions. It is precisely due to its abstractness, to a certain extent of uncertainty, that society acts as a "pure", concentrated embodiment of the essence of human social existence" (Voronkova, 2010).

According to O. Kornievsky and V. Nechyporenko, "the socio-economic crisis and the resulting mass impoverishment of Ukrainian citizens, large-scale corruption and "conspiracy", unconvincing explanations of this problem by representatives of the ruling class. All these challenges are currently interconnected and significantly reflect the contradictory, threatening development of the situation in Ukraine in the post-Maidan period" (Korniyevskiy, & Nechyporenko, 2017).

T. Matushevych notes that "the rapid development of social phenomena, challenges and structural transformations of recent decades (information revolution, humanisation, intensification of intercultural communications, globalization, digitalisation, challenges of the Covid-19 pandemic, etc.) have had a tremendous impact on the foundations of social systems and provoked profound transformations of the essential foundations of social institutions and practices. These changes encourage the formation and development of a new architectonics of social relations, provoke new challenges for the democratization of the education system and actualise research into the axiological component of the formation of a culture of democracy" (Zaitsev et al., 2022). Flipping through the Encyclopedia of Modern Ukraine, we find that "GEOPOLITICS (from geo... and politics) is a conceptual view of the policy of a state or group of states, based on substantiating their foreign and domestic political actions, the state and evolution of the economic, political and social systems of society by the influence of geographical factors. Geopolitics is interdisciplinary and serves as one of the theoretical justifications for state policies both within society and in the international arena. Geopolitics is also one of the fundamental concepts of the theory of international relations, which characterizes the place and specific historical forms of influence of territorial and spatial features of the location of states on local, regional, continental and global international processes" (Mishyn, 2006).

According to M. Vehesh, "Geopolitics is an interdisciplinary science that studies in unity geographical, historical, political, economic and other interacting factors that influence the strategic potential of the state and develop forecasts for its development; it is the science of control over space and everything in it. There are more than 300 different definitions of the concept of "geopolitics". From an applied point of view, geopolitics acts as external and internal political activity in the geographical space of various geopolitical actors (primarily states), the essence of which is to establish, maintain and expand control over space. The concept of "geopolitics" was first proposed to be introduced into scientific circulation by the Swedish professor of geography politician Rudolf Chellen in his main work "The State as a Form of Life" ("Die Staats Lebensform") in 1916, where he developed the scientific principles of geopolitics – the doctrine of the state as a geographical organism developing in a certain space. The very combination of the words "geo" and "politics" refers to the existing connection between the geographical space and the politics of states. Geopolitics explains both the external and internal policies of states from the point of view of geographical and social factors: the nature of the borders, the availability of minerals and other natural resources, island or land location, climate,

terrain, distribution of labour resources in the space of the state, the availability of economic use of natural resources, their presence in neighbouring states, etc. If earlier geopolitics was considered as a science of the influence of geospace on the political goals and interests of the state, now space is perceived as an environment that affects economic, political and other relations both within states and between states. Geopolitics is divided into fundamental (traditional), applied (practical), external and internal, and new and innovative. The peculiarity of geopolitics is that its real subjects can only be large states capable of radically influencing the course of global processes. The essence of geopolitics is to form a global order, to impose its model of civilizational development on the world (for example, now the West, led by the USA, is trying to impose its way of life on non-Western civilizations, which leads to geopolitical conflicts)" (Vegesh, Palinchak, & Petrinko, 2020).

According to the National Institute for Strategic Studies, back in 2022, it was noted that "The report "Geopolitics of War in Ukraine" qualifies the full-scale Russian invasion of Ukraine as a violation of the norms of international law and principles of international order, which has become the most serious challenge to European stability and security since 1945. This is a manifestation of Russian revisionism and a crime of aggression under international criminal law since such behaviour violates the fundamental principles of the UN Charter. The consequences of the Russian invasion of Ukraine in 2022 are significant for the international security system and have not yet fully manifested themselves, but the first conclusions are already obvious. First of all, Western states are united in their perception of the Russian Federation as a revisionist state. According to the conclusions of I. Kotulas and V. Pusztai, Russia's revisionism in Ukraine is not an isolated case, but part of a continuum of foreign policy goals, a fundamental component of Russian statehood, and an attempt to project power both towards European states and at the global level. The Russian Federation's invasion of Ukraine and the commission of war crimes against Ukrainians are a manifestation of its imperial policy, a continuation of Soviet imperialism" (Vehesh, Palinchak, & Petrinko, 2020, p. 727–784).

According to L. Novoskoltseva, "The geopolitical foundations of the development of modern Ukraine are based on the deep historical roots of the national tradition of building one's own statehood. The dramatic history of our country reflects the peculiarities of its historical origin and geographical location; it is also connected with a long struggle for state status and the affirmation of its sovereign position among its neighbours. Efforts to solve geopolitical problems are largely reflected in Ukrainian historical and political thought, in the works of national thinkers and politicians of both the past and present. As for any other state, the conditions of historical development, spatial-geographical location, relations with neighbours and own capabilities in increasing the processes of state formation, consolidating forces for the ascent to independence were of great importance for Ukraine... the modern geopolitical picture of the world is characterized by extreme instability. Its main feature is that the geopolitical boundaries that separate modern states and nations are today not so much along the geographical boundaries of watersheds (mountain ranges) and coastlines, but rather in the minds of people who have learned to divide society into their own and others based on the principle of belonging to certain national interests, values, ideological concepts, doctrines, models of political behaviour. Under the obvious influence of

globalisation processes and the development of traditional approaches in strategic analysis, new alternative research strategies were formed, allowing us to record the qualitative transformation of geopolitical science. The scale of the theoretical search of modern geopolitics has gone beyond traditional geopolitics, objectively considering the multidimensionality of transformational shifts" (Novoskoltseva, 2018).

O. Shtyka, analysing the works of the American political scientist Z. Brzezinski, claims that "Ukraine, from the point of view of geopolitics, is in a destabilization zone. It belongs to a territory that does not have a single geopolitical identity, and therefore, for certain reasons, both subjective and objective, it vacillates between the main geopolitical identities. – Sea or Land (West or East), and the specificity of the political strategy of the countries belonging to this territory is usually to skillfully balance and use for their purposes the contradictions and antagonistic positions of the other two geopolitical poles" (Shtyka, 2014).

The purpose of the article is to reflect and understand modernity through the prism of forming the hardness of the individual. Different approaches, such as systemic, activity-based, personality-oriented, and generally scientific **methods**, such as analysis of scientific literature, synthesis, generalization, and systematisation, were used to achieve the study's goals.

Results

It is worth noting that the complex geopolitical situation of Ukraine is multi-vector and, at present, relatively stable. It is determined not by military force but by prevailing geopolitical trends. The geopolitical complexity in our country in the conditions of modern realities is added by the lack of a unified position on support for Ukraine from the West and the growth of threats in the diplomatic struggle to ensure constant international support for Ukraine's military and critical infrastructure. The modern war in Ukraine is accompanied by continuous confrontations on the diplomatic front, fakes, cyber threats, and psychological tension, affecting the geopolitical order not only in Europe but also in the world as a whole. Of course, Ukraine and Ukrainians are ready to fight for victory in the Russian-Ukrainian war to restore justice, lost territories, economy, infrastructure, their state position and national interests, receiving comprehensive significant support and military-technical assistance. The need to create a new security landscape and a system of world order does not give rise to any alternative and is an urgent issue for the existence of the state of Ukraine and the creation of new military-political alliances (authors).

I. Todorov and N. Todorova argue that "the security dimension of the European geopolitical region is a dimension in which the processes of formation and development of the pan-European security system take place within the framework of institutions representing the European and Euro-Atlantic spaces. Depending on the areas of responsibility within each of them, the participating countries carry out activities aimed at creating a common single European security space. The role and place of Ukraine in the security dimension of the European geopolitical region are determined by cooperation with its structures within the framework of the relevant spaces. Ukraine was too passive for almost all the years of independence. In some ways, this policy was justified and even comfortable. However, to a large extent, it was forced. The lack of circumstances and political will did not allow for a decisive foreign policy course" (Todorov, & Todorova, 2017). Scientists I. Todorov and I. Todorova note that "in the

modern geopolitical situation, the basic values of the Free World come into conflict with purely mercantile interests. To realise this, one must experience the same "loss" that Ukraine experienced – to eliminate illusions about Russia. First of all, it is necessary to stop de facto-treating the Russian Federation as a democratic and civilised state because, by definition, it is not one. It is also impossible to treat Russia as a civilized state with an uncivilized, authoritarian government. The Russian Federation reacts only to specific manifestations of the power of its opponents, and not to declarations, diplomatic demarches, etc. Western partners should realize that Russia considers Ukraine as its existential enemy, questions its right to exist as an independent state and pursues the ultimate goal – the total destruction of Ukraine as a subject of international law and geopolitical reality" (Todorov, & Todorova, 2019). It is worth considering that humanity's aspiration for a democratic system for many years became particularly acute at the end of the 20th century. After Ukraine gained independence, our state faced the challenges of the era of global informatization and artificial intelligence, and the democratisation processes are experiencing a particular aggravation now, during the Russian-Ukrainian war. It is essential to realise that Ukraine should constantly prepare for irreversible changes in the further development of democratic processes, which are already present in absolutely all spheres of our existence, and the changes taking place on the geopolitical chessboard in the world, of course, affect and will affect the index of democratic development of Ukraine (author). According to M. Kunitsky, "A serious challenge facing modern democracy is the role of the media and new uncontrolled decision-making centres that enter into competition with democratically legitimised institutions. The complexity of modern existence requires citizens to make quick, difficult, complex decisions. However, the media, on the contrary, offer the masses an escape into the virtual world, a kind of "brave new world... and democracy is currently experiencing quite serious problems, the main of which is the distrust of citizens in the political elite (in politicians and political leaders); political parties; parliament and other political institutions" (Kunitsky, 2021).

S. Terepyshchy notes that "democracy is one of the main values that define modern Ukrainian statehood. This value is reflected in the Ukrainian Constitution, which provides for freedom of expression, the right to assembly and association, equality before the law and other fundamental rights of citizens. But as far as educational practice is concerned, democracy should be reflected as something more than just a list of rights and freedoms" (Terepyshchy, 2023).

I. Popov, quoting one of the most famous researchers of democracy – Larry Diamond, notes that he writes about the Russian-Ukrainian war: "How the war ends will prompt other countries to draw conclusions about where world politics is heading and what type of political system has greater will and stability. Suppose Ukraine emerges from this conflict effectively free and secure, with intact pre-war territory and with aid and investments that will flow for reconstruction. In that case, several important lessons will become clear. Observers will understand that democracy is not a weak system but provides the legitimacy, solidarity and resilience necessary for victory, just as it did for the United Kingdom during World War II... according to the author of the publication I. Popov: "The war brought challenges to democracy in Ukraine. The long martial law changed the situation in the media, access to public information, political parties, and decentralisation. And even the next day after

the abolition of martial law, society will not be able to instantly return to the level of democracy as of January 2022. The transitional period will be needed to restore the work of democratic institutions, re-elect the parliament, and remove collaborators from political activity. These issues will be especially relevant for the deoccupied territories" (Popov, 2023).

Kaliushko notes, "It is incorrect to talk about full democracy in war conditions, military threat, and lack of security. Therefore, it is clear today that there are certain restrictions in all these hypotheses, which are also defined in the Constitution of Ukraine; that is, in martial law conditions, the legislator has the right to restrict several human rights and democratic institutions, democratic freedoms. While the war is going on, while we have martial law, we obviously do not claim to have full democracy. But we all look to the future, think about what kind of Ukraine we want to see after our victory, after the liberation of the entire territory" (Threats and challenges of democracy in wartime..., 2022).

Yu. Batyr, A. Pomaza-Ponamorenko and I. Lopatchenko state that "democracy (from the Greek. *demokratia*) is a form of state and political organization of society, which is based on the recognition of the people as the source of power, the consistent implementation of the principles of freedom and equality of people and is based on the principles: majority rule, equality of citizens, protection of their rights and freedoms, the rule of law, separation of powers, the election of the head of state, representative bodies. To establish democracy, a high political culture of the population is necessary. Democracy is based on the diversity of interests of different social groups and makes it possible to harmoniously combine them. Parties, associations, social movements and other civil society institutions play a major role in democratising socio-political life. They believe that democracy is a certain ideal of social order and a corresponding worldview, that it is based on a certain system of values" (Batyr et al., 2022).

In the conditions of modern realities, the Russian-Ukrainian war causes disproportionate damage to the citizens of Ukraine, the socio-economic development of the state, the well-being of citizens, and the environment. This list can be continued and continued. Therefore, this is exactly why we must already think about rebuilding the country in the post-war period, which is undoubtedly a challenge for modern Ukrainian society. We must not just return the country to the state of 2022 but do everything for its further progress and prosperity, ensuring, first of all, transparency and clarity in making state decisions at all levels of government in Ukraine and support for citizens of the Ukrainian state, true patriots and fighters for independence should become a priority norm of all branches of state power (author).

The process of rebuilding Ukraine is taking place in parallel with full-scale military operations in the country, and the restoration of destroyed infrastructure facilities has been and should remain constant since the beginning of the invasion of our state (Babenko, n. d.). The issues of the country's reconstruction should be handled by state structures, various international and Ukrainian volunteer funds and organisations, and every resident of Ukraine in particular. We support our President Volodymyr Zelensky in his desire for reconstruction without waiting for the end of this bloody war. Almost the whole world is on our side, and government officials of the state of Ukraine in 2023 began an experimental reconstruction of six towns and villages, trying to achieve a comprehensive restoration of these

territories. Concepts for rebuilding Ukrainian cities, towns and villages are being developed, adhering to the main principle: "to rebuild better than it was" (Gorodnichenko, 2022). All this requires significant investments, creating environmentally friendly industries in polluted areas, particularly in Mariupol, and developing sectors of the economy focused on compliance with the principles of green technologies. For example, the strategic role in the restoration of Mariupol is primarily the restoration of the port as an important facility for eastern Ukraine.

EU countries support our state's stability and are already making great efforts, including financial ones, to enhance and support short-term and long-term perspective projects to integrate Ukraine into the European economy and global economic processes and support Ukraine's European development path. Financial, humanitarian, and military support, estimated at billions of euros and dollars, is constantly being provided by both EU member states and other countries of the world, which play a key role in investing in and rebuilding a democratic and free Ukraine now and in the future.

The words of the President of Ukraine, Volodymyr Zelensky, are convincing and optimistic: "After the war, after our victory, we will rebuild everything that the enemy destroyed. Very quickly. Very qualitatively. A special state reconstruction program will be created for each city that suffered" (Alefirenko, 2023). According to Associate Professor of the University of California, Yu. Gorodnichenko, "Russia's full-scale invasion of Ukraine is a dark hour for humanity: mass deaths, millions of destroyed families and homes, huge economic losses. But we must think about how to rebuild Ukraine after the war and what needs to be done during the war. This is essential to ensure the country's long-term survival and provides hope and direction for efforts today. Planning and preparing today in advance will save lives and increase the chances of success. These steps will give hope to millions of Ukrainians that after the horrors of war, there is light at the end of the tunnel" (Alefirenko, 2023).

Discussion and conclusions

Investigating the current realities of public life in Ukraine, it is advisable to update the following positions: such state constructs as full democracy, stable institutions of power, low level of corruption, strong economy, and defence sector are significant for restoring Ukraine. The successful restoration of Ukraine should combine the initiatives of both small local communities and large state projects of national importance. It is worth achieving a balance between all regions of Ukraine that need to restore education, economy, infrastructure, cultural heritage, etc. Planning regional and national large-scale projects to reconstruct the country should consider the development prospects of the relevant regions.

Understanding and understanding between representatives of government institutions, ministries, and all bodies and departments involved in this vertical of planning relevant budgets and implementing reconstruction projects is becoming invaluable. It is rational to support local communities in each region that need restoration and further development. Local government and regional policy bodies should consider the developed budget projects and assist in the restoration of the local economy, as well as projects for implementing all restoration work within the deadlines specified in the documents. Everything should be aimed at the sustainability of the local economy, energy efficiency, the formation of the future economic basis of the community, and the

resourcefulness of its citizens. The need for coordination of the reconstruction of Ukraine should be analytically justified, and the processes of restoration of infrastructure facilities should be prepared and implemented with the international support of the European Union and those countries of the world that currently contribute and will contribute to the comprehensive development of post-war Ukraine, the formation and development of the hardness of the individual, taking into account the today's realities.

Prospects for further research. We consider it necessary to investigate the peculiarities of the formation of vitality in the context of professional training of higher education students in the conditions of martial law. Further research of the interdisciplinary component in social and educational programs regarding the formation of hardness of the individual can be interesting and valuable.

Author's contribution: Dmytro Kostenko – methodology, review and editing; Maryna Maidanyuk – original draft, formal analysis; Jiping Ding – original draft, formal analysis; Xishun Tang – original draft, software..

References

- Alefirenko Ye. (2023). *Cities of Ukraine: Whose money is reconstruction and who solves everything*. LB.ua [in Ukrainian]. [Алефіренко Є. (2023). *Міста України: на чий гроші відбудова і хто все вирішує*. LB.ua]. https://lb.ua/news/2023/11/17/584661_mista_ukraini_chii_groshi_vidbudova.html
- Batyr, Y., Pomaza-Ponomarenko, A., & Lopatchenko, I. (2022). Democratic and undemocratic forms of political governance: Challenges to the modern world. *Herald of the National University of Civil Protection of Ukraine. Series: State Administration*, 2(17), 149–157 [in Ukrainian]. [Батир, Ю., Помаза-Понамаренко, А., & Лопатченко, І. (2022). Демократичні та недемократичні форми політичного правління: виклики сучасному світу. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*, 2(17), 149–157].
- Vabenko K. A. (n. d.). *Constitutional consolidation of the democratic foundations of the organization of state power (theory and practice of implementation)*. Sixth Administrative Court of Appeal [in Ukrainian]. [Бабенко К. А. (б. д.). *Конституційне закріплення демократичних основ організації державної влади (теорія і практика реалізації)*. Шостий апеляційний адміністративний суд]. <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/108-konstitutsijne-zakriplennya-demokratichnikh-osnov-organizatsiji-derzhavnojivladi-teoriya-i-praktika-realizatsiji.html>
- Dictionary. (n. d.). *Socium*. Taken 21.02.2024 [in Ukrainian]. [Словник. (б. д.). *Соціум*. Взятю 21.02.2024]. <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=socium>
- Gorodnichenko, Yu. (2022, December 13). *To rebuild better than it was: the basic principles of Ukraine's restoration*. Economic truth. <https://epravda.com.ua/columns/2022/12/13/694934> [in Ukrainian]. [Городніченко, Ю. (2022, 13 грудня). *Відбудувати краще, ніж було: основні принципи відновлення України*. Економічна правда]. <https://epravda.com.ua/columns/2022/12/13/694934>
- Komyjevskiy, O. A., & Nechyporenko, V. O. (2017). Modern challenges to civil society in Ukraine in conditions of political instability. *Strategic Panorama*, 1, 61–66 [in Ukrainian]. [Комієвський, О. А., & Нечипоренко, В. О. (2017). Сучасні виклики громадянському суспільству України в умовах політичної нестабільності. *Стратегічна панорама*, 1, 61–66]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Strpa_2017_1_11
- Kunitsky, M. P. (2021). Challenges and prospects for the development of modern democracy. *Political Institutions and Processes*, 2, 37–40 [in Ukrainian]. [Куницький, М. П. (2021). Виклики і перспективи розвитку сучасної демократії. *Політичні інститути та процеси*, 2, 37–40].
- Mishyn, A. O. (2006). Neopolityka. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovsky, & M. H. Zhelezniak [et al.] (Eds.), *Encyclopedia of Modern Ukraine* [Online]. The NASU institute of Encyclopedic Research [in Ukrainian]. [Мішин, А. О. (2006). Геополітика. В І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, & М. Г. Железняк [та ін.] (Ред.). *Енциклопедія сучасної України* Інститут енциклопедичних досліджень НАН України]. <https://esu.com.ua/article-29144>
- Novoskoltseva, L. (2018). Geopolitical challenges of modern Ukraine. *Historical and political problems of the modern world*, 37–38, 49–56 [in Ukrainian]. [Новоскольцева Л. (2018). Геополітичні виклики сучасної України. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 37–38, 49–56].
- Popov, I. (2023). *War in Ukraine as a global challenge to democracy*. *Ukrainska Pravda* [in Ukrainian]. [Попов, І. (2023). *Війна в Україні як глобальний виклик демократії*. *Українська правда*]. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/popov/647dcfc070743>
- Shtyka, O. (2014). Geopolitical divide as a challenge to Ukrainian statehood. *Scientific Notes*, 3(71), 104–113 [in Ukrainian]. [Штика О. (2014). Геополітичний розлом як виклик українській державності. *Наукові записки*, 3(71), 104–113].
- Terepshchyl, S. O. (2023). The role of democratic values in Ukraine's educational practice in the era of post-truth. *Democratic values in education: Challenges and opportunities in the era of post-truth*, 4–7 [in Ukrainian]. [Терепищій, С. О. (2023). Роль демократичних цінностей в освітній практиці України в епоху постправди. *Демократичні цінності в освіті: виклики та можливості в епоху постправди*, 4–7].
- Threats and challenges of democracy in wartime: expert opinions*. (2022, September 16). UPLAN [in Ukrainian]. [Загрози та виклики демократії у воєнний час: думки експертів. (2022, 16 вересня). UPLAN]. <https://uplan.org.ua/news/zahrozy-ta-vyklyky-demokratii-u-voiennyi-chas-dumky-ekspertiv>
- Todorov, I., & Todorova, N. (2019). Democratic values facing the challenge of Russian foreign policy. *Geopolitics of Ukraine: History and Modernity*, 2(23), 7–19 [in Ukrainian]. [Тодоров, І., & Тодорова, Н. (2019). Демократичні цінності перед викликом російської зовнішньої політики. *Геополітика України: історія і сучасність*, 2(23), 7–19].
- Todorov, I., & Todorova, N. (2017). Geopolitical dimension of relations between Ukraine, Poland, and Germany. *Geopolitics of Ukraine: History and Modernity*, 2(19), 9–29 [in Ukrainian]. [Тодоров, І., & Тодорова, Н. (2017). Геополітичний вимір взаємин України, Польщі та Німеччини. *Геополітика України: історія і сучасність*, 2(19), 9–29].
- Vegesh, M., Palinchak, M., & Petrinko, V. (2020). *Geopolitics in figures and terms*. Helvetika Publishing House [in Ukrainian]. [Вереш, М., Палінчак, М., Петрінко, В. (2020). *Геополітика в постатях і термінах*. Видавничий дім "Гельветика"]. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/31364>
- Voronkova, V. H. (2010). The relationship between man and society as an inherent contradiction of the human being. *Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy*, 42, 14–24 [in Ukrainian]. [Воронкова, В. Г. (2010). Співвідношення людини і соціуму як своєрідна іманентна суперечливість самої людини. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 42, 14–24]. https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/VISNIK_42_2.pdf
- Slovopedia. (n. d.). *What is a society*. Taken 21.02.2024 [in Ukrainian]. [Словопедія. (б. д.). *Що таке соціум*. Взятю 21.02.2024]. <http://slovopedia.org.ua/98/53409/1037207.html>
- Zaitsev, M., Matusievych, T., Tymbal, T., Petryshkevych, M., Karpovets, M., & Yakunina, K. (2022). *Sociocultural challenges of the present: The need for theoretical reflection*. Publishing House of the National University "Ostroh Academy" [in Ukrainian]. [Зайцев, М., Матусевич, Т., Цимбал, Т., Петрушкевич, М., Карповець, М., & Якуніна, К. (2022). *Соціокультурні виклики сучасності: потреба у теоретичному осмисленні*. Видавництво Національного університету "Острозька академія"]. <https://doi.org/10.25264/978-617-8041-12-0/2022>

Отримано редакцію журналу / Received: 12.01.25
Прорецензовано / Revised: 17.01.25
Схвалено до друку / Accepted: 21.01.25

Дмитро КОСТЕНКО¹, канд. пед. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-4030-2287
e-mail: d.kostenko@knu.ua

Марина МАЙДАНЮК², асп.
ORCID ID: 0009-0002-3585-0374
e-mail: maydanyuk_m@ukr.net

Цзіпін ДІН¹, асп.
e-mail: dcsamantha94@gmail.com

Сішунь ТАН¹, асп.
ORCID ID: 0009-0005-4741-1338
e-mail: tangxishun1@knu.ua

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

²Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ

Вступ. Досліджено складні процеси формування життєстійкості особистості в умовах національної боротьби проти північного агресора та загрози існування українського соціуму. Метою статті є відображення й осмислення сучасності крізь призму формування життєстійкості особистості. Окреслено різновекторність термінів "геополітика" та "соціум". Обумовлено, що наша унікальність розкривається завдяки внутрішньому потенціалу та можливостям у соціальному середовищі. Зазначено, що війна завдає непомірної шкоди кожній особистості, розвитку країни, особистісному благополуччю, довкіллю.

Методи. Для досягнення цілей дослідження використано різні наукові підходи, як-от: системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований, та загальнонаукові методи, серед яких: аналіз наукової літератури, синтез, узагальнення, систематизація тощо.

Результати. Відбудова держави Україна не повинна призупинятися, незважаючи на воєнний стан, а питаннями відновлення країни мають опікуватися не лише держава, міжнародні й українські волонтерські організації, а кожен громадянин України зокрема. Зазначено, що нині складне геополітичне становище України визначається не військовими, а геополітичними тенденціями, які існують у світі. Ускладнення геополітичного становища держави полягає у відсутності чіткої позиції підтримки України західними партнерами та загрози згорання постійної міжнародної підтримки військової та критичної інфраструктури України.

Висновки. Війна в Україні супроводжується протистояннями на дипломатичному фронті, кіберзагрозами, психологічним напруженням, стресовими ситуаціями як у професійному, так й особистісному середовищі та впливає на геополітичну ситуацію у світі. Акцентовано увагу на тому, що необхідним і доцільним є порозуміння між представниками уряду, міністерств і відомств, які перебувають у владній вертикалі планування відповідних бюджетів і реалізації проєктів відбудови держави, а підтримка місцевих громад у кожному регіоні України має бути раціональною, адже кожен куточок нашої держави потребує відновлення для подальшого економічного, соціального, освітнього та духовного розвитку.

Ключові слова: держава, життя, війна, формування, суспільство, життєстійкість.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 364-3

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/4>

Людмила ЛИТВА, канд. соц. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0001-9381-2654

e-mail: liudmylalytva@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Дар'я ХОМЕНКО, магістр

ORCID ID: 0009-0008-3028-5509

e-mail: daria.v.khomenko@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КООРДИНАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ З ВОЛОНТЕРАМИ ЯК ЧИННИК ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Вступ. Зважаючи на масштаб волонтерського руху, що виник в Україні внаслідок історичних подій, починаючи із 2013 р. і дотепер, на обмеженість даних щодо різних аспектів співпраці активістів громадських організацій місцевого та регіонального рівня з волонтерами у вітчизняній науковій літературі, у пропонованій статті представлено результати дослідження особливостей взаємодії активістів громадських організацій з волонтерами, яких залучають до співпраці.

Методи. Під час роботи авторами використано метод опитування (анкетування) та аналіз кількісних і якісних даних.

Результати. Визначено переваги й недоліки взаємодії між активістами громадських організацій та волонтерами, перестороги і бар'єри, що заважають громадянам брати участь у волонтерському русі. З'ясовано, що неналежне адміністрування у сфері організації технологічних процесів, у яких задіяні волонтери, відсутність знань і вмінь активістів ГО щодо питань охорони праці добровольців і їхньої безпеки, навичок ефективного комунікації та soft skills в активістів, репутаційні аспекти діяльності ГО є основними слабкими сторонами в ефективній взаємодії активістів громадських і благодійних організацій із волонтерами, що позначається на рекрутингу, збереженні сталості такої взаємодії та залученості громадян до волонтерського руху.

Висновки. Наголошено на тезі щодо перспективності вивчення проблем взаємодії волонтерів із громадськими організаціями у вітчизняній практиці та чутливості стосовно врахування наслідків такої взаємодії з огляду на питання міжнародного іміджу сучасних українських громадських організацій, що, узагальнюючи, можна визначити як перспективи досліджень організаційної культури громадських організацій.

Ключові слова: взаємодія, волонтер, громадські організації, організаційна культура, рекрутинг, соціальна відповідальність.

Вступ

Постановка проблеми. Волонтерський рух у сучасній Україні став однією з основоположних засад розбудови громадянського суспільства і демонструє безпрецедентну для світової практики сталість в умовах суспільних криз, всесвітньої пандемії та війни, що випали на долю нашого народу в останні десятиліття. Лідерами волонтерського руху є громадські і благодійні організації та фонди, що стали міцним фундаментом для забезпечення розподілу гуманітарної допомоги цивільному населенню та значної підтримки Силам оборони України (СОУ).

Форми роботи таких організацій є різноманітними, але найбільш затребуваними є ті, що пов'язані із залученням волонтерів. Волонтери виконують різні види робіт, серед яких є як ті, що не потребують спеціальних знань, умінь і навичок, так і високопрофесійні та вузькопрофільні. І якщо залучення останніх є завданням для громадських організацій (ГО) достатньо складним, якому приділяють багато уваги та виділяють ресурси для створення якнайкращих умов для таких волонтерів-фахівців, то умови роботи для волонтерів, що виконують достатньо прості, але масові та дуже потрібні види робіт, найчастіше залишаються для активістів ГО поза увагою з огляду на суспільно значущу мету, що покладена в основу діяльності ГО – допомога потерпілим від бойових дій і наслідків війни, робота в умовах екстрених й екстремальних ситуацій тощо. Саме рекрутинг таких волонтерів і збереження сталості координації взаємодії з ними і стає для ГО, особливо регіональних і місцевих, задавою у виконанні поточних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед значної кількості досліджень, присвячених вивченню різних аспектів волонтерської діяльності як в Україні, так і в закордонній практиці, можна виокремити кілька напрямів. Одним з них є дослідження волонтерського

руху як чинника активізації громадянського суспільства та збагачення соціального капіталу (Жорняк, & Подпльота, 2022; Панькова, Касперович, & Іщенко, 2016). Також зацікавлення фахівців викликає обґрунтування економічних зисків волонтерської діяльності та розвиток ринку волонтерства (Bussell, & Forbes, 2006; Wilson, Mantovan, & Sauer, 2020). І хоч ґрунтовні дослідження цього напрямку зазвичай належать дослідникам із країн з успішною економікою, де створена інфраструктура волонтерської діяльності, що підтримується державою, на нашу думку, у переможному майбутньому цей напрям для вітчизняної науки зможе продемонструвати зміст і якість соціальної відповідальності нашого народу в підтримці СОУ, гуманітарної та соціальної допомоги населенню, що постраждало від бойових дій та наслідків війни.

Напрямок досліджень міжнародного волонтерського руху і його вплив на розбудову міжнародної співпраці та міжкультурних зв'язків (Мірко, & Ладонько, 2023) демонструє інклюзію вітчизняних ГО до міжнародних проектів і формування соціальної політики на міжнародному рівні. Не залишаються поза увагою науковців і технологічні аспекти організації волонтерської діяльності (Нагорна, 2022). Тут цікавими, на нашу думку, є розвідки фахівців, що представляють країни глобального Півдня (Ajuna, Nkundabanyanga, & Nyamuyonjo, 2023).

Особливу увагу в сучасних наукових розвідках приділено питанням організації волонтерської роботи в умовах війни, захисту національної безпеки України та забезпечення прав і гарантій волонтерів в умовах війни (Сірко, 2023; Стецюк, 2021). Тож уже з побіжного аналізу наукових джерел можна дійти висновку, що волонтерство як предмет дослідження цікавить широке коло фахівців з економіки, права, публічного управління та соціального адміністрування, соціологів, маркетологів, політологів-міжнародників.

© Литва Людмила, Хоменко Дар'я, 2024

Найпоширенішою тематикою у вітчизняних дослідженнях є вивчення психологічних і соціально-психологічних феноменів та явищ, що актуалізуються у процесі волонтерської діяльності. Цей напрям, що є досить насиченим з позиції предметного різноманіття, висвітлює мотиваційну складову волонтерської діяльності, проблеми емоційного вигорання та резильєнтності, особистісного зростання, лідерства та соціальної відповідальності (Візнюк та ін., 2023; Лях, 2012).

Також існують дослідження щодо довіри до громадських і благодійних організацій (Gradus Research, 2022), у яких подані дані про рівень довіри до громадських і благодійних організацій, і, на жаль, серед здобутків у царині розбудови соціально відповідального суспільства є і прикрі явища в діяльності таких організацій, що демонструють громадянам приклади відсутності культури благодійності та неможливості довіряти їм (Zagoryi foundation, 2020).

Тож маємо констатувати, що до проблем вивчення взаємодії волонтерів із ГО, що рекрутують масово волонтерів, зокрема для виконання робіт, які не вимагають фахових або спеціальних знань, умінь і навичок, у вітчизняній науковій царині звертаються досить не часто, хоча саме рекрутинг волонтерів в умовах, ургентних для активістів, особливо місцевого та регіонального рівня, є завданням надважким.

Мета статті – представити результати пілотного дослідження взаємодії волонтерів із громадськими організаціями регіонального та місцевого рівня й обговорити переваги та недоліки такої взаємодії, що впливають на ресурсні можливості ГО у рекрутингу та збереженні сталості взаємодії з волонтерами.

Методи

Дослідження проводили в Черкаському регіоні у січні-березні 2023 р. Вибірку сформували три групи: активісти ГО та благодійних організацій (БО) місцевого або регіонального рівня (зазначимо, що для нашого дослідження маркер громадської або благодійної організації не є основоположним, тож надалі ми будемо послуговуватися найбільш поширеним визначенням "громадська організація" або ГО), що працюють з волонтерами, громадяни-волонтери, які мають досвід взаємодії з активістами ГО й особи, які не мали досвіду волонтерства ($n = 80$). Третя група для нас виявилася важливою для аналізу внаслідок застережень, упереджень й інших причин, які не спонукають громадян до волонтерської діяльності, що дало змогу "підсвітити" проблеми взаємодії активістів ГО з волонтерами. Для кожної групи було розроблено анкету, що містила закриті й відкриті запитання і поширювалася за допомогою інтернет-сервісу Google Forms.

Результати

Вклад основного матеріалу. Важливим чинником у взаємодії ГО з добровільними помічниками є soft skills навички активістів ГО й уміння організувати технологічний процес для певної кількості волонтерів. Групу активістів ГО у нашому дослідженні представляють 56 % жінок і 44 % чоловіків (по одній особі з 26 ГО) віком від 19 до 70 років. Питому частку активістів ГО становить молодь віком 19–25 років (50 %), особи середнього віку 36–50 років (27 %), 12 % – люди старшого віку від 51 до 70 років й 11 % – молоді люди віком 26–35 років. З них 33 % мають вищу освіту, така сама частка студентів, 28 % – особи з незакінченою вищою освітою та 6 % мають професійно-технічну освіту.

Серед опитаних нами активістів ГО 44 % зазначили, що їхня організація почала залучати волонтерів від

початку російсько-української війни (з 2014 р.), а решта (56 %) – від початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Серед напрямів діяльності ГО були визначені: гуманітарна благодійна діяльність (44 %); допомога у сфері забезпечення та підтримки Сил оборони України (28 %); поєднання діяльності в гуманітарній сфері та підтримка СОУ (22 %); допомога СОУ й інші сфери допомоги, зокрема, підтримка сімей загиблих військовослужбовців (6 %).

Щодо тривалості волонтерської активності у ГО, представники яких взяли участь в опитуванні, то найбільшу частку становлять ГО, що здійснюють таку діяльність понад рік (50 %), при цьому 11 % уточнюють, що працюють у цьому напрямку з 2014 р. і дотепер; 33 % працюють понад 6 місяців, а 6 % – менше пів року. Також представники усіх ГО залучають до своєї діяльності волонтерів.

Серед опитаних більшість ГО (61 %) працює з невеликою кількістю добровольців – до 35 осіб. Залучають до своєї діяльності кілька сотень волонтерів 22 %, потребують допомоги понад 50 волонтерів – 17 % опитаних.

Водночас 56 % ГО мають окрему роль координатора волонтерської діяльності. Переважно це ГО, що залучають кілька сотень добровольців (40 %); 50 % – ті, що потребують до 35 волонтерів, а решта (10 %) ГО, де залучають понад 50 волонтерів. Отже, 44 % ГО ролі координаторів волонтерів не мають.

Крім цього, були виявлені такі канали рекрутингу волонтерів: розміщення закликів про допомогу в соціальних мережах; поширення закликів у новинних ресурсах населеного пункту; звернення до закладів й установ для поширення інформації; особисте звернення активістів; реклама в соціальних мережах, освітніх заходах тощо.

Дані, отримані від активістів ГО про вибір каналів рекрутингу та його ефективність з позиції респондентів, дають змогу констатувати, що:

- розміщення закликів про допомогу у соціальних мережах використовують 83 % ГО, а звертають увагу на такі заклики 72 % волонтерів;
- поширюють заклики в новинних ресурсах населеного пункту 56 % ГО, а відгукуються 31 % волонтерів;
- звертаються до закладів й установ для поширення інформації 44 % ГО, а реагують лише 14 % добровольців;
- особисто звертаються активісти 83 % ГО, а відгукуються лише 14 % волонтерів;
- рекламу в соціальних мережах розміщують 31 % ГО, але тільки 3 % волонтерів реагують на таку рекламу.

З огляду на отримані дані можемо констатувати, що деякі з каналів рекрутингу, у які ГО вкладають свій час і ресурси, не приносять бажаного результату. Наприклад, найменшу ефективність має особисте звернення та реклама, зокрема в соціальних мережах, при цьому самі волонтери звертають увагу переважно на заклики в соціальних мережах і рекомендації рідних, близьких та знайомих. Виявлено також тенденцію, що чим більша кількість волонтерів у ГО, тим більшу кількість способів залучення активісти використовують. А ГО, де кількість добровольців до 10 осіб, переважно особисто рекрутують волонтерів.

Найчастіше рекрутинг добровольців відбувається трьома основними шляхами: взаємодія з усіма, хто відгукнеться (72 %), складання списків охочих і запрошення їх допомогти за необхідності – 44 %, реєстрація за допомогою спеціальної форми –

28 % (такий спосіб переважно використовують ГО, де є понад 50 чи кілька сотень волонтерів). Різні види рекрутингу волонтерів поєднують 39 % ГО.

Серед форм взаємодії з волонтерами у відкритих запитаннях анкети активісти ГО визначили: рекрутинг, підтримка мотивації, контроль доброчесності, організація конкретного процесу діяльності, контроль якості виконання, комунікація у процесі діяльності. Серед найбільших складнощів, з якими стикаються активісти ГО у процесі взаємодії з волонтерами, активістами були визначені такі (рівень складності середній / високий): підтримка мотивації 72 %; рекрутинг 61 %; організація конкретного процесу діяльності 61 %; контроль доброчесності 61 %; контроль якості виконання 56 %. На думку активістів ГО, найлегшою є комунікація з волонтерами (низький рівень складності 78 % та середній – 22 %).

Визначилися труднощі нестачі знань і вмінь роботи з волонтерами, зокрема в напрямках: зацікавленості добровольців у роботі, донесенні необхідної для роботи інформації, мотивації на тривалу співпрацю та комунікацію. Є проблеми і з організацією самого процесу: *"Не всі до кінця розуміють свої обов'язки та завдання. Інколи дійсно є дефіцит часу на обґрунтування завдань, а потрібна максимальна залученість й оперативність"; "Усі ми різні, але координувати працю людей, які щоденно піддаються натиску біженців (стресу, страху за життя) дуже складно, а іноді й неможливо. Не всі дотримуються правил, що встановлені організацією, за що потрапляють у червоний список"*.

Активістам ГО буває важко підтримувати психоемоційний стан волонтерів, запобігати їхньому вигоранню у процесі роботи, створювати графік, налагоджувати комунікацію й інструктувати щодо виконання завдань через брак часу та велику кількість запитів, які необхідно опрацювати.

Також представники ГО вказують на труднощі, пов'язані з умовами роботи: *"Якщо волонтерство відбувається в онлайн-форматі, то виникає перешкода для роботи у вигляді аварійних відключень, раптових змін у графіках відключень"*, а також із діяльністю міської влади: *"Перешкоди від міської влади та неправильна уява про волонтерство у звичайних людей"*. Крім того, один з респондентів поділився власним уявленням про поліпшення взаємодії у громадянському суспільстві: *"Щоб створити простір участі для інших, потрібні нові відповідальні люди, які: а) мають бачення; б) готові брати відповідальність на себе; в) у будні дні мають вільний від роботи час, щоб розширювати соціальну діяльність"*.

На запитання *"Що могло би полегшити взаємодію з волонтерами?"* відповіді активістів ГО розділились на кілька категорій: жодних порад не висловили 22 % опитаних, 22 % вказали на посилення ролі комунікації, інші 22 % висловили побажання щодо дій влади, 11 % вказали на необхідність кваліфікованого координатора волонтерської діяльності, а решта висловили рекомендації з інших сфер.

Пропозиції активістів ГО відобразилися у таких тенденціях:

- патерналістська (*"Заохочення простих людей органами місцевого самоврядування"; "Співпраця з владою"; "Залучення фінансування від міста на закупівлю різних речей (необхідних для волонтерської діяльності)"*);
- самоорганізаційна (*"Свідомість людей, уміння брати відповідальність за свої дії, своє життя на себе"; "Чітка організація та дружна, наснажлива атмосфера"; "Справді потрібен координатор, який буде безпосередньо*

регулювати діяльність волонтерів і це будуть його прямі обов'язки");

- ліберальна (*"На мою думку, поліпшити могли б якісь неформальні бесіди-обговорення, на яких ми встановлюємо контакт і намагаємося докладно пояснити концепцію завдань та відповідати на всі уточнювальні запитання"; "Я гадаю, найбільшою проблемою є корумпована митна служба. Волонтери мають мати можливість без проблем доставляти все необхідне, як для військових, так і для цивільних"; "Більше комунікації"; "Загальні збори, обговорення нагальних питань, пропозицій і проблем"; "Наявність вихідних"; "Люди мають розуміти, що треба донатити ГО"; "Спільний фандрайзинг для розширення діяльності"*).

Як бачимо, до основних ресурсів, нестачу яких визначають активісти ГО, належать навички адміністрування волонтерської діяльності та навички психосоціальної підтримки й поширення знань про соціальну відповідальність особистості серед волонтерського загалу. Також можна звернути увагу на факт, що комунікація з добровольцями не є проблемою для більшості активістів, до того ж бажаною для них була б ситуація, за якої волонтери не тільки б віддавали свій вільний час, сили, навички й уміння, а й здійснювали фінансову підтримку ГО.

Також у пілотному дослідженні взяли участь 36 волонтерів, серед яких частка тих, хто займається цією діяльністю із 2013 р. та із 2022, однакова – по 50 % від загальної кількості опитаних. Тривалість здійснення волонтерської діяльності коливається від кількох днів до 10 років. Також одна респондентка надала власну відповідь: *"Скільки себе пам'ятаю"* з категорії 14–18 років, тобто можна з обережністю зробити припущення, що в Україні є прошарок молоді, який з дитинства виховується із цінностями соціальної відповідальності та волонтерства.

Найбільша частка опитаних зазначили, що є волонтерами понад 6 місяців (39 %) або понад рік (47 %). Тож 86 % респондентів займаються добровільною допомогою досить тривалий час, мають достатньо досвіду, щоб висловити сформовану позицію щодо різних аспектів взаємодії активістів ГО і волонтерів. До того ж такий відсоток волонтерів доводить, що люди відгукуються на заклики допомоги, попри перешкоди воєнного часу та інші життєві труднощі.

Серед опитаних – абсолютна більшість жінок (94 %), представників чоловічої статі – 6 % відповідно. Більше половини (52 %) волонтерів – молодь у віці від 14 до 25 років (38 %) та від 26 до 35 років (14 %). Решта – представники середньої вікової групи 36–50 років (31%), 6 % належать до вікової групи 51–60 років, 11 % – до людей старшого віку 61 і старше.

Професійно-технічну освіту мають 17 % респондентів-волонтерів, решта, 83 %, є або студентами/ками, або мають незакінчену вищу та вищу освіту.

Також було з'ясовано, що 81 % осіб на момент опитування не виїжджали зі свого рідного населеного пункту, натомість 19 % волонтерів унаслідок війни довелося покинути рідне місто чи селище.

Детальний розгляд напрямів допомоги волонтерів показав, що сукупно:

- 85 % респондентів допомагають армії, з них: 42 % активні тільки в цій сфері, а решта (43 %) суміщають допомогу СОУ з іншими напрямками;
- 45 % опитаних допомагають у гуманітарній сфері; з них: 8 % допомагають суто в ній, 28 % суміщають підтримку гуманітарного та мілітарного напрямків, а решта (9 %) поєднують волонтерство в гуманітарній сфері з іншими напрямками.

Серед відповідей на відкриті запитання респонденти зазначили телефонне волонтерство, наставництво в таборах для дітей із малозабезпечених сімей і підтримку сімей військовослужбовців. У категорії "волонтерство за професією" опитані вказали спеціальності "соціальна робота" й "учитель".

Мотивація займатись волонтерством у респондентів виявилася досить різноманітною:

- **альтруїзм** (гуманістичні мотиви) – абсолютна більшість опитаних керується ним під час здійснення добровільної, благодійної діяльності: 50 % важливо допомагати людям, якщо вони цього потребують; 19 % почуваються зняковілими, якщо не підтримують тих, кому важче; 44 % вважають, що допомога тим, хто цього потребує, не вимагає додаткової мотивації – це є природною суттю людини, підтримати тих, хто потрапив у складні життєві обставини;

- **внесок у Перемогу** – 92 % респондентів долучаються до здійснення волонтерської діяльності, щоб пришвидшити та докласти власних зусиль до вигнання ворога, Перемоги України у війні та відновлення мирного життя в країні;

- **саморозвиток** – 36 % убачають у волонтерській діяльності можливості для особистісного зростання через перебування в середовищі людей, які займаються благородною справою;

- **особиста значущість** – 31 % людей стають волонтерами, бо так їм легше справлятися із труднощами, переживати страх під час війни, у такий спосіб вони висловлюють повагу до СОУ та, як зазначив один з респондентів, *"не соромно дивитись в очі захисникам"*;

- **символічний капітал** (соціальне визнання) – 19 % опитаних почали власну волонтерську діяльність через те, що їхнє референтне оточення цим займається.

Зауважимо, що жоден з опитаних не обрав варіанту *"Це приносить мені певну матеріальну підтримку"*.

Щодо взаємодії волонтерів з ГО, то за результатами нашого опитування 83 % постійно співпрацюють з ними, а 17 % – ні. Такий розподіл можна пояснити тим, що, попри існування різних форм упорядкування добровільної діяльності, люди надають перевагу доєднанню до вже створених, функціонуючих ГО, у яких налагоджена комунікація, є чіткі запити й аудиторія, ніж до впровадження власних ініціатив.

Серед основних каналів, якими волонтери отримують інформацію про заклик про допомогу, респонденти назвали: відстеження інформаційних каналів, що сповіщають про новини в населеному пункті, де проживає людина; повідомлення від рідних, близьких чи знайомих; контакт чи відслідковування новин певної організації, якій довіряють; скеровування закладами чи установами, яким довіряє волонтер.

До важливих для волонтерів елементів організації їхньої діяльності в ГО, як зазначили респонденти, належать: надання продуктів харчування та чаю з кавою для коротких перерв у роботі (67 % вказали на це) та наявність чіткого графіку роботи (50 % респондентів повідомили, що їм комфортно працювати і без нього). Важливе значення мають умови праці (42 % зазначили високий рівень вагомості, а 33 % – середній). Маловажливою для волонтерів виявилася наявність привілеїв, відзнак і подарунків (17 %).

Щодо найбільш значущих для респондентів елементів організації волонтерської діяльності, то такими були визначені (наведено показники високий/середній/сукупно):

- чіткий перелік завдань для волонтерів (78 %);
- постійна наявність необхідних матеріалів для роботи (56 %) – це особливо важливий елемент організації

для тих ГО, де волонтерів запрошують для роботи з предметами, які не належать до повсякденного вжитку (напр., для плетіння маскувальних сіток чи костюмів);

- чіткий розподіл завдань між волонтерами (50 %), тобто добровольцям важливо розуміти свою роль у процесі, мати визначену, закріплену за ними ділянку роботи, вони виявляють бажання працювати не в хаосі, а в чітко організованій системі;

- гарантії особистої безпеки (47 %), тобто для чималої кількості волонтерів вагомим фактором для початку роботи є впевненість у тому, що вони перебувають у безпечному середовищі поряд із людьми, які не несуть загрози.

Цікаво, що один з респондентів зауважив: для працівників державних установ є важливою можливістю заміни годин своєї основної роботи на волонтерську діяльність.

Щодо труднощів, з якими стикаються волонтери в ГО, то з опитаних нами волонтерів 14 % не мали жодного негативного досвіду та проблем у взаємодії з активістами ГО. Серед решти (86 %) найбільш розповсюджені – це неповага, зверхність до волонтерів і проблеми та складнощі в організації діяльності волонтерів.

У ставленні активістів ГО до добровольців найбільшими проблемами респонденти вказали: неухвагу до зусиль, які докладають волонтери під час виконання завдань (36 %); ставлення до волонтерів як до безкоштовної робочої сили (36 %); неприязнь, зверхність керівників ГО, недбале ставлення до волонтерів (19 %).

Серед складнощів з організацією процесу роботи волонтерів респонденти визначили такі основні: 33 % вказали на погану організацію рекрутингу волонтерів; 28 % відмітили нерівномірність розподілу завдань між волонтерами; 17 % повідомили про погані умови роботи.

Також один з респондентів надав власний варіант відповіді, що теж стосується організаційних бар'єрів: *"За відсутності достатньої кількості ресурсів дуже часто важко спланувати діяльність (напр., за відсутності матеріального забезпечення часто не вистачає відповідних приміщень і достатньої кількості волонтерів, оскільки більша частина цих дивовижних людей намагаються поєднати роботу з волонтерством"*.

Також волонтерам було запропоновано висловити власні думки щодо способів поліпшення їхньої діяльності в ГО. Надані відповіді цілком логічно впливають зі згаданих проблем, тому варіанти відповідей також розділилися на три групи: жодних рекомендацій, рекомендації щодо ставлення до волонтерів, рекомендації щодо організації роботи й інші власні пропозиції.

Не мають рекомендацій щодо роботи активістів ГО 36 % опитаних. Висловлюють бажання поліпшити ставлення до волонтерів 34 %, зокрема надають такі рекомендації: *"Проявляти більше поваги [активістам ГО], взаємоповаги, людяності, терпіння, емпатії, толерантності та бути доброзичливими"*; *"Іти на компроміси та виявляти менше агресії [активістам ГО], байдужості, жадібності"*; *"Оскільки волонтерство – це неоплачувана діяльність, варто бути уважним і чуйним до людей, що зголосилися надавати свої час, послуги, ресурси безкоштовно. Саме їхня внутрішня мотивація є неоціненним рушієм як вашої організації, так і країни загалом"*; *"Дякувати волонтерам за роботу, яку вони роблять, це мотивує до більшої роботи"*; *"Частіше дослухатись до конструктивних пропозицій волонтерів"*; *"Підтримувати потенціал"*

волонтерів та ініціативу там, де вона доречна"; *"Поважати волонтерів. Те, що вони працюють безкоштовно, не означає, що вони раби"; "Розуміння важливості волонтерської роботи. Повага до людей, які безоплатно витрачають свої сили і час на допомогу іншим"*.

Загалом, можемо констатувати, що волонтери рекомендують ставитися з більшою повагою до добровольців, активісти ГО мають урахувати те, що охочий допомогти їхній організації – це не найманий працівник і не безкоштовна робоча сила. Це – людина, цінності якої збігаються із цінностями ГО, і яка прагне допомогти реалізувати соціально важливі проекти.

Стосовно поліпшення роботи активістів ГО висловили свої зауваження 22 % респондентів-волонтерів: *"Відчувається нестача чіткого інформування про потреби"; "Краще розподіляти обов'язки"; "Намагатись простими словами доносити інформацію до волонтерів, щоб вони краще розуміли свої аспекти діяльності"; "Підтримувати потенціал волонтерів й ініціативу там, де вона доречна"; "Чітке координування робіт"; "Чіткіше ставити завдання/розподіляти роботу"; "Чітко визначати завдання, перед початком роботи, продумати план дій, розподіл обов'язків та визначення кінцевої мети"; "Якісно продумувати координацію волонтерів, дбати про комфорт, харчування, добре складений графік і насамперед безпеку"*.

Основною рекомендацією є налагодження деталей процесу організації волонтерської діяльності: активісти ГО мають планувати (що, у якій послідовності, для кого треба робити), визначати пріоритетність завдань, ознайомлювати волонтерів з їхнім переліком, надавати зрозумілі інструкції щодо виконання поставлених завдань, розподіляти людей рівномірно на кожен із процесів, щоб уникати скупчення та хаосу, який подовжуватиме час виконання роботи.

Ще одна група (8 %) респондентів-волонтерів надала власні пропозиції щодо діяльності ГО, що рекрутують волонтерів до своєї роботи: *"Дбати про свій імідж"; "Залучати до волонтерства безробітних людей із центру зайнятості"; "Більше взаємодії між різними ГО, незалежно від політичних уподобань їхніх членів"; "Так чи інакше волонтери мають знати, що їхня робота потрібна військовим"*.

Тож маємо констатувати, що для волонтерів у взаємодії із ГО чутливими проблемами стають питання безпеки під час виконання діяльності, якість комунікацій з активістами ГО, проблеми адміністрування й організації технологічного процесу у виконанні завдань.

Ще одна група респондентів, яка взяла участь у дослідженні, сформована з осіб, що не займалися такою діяльністю. Вона цікава тим, що може продемонструвати певні тенденції ставлення до волонтерської діяльності. Серед респондентів цієї групи 78 % жінок і 22 % представників чоловічої статі. Більшість опитаних – молодь, переважно віком від 19 до 25 років (71 %). Ще по 6 % – підлітки від 14 до 18 років та молоді люди від 26 до 35 років. Решта 11 % – люди старшого віку від 51 року. За освітою – учні середньої школи (6 %), решта – студенти, або особи з незакінченою вищою чи вищою освітою.

Також було з'ясовано, що 67 % респондентів проживають у рідному населеному пункті, а 33 % довелося виїхати внаслідок війни. Ці результати відрізняються від показників групи волонтерів, серед яких змінювати місце проживання довелося 19 %.

Як з'ясувалося, у респондентів, що не займаються волонтерською діяльністю, у 83 % усе ж було бажання

стати волонтером, а 17 % такого прагнення взагалі не мали. Серед тих чинників, які зупиняють опитаних від такої суспільно значущої діяльності, називають: відсутність особистих ресурсів; здійснення інших форм благодійної діяльності; внесок у Перемогу України в інший спосіб; відсутність можливостей для волонтерства; питання особистого ставлення людини; недбале ставлення з боку керівництва ГО та непрозорість її діяльності.

Стримуючими чинниками також були названі: донати респондента/ки на СОУ – 67 %; відсутність вільного часу – 56 %; донати для цивільних осіб, що постраждали внаслідок бойових дій – 50 %; відсутність ресурсів та/чи бажання – 33 %; професійна діяльність, пов'язана з армією або допомогою постраждалим – 28 %; відсутність довіри чи симпатії до ГО чи команди волонтерів – 23 %; особисті перестороги (страшно, ніяково, незручно) – 23 %; нецікавий (непрестижний) вид діяльності волонтерів – 11 %; відсутність потреби у волонтерській діяльності – 11 %; недбале ставлення ГО до волонтерів – 6 %.

Також респонденти додали два власні варіанти: *"Корумпованість системи забезпечення армії. Відсутність аудитів у системі волонтерства. Знаю про випадки крадіжок "волонтерами" і після такого не хочеться їм допомагати"; "Неясність, корупційність ГО, відсутність звітності та відсутність фактичної допомоги, де це необхідно"*.

Серед труднощів у взаємодії із ГО, про які знають респонденти з авторитетних для них джерел (розповіді знайомих волонтерів, близьких, повідомлення ЗМІ), і які їх застерігають від волонтерської діяльності, найпоширенішими були визначені: 17 % повідомили про ставлення до волонтерів з боку ГО як до безкоштовної робочої сили; 17 % вказали на неприязнь керівників ГО, недбале ставлення до волонтерів; 6 % відзначили неувважність до зусиль, які докладають волонтери під час виконання завдань.

Серед складнощів з організацією процесу роботи волонтерів респонденти визначили такі: 17 % обрали варіант *"Неорганізованість рекрутингу волонтерів"*; 11 % назвали проблемою нерівномірність розподілу завдань між волонтерами; 11 % повідомили про погані умови для роботи.

Також одна з респонденток надала власний варіант відповіді: *"Неповажне ставлення від людей, яким направлена поміч"*. Це свідчить про нестачу обговорень психологічних аспектів здійснюваної діяльності, супервізії, наставництва для волонтерів.

До важливих елементів організації діяльності волонтерів в ГО, на думку респондентів, належать (показник середній/високий): розумний розподіл завдань – 100 %; безпека – 100 %; повага до діяльності волонтерів – 94 %; чіткий і зважено розподілений перелік завдань – 94 %; наявність необхідних матеріалів для роботи – 94 %; відповідні умови праці – 89 %; надання харчування під час тривалої роботи – 61 %; зручний графік роботи – 61 %; наявність привілей (середній рівень) – 44 %.

Наводимо також коментар одного з респондентів щодо важливих для нього як для потенційного волонтера деталей. У ньому зазначені необхідні характеристики діяльності ГО для підвищення довіри до конкретних організацій та інституту волонтерства загалом. Також у цій розгорнутій відповіді представлено модель організації волонтерської діяльності в Україні та визначено статус такого добровольця. *"Для мене як потенційного волонтера важливим є:] Прозорість, зрозумілість, звітність, відсутність змоги застосовувати корупційні*

схеми. Наявність правового захисту особистості на всіх рівнях соціальної сфери (але це запитання до держави). У волонтера має бути правовий статус у державі. Не просто доброволець, а за визначні заслуги у волонтерській справі, за досягнення, за значну допомогу мають бути пільги чи інші бонуси для волонтера. Зараховуватись стаж, досвід роботи тощо. Має бути "профспілка" волонтерів, організація, яка б об'єднала всіх волонтерів, яка контактувала б з громадськістю, державними структурами, була б посередником між волонтерами і державою, представляла б інтереси волонтерів (здійснювала б захист прав, забезпеченням статусу волонтера: документ, що посвідчує особу волонтера, який би був прив'язаний до паспорта та був би офіційним і закріплював статус волонтера) та яка збирала б й аналізувала запити тих, хто потребує допомоги (кол-центр), та тих, хто може допомогти. Це підвищило б якість та ефективність допомоги армії та сприяло б кращій забезпеченості. Треба організувати систему "даю – дайте", що оминає всі корупційні коліна. Повинен обов'язково бути юридичний відділ! А їхнє фінансування має здійснюватися за окремими статтями, не прив'язане до держави. Оплата праці волонтерів теж повинна здійснюватися за окремою сіткою, адже волонтерам теж треба їсти. Також має бути наглядова рада з представниками держави. Головне – прозорість і щоб допомога доходила на передок, а не зникала у вирвах корупційних схем".

Тож "волонтери в потенціалі" не довіряють ГО з репутаційних причин і неналежного адміністрування й організації технологічного процесу.

Дискусія і висновки

Як свідчать попередні висновки, найчутливішими проблемами у взаємодії волонтерів із ГО є питання неналежного адміністрування у сфері організації технологічних процесів, де задіяні волонтери, відсутність знань і вмінь активістів ГО щодо питань охорони праці добровольців та їхньої безпеки, навичок ефективної комунікації в активістів із волонтерами, репутаційні аспекти діяльності ГО. Тож ми підходимо до узагальнення таких проблем із розумінням необхідності постановки питання про організаційну культуру громадських організацій, зокрема регіонального та місцевого рівнів – адже кожна з представлених проблем належить саме до цієї царини управлінської діяльності.

Із вітчизняного досвіду відомо, що міжнародні громадські організації, які працюють в Україні, привносять із собою практики сталої організаційної культури, сформованої за довгий час та на тлі розвитку сильних демократичних суспільств і міжнародної співпраці. Це створює умови, за яких вітчизняний персонал у цих організаціях набуває відповідного досвіду і має можливість підвищувати свою кваліфікацію. Проте трансляція кращих міжнародних практик для місцевих і регіональних ГО дійсно обмежена.

Аналіз закордонних досліджень доводить, що питання взаємодії з волонтерами як чинник організаційної культури є предметом наукових розвідок, зокрема вивчається вплив участі волонтерів у роботі ГО як умови для формування суспільної довіри, прихильності та задоволення безкорисною працею, взаємності, відповідальності, коли наявні управлінські компетентності активістів ГО призводять до найкращої мобілізації волонтерів (Harrison et al., 2017).

Також цікавлять дослідників умови та у який спосіб мотиваційна спрямованість волонтерів до праці пов'язані

з політикою, стандартами та практикою ГО в галузі управління людськими ресурсами (HR) і розглядаються сфери організаційної мотивації – приналежність, переконання, кар'єрне зростання, альтруїстичні та егомотиви волонтерів (Ashfaq, Butt, & Ilyas, 2020; Dong, & Bavik, 2023).

Тож, незважаючи на значно більший досвід практики функціонування закордонних ГО, проблеми взаємодії волонтерів із громадськими організаціями схожі з вітчизняними і лежать у царині їхньої організаційної культури. Вітчизняні активісти мають урахувати цей факт і з огляду на питання міжнародного іміджу сучасних українських громадських організацій (Токар, 2020), діяльність яких в умовах війни багато у чому підтримується закордонними донорами та благодійниками і з огляду на просування культури соціальної відповідальності особистості в нашому суспільстві.

Перспективи дослідження. Сучасний етап розбудови вітчизняної інфраструктури третього сектору нині потребує професіоналізації та набуття активістами ГО компетенцій фахівців соціальної сфери й управління людськими ресурсами, що загалом створює умови для формування стандартів організаційної культури громадських організацій. Вважаємо цей напрям розвідок перспективним і таким, що має високий евристичний і практичний потенціал у подальших дослідженнях, зокрема вивчення аксіологічних, регулятивних та інституціональних чинників організаційної культури ГО.

Внесок авторів: Людмила Литва – концептуалізація, методологія, валідація даних, написання (оригінальна чернетка); Дар'я Хоменко – концептуалізація, формальний аналіз, валідація даних, написання (перегляд і редагування).

Список використаних джерел

- Візнюк, І., Долинний, С., Сорочан, М., & Марцев, О. (2023). Позитивний досвід посттравматичного зростання в організації волонтерської діяльності. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2(11), 5–14. [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(11\).2023.291676](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(11).2023.291676)
- Жорняк, А. М., & Подпльота, С. В. (2022). Сутність та особливості функціонування системи волонтерського руху у Німеччині. *Публічне управління та митне адміністрування. Спецвипуск*, 51–56. <https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-spec.8>
- Лях, Т. Л. (2012). Мотивація до волонтерської діяльності. *Вісник Луцького національного університету імені Тараса Шевченка, Педагогічні науки*, 22(8), 84–91. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlp_2012_22/288%29_13
- Мірко, Н., & Ладонько, Л. (2023). Міжнародне волонтерство та розвиток громадського сектору. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, 131(6), 128–140. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(131\)08](https://doi.org/10.31617/3.2023(131)08)
- Нагорна, Д. (2022). Технології залучення молоді до волонтерства в Україні. *Social Work and Education*, 9(3), 340–357. <https://doi.org/10.25128/2520-6230.22.3.2>
- Панькова, О. В., Касперович, О. Ю., & Іщенко, О. В. (2016). Ресурсний потенціал волонтерського руху українського суспільства: дослідницька розвідка. *Український соціум*, 1(56), 65–74. <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.065>
- Сірко, В. С. (2023). Волонтерство під час війни в Україні: права та гарантії. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2, 124–129. <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.2.20>
- Стецюк, Н. М. (2021). Особливості участі волонтерських організацій в забезпеченні національної безпеки України. У І. Lasek-Surawiec (Red.), *Samorząd terytorialny w konstytucjach wybranych państw Europy środkowoschodniej. Zarys problematyki* (с. 23–29). Chelm.
- Токар, М. (2020). До питання проблем міжнародного іміджу сучасних українських громадських організацій. *Геополітика України: історія і сучасність*, 1(24), 65–73. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/37806>
- Ajuna, R., Nkundabanyanga, S. K., & Nyamuyonjo, D. (2023). Networking, resource mobilisation and NGO role-performance: Considering more than simply the main effects. *African Accounting and Finance Journal*, 5(1), 36–60. https://www.researchgate.net/publication/375088933_Networking_resource_mobilisation_and_NGO_role_performance_Considering_more_than_simply_the_main_effects#fullTextFileContent
- Ashfaq, F., Butt, M., & Ilyas, S. (2021). Volunteering: What drives and retains it? An analysis of motivational needs together with organizational policies and practices. *Qualitative Research Journal*, 21(2), 189–205. <https://doi.org/10.1108/QRJ-04-2020-0024>

Bussell, H., & Forbes, D. (2006). Understanding the volunteer market: the what, where, who and why of volunteering. *Journal of Philanthropy and Marketing*, 7(3), 244–257. <https://doi.org/10.1002/nvsm.183>

Dong, X., & Bavik, A. (2023). Power, self-presentation and volunteer intention: Altruistic versus egoistic appeals in volunteer recruitment message. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 56, 94–105. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2023.06.011>

Gradus Research (2022). Українці почали більше довіряти один одному під час війни. https://gradus.app/documents/272/TRUST_IN_UKRAINIAN_SOCIELTY_DURING_THE_WAR_UKR.pdf

Harrison, V. S., Xiao, A., Ott, H. K., & Bortree, D. (2017). Calling all volunteers: The role of stewardship and involvement in volunteer-organization relationships. *Public Relations Review*, 43(4), 872–881. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2017.06.006>

Wilson, J., Mantovan, N., & Sauer R. M. (2020). The economic benefits of volunteering and social class. *Social Science Research*, 85. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0049089X18309967> <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2019.102368>

Zagoriy foundation (2020). Довіра до благодійних організацій в Україні. https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2020/07/dovira_do_blagodijnyh_organizacij_v_ukrayini.pdf

References

Ajuna, R., Nkundabanyanga, S. K., & Nyamuyonjo, D. (2023). Networking, resource mobilisation and NGO role-performance: Considering more than simply the main effects. *African Accounting and Finance Journal*, 5(1), 36–60. https://www.researchgate.net/publication/375088933_Networking_resource_mobilisation_and_NGO_role_performance_Considering_more_than_simply_the_main_effects#fullTextFileContent

Ashfaq, F., Butt, M., & Ilyas, S. (2021). Volunteering: What drives and retains it? An analysis of motivational needs together with organizational policies and practices. *Qualitative Research Journal*, 21(2), 189–205. <https://doi.org/10.1108/QRJ-04-2020-0024>

Bussell, H., & Forbes, D. (2006). Understanding the volunteer market: the what, where, who and why of volunteering. *Journal of Philanthropy and Marketing*, 7 (3), 244–257. <https://doi.org/10.1002/nvsm.183>

Dong, X., & Bavik, A. (2023). Power, self-presentation and volunteer intention: Altruistic versus egoistic appeals in volunteer recruitment message. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 56, 94–105. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2023.06.011>

Gradus Research. (2022). Ukrainians began to trust each other more during the war [in Ukrainian]. https://gradus.app/documents/272/TRUST_IN_UKRAINIAN_SOCIELTY_DURING_THE_WAR_UKR.pdf

Harrison, V. S., Xiao, A., Ott, H. K., & Bortree, D. (2017). Calling all volunteers: The role of stewardship and involvement in volunteer-organization relationships. *Public Relations Review*, 43(4), 872–881. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2017.06.006>

Lyakh T. L. (2012). Motivation for volunteering. *Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University. Pedagogical sciences*, 22(8), 84–91 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22%288%29_13

Mirko, N., & Ladonko, L. (2023). International volunteering and development of the public sector. *Foreign trade: economy, finance, law*, 131(6), 128–140 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(131\)08](https://doi.org/10.31617/3.2023(131)08)

Nagorna, D. (2022). Technologies of youth involvement in volunteering in Ukraine. *Social Work and Education*, 9(3), 340–357 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.25128/2520-6230.22.3.2>

Pankova, O. V., Kasperovych, O. Yu. & Ishchenko, O. V. (2016). Resource potential of the volunteer movement of Ukrainian society: research exploration. *Ukrainian society*, 1(56), 65–74 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.065>

Sirko, V. S. (2023). Volunteering during the war in Ukraine: rights and guarantees. *South Ukrainian legal journal*, 2, 124–129 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.2.20>

Stetsyuk, N. M. (2021). Peculiarities of the participation of volunteer organizations in ensuring the national security of Ukraine. In I. Lasek-Surowiec (Red.), *Samorząd terytorialny w konstytucjach wybranych państw Europy środkowo-wschodniej. Zarys problematyki* (p. 23-29). Chelm [in Ukrainian].

Tokar, M. (2020). To the problem of the international image of modern Ukrainian public organizations. *Geopolitics of Ukraine: history and modernity*, 1(24), 65–73 [in Ukrainian]. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/37806>

Viznyuk, I., Dolynnyi, S., Sorochan, M., & Martsev, O. (2023). Positive experience of post-traumatic growth in the organization of volunteer activities. *Social Work and Social Education*, 2(11), 5–14 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(11\).2023.291676](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(11).2023.291676)

Wilson, J., Mantovan, N., & Sauer, R. M. (2020). The economic benefits of volunteering and social class. *Social Science Research*, 85. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2019.102368>

Zagoriy foundation (2020). Trust in charitable organizations in Ukraine [in Ukrainian]. https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2020/07/dovira_do_blagodijnyh_organizacij_v_ukrayini.pdf

Zhorneyak, A. M., & Podplota, C. V. (2022). The essence and peculiarities of the functioning of the volunteer movement system in Germany. *Public administration and customs administration. Special issue*, 51–56 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-spec.8>

Отримано редакцією журналу / Received: 15.04.24

Прорецензовано / Revised: 13.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 20.01.25

Liudmyla LYTVIA, PhD (Sociol.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0001-9381-2654

e-mail: liudmylalytva@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Daria KHOMENKO, Master's Student

ORCID ID: 0009-0008-3028-5509

e-mail: daria.v.khomenko@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

COORDINATION OF INTERACTION WITH VOLUNTEERS AS A FACTOR OF ORGANIZATIONAL CULTURE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS

Background. Given the scale of the volunteer movement that arose in Ukraine as a result of historical events, starting from 2013 and up to the present, and the limited data on various aspects of cooperation between activists of local and regional non-governmental organizations with volunteers in the domestic scientific literature, the results of a study of the features of the interaction of activists of public organizations with volunteers who are involved in cooperation are presented.

Methods. Survey method, analysis of quantitative and qualitative data.

Results. The strengths and weaknesses of the interaction between activists of non-governmental organizations and volunteers, as well as the warning and barriers that prevent citizens from participating in the volunteer movement, were identified. It was found that improper administration in the field of organizing technological processes involving volunteers, the lack of knowledge and skills of NGO activists regarding the issues of labor protection of volunteers and their safety, effective communication skills and soft skills among activists, and the reputational aspects of NGO activities are the main weaknesses in the effective interaction of activists of non-governmental and charitable organizations with volunteers, which affects recruitment, maintaining the sustainability of such interaction, and the inclusion of citizens in the volunteer movement.

Conclusions. The paper emphasizes the prospects for studying the problems of interaction between volunteers and non-governmental organizations in domestic practice and the sensitivity to taking into account the consequences of such interaction in view of the international image of modern Ukrainian public organizations, which, in general, can be defined as the prospects for research into the organizational culture of non-governmental organizations.

Keywords: interaction, non-governmental organizations, organizational culture, recruiting, social responsibility, volunteer.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 364-786+796]:355
DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/5>

Олена ЧУЙКО, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-7088-0961
e-mail: chuiiko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Богдан КРУПСЬКИЙ, магістр
ORCID ID: 0000-0002-1741-3667
e-mail: b_krupski@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРОВІДНІ МОТИВИ ДО ЗАНЯТЬ СПОРТИВНОЮ РЕАБІЛІТАЦІЄЮ У ВІЙСЬКОВИХ ВЕТЕРАНІВ

Вступ. Проведено аналіз емпіричного дослідження, присвяченого особливостям мотивації до занять спортивною реабілітацією у військових ветеранів. Мета статті полягає у виявленні провідних мотивів до спортивних занять, характеристик внутрішніх і зовнішніх мотивів, причин амотивації до занять спортом. Залучено 91 військового ветерана Сил безпеки та оборони України (81 з них – чоловіки, 10 – жінки).

Методи. Під час дослідження використано методи якісної та кількісної діагностики: анкетування, бесіда, тест "Шкала спортивної мотивації (SMS-28)". Оброблення даних виконано за допомогою методів прикладного тематичного аналізу.

Результати. Встановлено, що переважальними мотивами до занять спортом у військових ветеранів є внутрішні. До провідних серед них належать: прагнення до вдосконалення свого фізичного та психічного здоров'я, можливість самовдосконалення, відновлення здатності до активного життя в соціумі тощо. У структурі зовнішніх мотивів ключове місце належить спонуканням "відповідати очікуванням оточення", спорт постає як "новий життєвий досвід", засіб підвищення самооцінки, а також важлива складова "позаслужбового" життя. Достатньо вираженими є амотиваційні компоненти, що вказують на певне сум'яття, невпевненість, відсутність прагнення домагатися високих результатів у спорті. Причиною цього, можливо, є настанова на заняття спортом як "засіб для відновлення фізичних і психічних ресурсів", а не на "спортивний успіх", що спостерігаємо в середовищі "цивільних" спортсменів. Звідси невпевненість у можливостях і відсутність перспектив щодо кар'єри у спорті, сумніви стосовно можливості поєднання службової діяльності військового та спорту.

Висновки. Викладені результати дослідження вказують на необхідність проведення спеціальних заходів з роз'яснення та мотивування до занять спортивною реабілітацією серед військових ветеранів на всіх етапах реабілітаційного процесу. Важливим компонентом цієї роботи є врахування психологічних особливостей структури мотивації до спортивної діяльності у військових ветеранів. Мотивація на отримання "вікна нових можливостей" через участь у спортивній діяльності, фізичне та психічне благополуччя, соціальні зв'язки, превенція самоізоляції, активна позиція в сімейному і дружньому оточенні – є вагомими мотиваторами впливу на свідомість комбатанта.

Ключові слова: амотивація, військовий ветеран, Ігри Нескорених, комбатант, мотивація, мотиви зовнішні і внутрішні, спорт, спортивна реабілітація.

Вступ

Постановка проблеми. Шлях повернення військового ветерана до мирного (цивільного) життя є психологічно складним, супроводжується низкою поведінкових, фізичних і соціальних проблем, які сукупно становлять загрозу його благополуччю та психічному здоров'ю. Одним із наслідків отримання фізичних або психологічних травм є те, що комбатанти можуть залишитися "застряглими" на певному етапі свого військового життя, де відбулися складні події, що ускладнює продовження їхнього життя змістовним чином після переходу до цивільного життя (Ahem et al., 2015). Масштаби явища повернення комбатантів у цивільне життя не мають аналогів в історії українського суспільства, складність проблеми посилюється відсутністю сформованої та чітко артикульованої ветеранської політики в державі, слабкістю інституцій, що займаються питаннями налагодження й управління процесами реінтеграції та реабілітації, пролонгованістю самого явища, яке в принципі не має "крапки закінчення" й індикаторів його нормалізації.

Серед ефективних реабілітаційних засобів повернення до цивільного життя виділяють спортивну реабілітацію, що має потужний потенціал поліпшення й відновлення фізичного та психічного здоров'я ветеранів і може стати частиною загального лікування та реабілітаційного процесу. Заохочення комбатантів до занять спортом і рекреаційною фізичною активністю є важливим елементом у реабілітаційному процесі, що передбачає розуміння мотиваційних складових занять спортом комбатантами, врахування особливостей психології

"нової ідентичності" ветерана війни (Starling, 2017) у соціумі цивільного життя.

Вивчення та розуміння мотиваційних аспектів занять спортом комбатантами є потрібним не лише з огляду на важливість спорту як інструменту реабілітації, але також і визначення зовнішніх і внутрішніх переваг, які можуть "запустити" процес участі в спорті (його різновидах), які є привабливими для комбатанта, враховуючи його минулий (часто спортивний) бекграунд й інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спортивна реабілітація є одним із компонентів загального процесу реабілітації ветеранів. У Законах України "Про фізичну культуру і спорт" (Верховна Рада України, 1994) та "Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні" (Верховна Рада України, 2006) термін *спортивна реабілітація* вжито у словосполученні *фізкультурно-спортивна*, і визначено як "систему заходів, розроблених із застосуванням фізичних вправ для відновлення здоров'я особи та спрямованих на відновлення і компенсацію за допомогою занять фізичною культурою та спортом функціональних можливостей її організму для поліпшення фізичного і психологічного стану". В Указі Президента України № 123/2018 "Про підтримку розвитку системи спортивної реабілітації учасників бойових дій, які брали участь в АТО, в заходах щодо забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ в Донецькій і Луганській областях", вживається окремий термін *спортивна реабілітація* і вказується на необхідність як її всебічного розвитку та сприяння, так і міжнародної

© Чуйко Олена, Крупський Богдан, 2024

співпраці у цій галузі за участю держав – членів НАТО і стратегічних партнерів альянсу (Президент України, 2018). Зазначений акцент вказує на підтримку участі ветеранів у міжнародних змаганнях, що проводяться країнами – членами НАТО, серед яких відомі "Ігри Нескорених", до яких Україна долучилась у 2017 р., дебютувавши на змаганнях у Торонто. Ігри Нескорених підтримують українських військовослужбовців і ветеранів на шляху до фізичного відновлення, психологічної реабілітації та соціальної інтеграції, наголошуючи на одному зі своїх основних завдань – формування позитивного світогляду та мотивації до занять спортом та особистого зростання (Чуйко, & Зеленько, 2020). Передбачається, що у 2025 р. Ігри Нескорених будуть проходити у Ванкувері-Вістлері і стануть першими в історії зимовими гібридними Іграми. Учасники візьмуть участь у плаванні, веслуванні на тренажерах, волейболі сидячи, баскетболі на кріслах колісних і регбі на кріслах колісних, включно із новими зимовими видами спорту: гірські лижі, сноуборд, біатлон, бігові лижі, скелетон і керлінг на кріслах колісних.

У 2021 р. Постановою Кабінету Міністрів України затверджено *Державний соціальний стандарт фізкультурно-спортивної реабілітації ветеранів війни, членів їх сімей та сімей загиблих (померлих) ветеранів війни*, у якому визначено зміст, обсяг, умови та порядок здійснення фізкультурно-спортивної реабілітації, показники її якості, а також принципи надання послуг із фізкультурно-спортивної реабілітації, якими є: доступність, адресність та індивідуальний підхід, конфіденційність інформації, своєчасність і результативність (Кабінет Міністрів України, 2021).

Проведені розвідки з питання впливу спортивної реабілітації на особистість комбатанта і якість його життя вказують на те, що її можна розглядати як альтернативне втручання. Британські дослідники виявили, що, зокрема, змагальний автоспорт є ефективним засобом поліпшення фізичного здоров'я та суб'єктивного благополуччя фізично поранених / інвалідів військових ветеранів (Serfioti, & Hunt, 2021). Серед важливих психологічних і фізичних переваг виявились: посилене почуття виконаного обов'язку, мотивація до життя, можливість спілкування у позамедичному середовищі, сприйняття образу тіла та прийняття більш здорового способу життя. В іншому дослідженні було встановлено, що спортивна або змагальна реабілітація має багато потенційних переваг, що допомогли ветеранам з інвалідністю перейти до їхньої нової ідентичності, що загалом узгоджується з концепцією посттравматичного росту (Tedeschi, & Calhoun, 2004; Harvey et al., 2012). Чинниками руху вперед стали спостереження ветеранів за іншими людьми з подібними або більшими важкими порушеннями, які досягали великих успіхів у спортивній діяльності, а також відновлення зв'язків з іншими військовослужбовцями, які опинились у подібній ситуації, що допомагало долати відчуття самотності й самовільної ізоляції.

В іншому дослідженні щодо виявлення мотивів військових ветеранів до занять спортом було показано, що надзвичайну роль у цьому сенсі відіграють Ігри Нескорених (Invictus Games). Дослідники зауважують, що вони саме й були створені для військових ветеранів, щоб використовувати силу спорту, щоб надихнути на відновлення, підтримку реабілітації та створюють ширше розуміння й повагу. Водночас мотивами участі в Іграх Нескорених є "відновлення зв'язку з попереднім військовим життям" і "бути зразком для наслідування", а

досвід участі в Іграх автори презентують як "життєздатну форму відновлення" (Roberts et al., 2022).

Важливо наголосити, що залучення до спортивної реабілітації військових ветеранів має свої особливості. За всієї очевидності корисності занять спортом, ухвалення рішення особистої участі в ньому можуть мати певні складнощі, причинами яких є "когнітивні оцінки, емоційне переосмислення дії та поведінкові реакції на травму" (Podlog, Heil, & Schulte, 2014). Зокрема, зазначають зміни "самоусвідомлення самоповаги та цінності" (Leddy, Lambert, & Ogles, 1994), в емоційній сфері виникають занепокоєння щодо травми, відчуття невизначеності від того, що чекає попереду, а також побоювання, що поставлені цілі після травми можуть бути нереалізованими (Smith et al., 1993). Зважаючи на все це, психологічний стан військового ветерана (особливо того, який отримав поранення / інвалідність) впливає на якість реабілітаційного процесу, породжуючи страх, сумніви й невпевненість перед майбутнім.

Отже, огляд нормативно-правових і наукових джерел показує, що в Україні формується політика сприяння заняттям спортивною реабілітацією для військових ветеранів, Україна долучена до міжнародного руху розвитку та популяризації спорту як дієвого інструменту відновлення поранених бійців, а участь і залучення військових ветеранів до спортивної реабілітації містить багато потенційних переваг, що дають змогу повернутися до цивільного життя в якісно новому статусі відновлення.

Мета дослідження полягає у вивченні характеру мотивації до занять спортивною реабілітацією у військових ветеранів. Результати дослідження допоможуть розробити психоедукаційні програми для військових ветеранів, що перебувають у реабілітаційному процесі, у частині мотивування їх до занять спортом і рекреаційною фізичною активністю.

Методи

У публікації були використані: метод анкетування, тест "Шкала спортивної мотивації (SMS-28); опрацювання отриманих даних відбувалося за допомогою прикладного тематичного аналізу. Для збирання інформації обрано онлайн-інструмент "Google Forms".

Результати

Вибірку дослідження сформували 91 військовий ветеран Сил безпеки та оборони України, серед яких: 34 особи рядового складу, 31 особа сержантського складу, 5 осіб вищого сержантського складу, 9 осіб молодшого офіцерського складу, 12 осіб старшого офіцерського складу; з них: 81 чоловіків, 10 жінок. У цивільному шлюбі перебувають 71,4 % респондентів, 6,6 % – у громадянському шлюбі, 8,8 % є розлученими, 13,2 % неодружені (або незаміжні). 62,6 % респондентів мають поранення, у 39,6 % респондентів статус особи з інвалідністю. Серед респондентів 37,4 % перебувають на службі в армії або військових формуваннях, 62,6 % – цивільна особа (звільнена в запас).

З'ясувалось, що 88 % респондентів мали досвід занять спортом у минулому. Серед видів спорту були зазначені: командні види спорту (22 %); легка атлетика (17,6); контактні види спорту, єдиноборства (15,4); важка атлетика (12); плавання (5,5); велоспорт (3,3 %). Ще 7,7 % опитуваних респондентів повідомили, що займалися різноманітними видами фізичної активності.

Під час складання анкети на визначення провідних мотивів до занять спорту комбатантами ми керувались поділом мотивів на три типи: *соціальний мотив (1)* – бажання бути в соціумі, у якому соціальна підтримка і приналежність є важливими механізмами ресоціалізації;

психологічний (2), як бажання отримати задоволення і позитивні емоції, піднесення, стан успіху; *мотив фізичного вдосконалення і психічне здоров'я* (3) – прагнення покращити фізичний стан, мати досконаліше тіло, розвинути фізичні якості, турбота про здоров'я.

Результати прямого ранжування відповідей анкети щодо провідних мотивів комбатантів до занять спортивною реабілітацією виявили найбільш вагомі мотиви в порядку зменшення значущості (див. табл. 1).

Таблиця 1

Переважальні мотиви до занять спортом комбатантами

Рангове місце	Провідні мотиви до занять спортом	Тип мотиву	Кількість виборів, %
1	Поліпшити фізичний і психічний стан	3	68
2	Повернутись до активного життя в соціумі	1	61
3	Загартувати характер, підвищити самооцінку	2	60
4	Покращити зовнішній вигляд тіла	3	58
5	Завести нові знайомства, потрапити до спільноти однодумців	1	58
6	Відновити здоров'я	3	56
7	Відволіктися від буденності, знайти щось нове	2	54
8	Потрапити на Всеукраїнські (Міжнародні) змагання для ветеранів	1	39
9	Уникнути шкідливих звичок	3	37
10	Отримати задоволення від тренувань	2	35
11	Отримати нагороди	1	34
12	Побороти лінощі	2	27

Як видно з табл. 1, усі групи мотивів рівномірно розподілені за шкалою ранжування, наприклад, першу трійку займають усі представлені типи мотивів: *мотив фізичного вдосконалення і психічне здоров'я*: "поліпшити фізичний і психічний стан", *соціальний мотив*: "повернутись до активного життя" та *психологічний*: "загартувати характер, підвищити самооцінку". Водночас середньостатистична величина розподілу відповідей показує, що переважальним у групі мотивів є мотив фізичного вдосконалення та психічне здоров'я (37,3 %), далі йдуть соціальний мотив (32,7) і психологічний (29,9 %). Отриманий результат показує, що надання переваги мотиву фізичного вдосконалення та психічного здоров'я комбатантами, як провідного під час занять спортом, чітко збігається із цілями спортивною реабілітації, яка слугує, насамперед, завданням відновлення фізичного та психічного благополуччя.

Другу частину дослідження було присвячено виявленню характеру мотивації до занять спортом у комбатантів за допомогою опитувальника SMS-28 (Шкала спортивної мотивації) (Чопко, 2024), що оцінює сім типів мотивації людей до занять спортом. Вона спирається на структурну модель спортивної мотивації, запропоновану вченими Люком Пеллетье і Робертом Валлерандом, що охоплює три компоненти: внутрішня або справжня мотивація, зовнішня мотивація, демотивація/амотивація (сукупний вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, що зменшують мотивацію заняттям спортом).

Не зупиняючись на детальному аналізі отриманих результатів за кожним пунктом опитувальника, усе ж зацентруємо увагу на переважальних тенденціях і характеристиках мотиваційних структур, виявлених під час дослідження.

Аналіз внутрішньої або справжньої мотивації показує, що у всіх трьох категоріях – "емоційне збудження", "пізнання" та "досягнення, самовдосконалення" – частота виборів тверджень "зовсім не відповідає", "не відповідає", "швидше не відповідає", є істотно нижчою, аніж

стверджувальних тверджень (16 % проти 94 %), що загалом вказує на достатню вираженість внутрішньої мотивації. Водночас категорія "досягнення, самовдосконалення" отримала найбільшу частку стверджувальних виборів (40 %), а серед запитань цієї категорії відповідь "заради задоволення, що мені приносить захопливий життєвий досвід", отримала найбільшу кількість тверджень "помірно відповідає", "швидше відповідає", "відповідає", "повністю відповідає" (27 %). Аналіз внутрішньої мотивації за іншими категоріями показав, що в категорії "емоційне збудження" (34 % стверджувальних виборів), відповідь "тому що мені подобається відчуття повного занурення в справу" виявилась найбільш актуалізованою (26,5 %), а в категорії "пізнання" (26 % стверджувальних виборів) твердження "задля задоволення від відкриття нових методик тренування" отримало найбільшу частку стверджувальних відповідей (30 %).

Отже, можна передбачити, що головну інтенцію внутрішньої мотивації комбатантів формує прагнення до досягнень та можливість самовдосконалення, спорт у цьому сенсі стає місцем і засобом на цьому шляху. Більше того, занурення в цю справу (а не епізодичні, чи нерегулярні дії), постають у якості важливого джерела успіху і мотивації. І в цьому сенсі, відкриття себе нового ("нова самоідентифікація") можлива за умови нових методик тренування, нових методик, технік адаптованих, під особливості психофункціонального стану комбатанта в теперішній момент часу.

Аналіз зовнішньої мотивації показує, що серед трьох компонентів "ідентифікація, приналежність", "сприйняття ставлення інших", "зовнішнє регулювання" найбільше стверджувальних виборів має компонент "сприйняття ставлення інших" (42 %), натомість "зовнішнє регулювання" лише 18 %. У категорії "сприйняття ставлення інших" твердження "тому що це просто необхідно, займатися спортом, щоб бути у формі" отримало найбільшу кількість стверджувальних відповідей (31,3 %); у категорії "ідентифікація,

приналежність" найбільшу кількість стверджувальних відповідей отримало твердження, що "спорт є найкращим способом, розвитку інших аспектів своєї особистості" (28 %); у категорії "зовнішнє регулювання" найбільшу кількість стверджувальних відповідей отримали твердження: "це допомагає мені здобути повагу знайомих" і "люди з мого оточення вважають, що важливо бути у формі" (по 37 %).

Отже, виявлені маркери вказують, що зовнішня мотивація до занять спортом комбатантів підтримується орієнтацією на зовнішнє оточення, на інших людей, сприйняття яких є важливим для нього. Це дає змогу отримати повагу від людей і їхнє схвалення. Відповідно, "бути у формі", це головний рушій до занять спортом, що до того ж, сприяє розвитку інших аспектів особистості,

які, можна передбачити, зазнають змін і розвитку в ситуаціях переживання кризи й відновлення

На рис. 1 відображені порівняння показників зовнішньої і внутрішньої мотивації за компонентами у кожній із груп. Очевидним (як показує рисунок), є переважання внутрішньої мотивації над зовнішньою, що вказує на важливість самостійного обрання цілей комбатантами, наявність внутрішніх прагнень і стимулів, які мають найбільшу цінність "тут і зараз" або в тривалій перспективі. Ба більше, рисунок засвідчує, що в структурі зовнішньої мотивації компонент "зовнішнє регулювання" має найменше значення, і це лише доводить факт, що спорт для комбатантів має поставати як певна цінність, що не регламентується зовнішніми стимулами й вимогами.

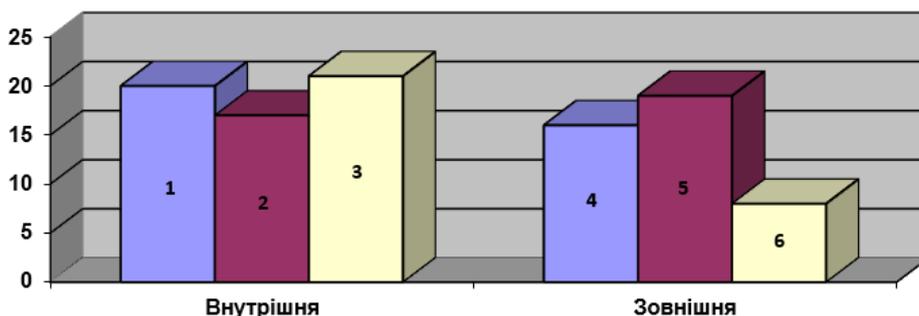

Рис. 1. Порівняння показників внутрішньої і зовнішньої мотивації: (відчуття емоційного збудження (1, 13, 18, 25); 2 – пізнання (2, 4, 23, 27); 3 – досягнення, самовдосконалення (8, 12, 15, 20); 4 – ідентифікація, принадлежність (7, 11, 17, 24); 5 – сприйняття відношення інших (9, 14, 21, 26); 6 – зовнішнє регулювання (6, 10, 16, 22)

На рис. 2 представлено розподіл відповідей за шкалою "Амотивація", яка показує, що більшість стверджувальних відповідей маркувалися як "зовсім не відповідає", "не відповідає", "швидше не відповідає" (67%). Це, зі свого боку, вказує, що комбатанти

виявляють достатньо високий рівень невпевненості щодо занять спортом, піддаються сумнівам, їм важко визначитися з конкретними цілями щодо свого майбутнього в цій царині.

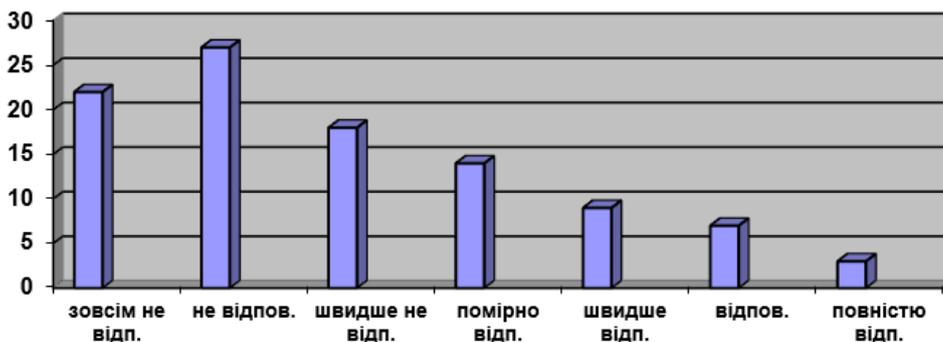

Рис. 2. Розподіл відповідей за шкалою "амотивація" у комбатантів

Найбільше заперечень отримало твердження "у мене таке відчуття, що я не здатен досягти успіху в цьому виді спорту" (30 %), що підтверджує загальну тенденцію та сумніви. Також, як видно із рис. 2, твердження "повністю відповідає" представлено у відповідях слабо (3 %), що також вказує на невпевненість у мотивах занять спортом і ваганнями щодо перспектив у цьому напрямі.

Дискусія і висновки

За результатами дослідження виявлено, що переважальними мотивами у структурі мотивації до занять

спортом є мотиви внутрішні, серед яких прагнення до вдосконалення свого фізичного та психічного здоров'я, можливість самовдосконалення, відновлення здатності до активного життя в соціумі є провідними. В осіб з переважальною внутрішньою мотивацією спорт постає як "новий життєвий досвід", засіб підвищення самооцінки, а також важлива складова "позаслужбового" життя. До зовнішніх мотивів, які поступаються місцем перед внутрішніми, насамперед належать ті мотиви, що спонукають військових ветеранів відповідати очікуванням людей, що їх оточують. Можна припустити, що наявні

очікування щодо "особливої поведінки військового", якого вирізняють мужність, витривалість, гарт, хороша фізична форма. Орієнтація на досягнення у спорті, мотиви потрапляння в команди зі змагальних перегонів українського і міжнародного рівня виявлені були, але вони не зафіксовані як провідні.

Водночас за результатами дослідження виявлено достатньо виражені амотиваційні компоненти, що вказують на певні сум'яття, невпевненість, відсутність прагнення домагатися високих результатів у спорті. Причиною цього, можливо, є настанова на заняття спортом як засобу для відновлення фізичних і психічних ресурсів, а не на спортивний успіх, що спостерігаємо в середовищі "цивільних" спортсменів. Звідси невпевненість у можливостях і відсутність перспектив щодо кар'єри у спорті, сумніви щодо можливості поєднання службової діяльності військового і спортивної діяльності. Припускаємо, що частина амотиваційних відповідей належить ветеранам, які отримали поранення і мають статус інвалідності (в опитуванні їх брало участь 40 %), оскільки мотив на заняття спортом за допомогою "нових методик тренування" виявився значущим, а звідси й перестороги та сумніви щодо фізичних обмежень і ресурсів на подолання бар'єрів у заняттях спортом у ветеранів з інвалідністю.

У зв'язку із цим, перспективним напрямом спортивної реабілітації, на нашу думку, є розвиток адаптивного спорту, за якого окремі види спорту спеціально адаптуються під конкретну групу осіб з інвалідністю. Досвід упровадження адаптивного спорту в Україні є, зокрема активно розвивають адаптивний футбол, волейбол, баскетбол й інші види спорту для осіб з інвалідністю Українська асоціація футболу (УАФ) та Національний комітет спорту інвалідів України.

Отримані результати дослідження вказують на необхідність проведення спеціальних заходів з роз'яснення та мотивування до занять спортивною реабілітацією серед військових ветеранів на всіх етапах реабілітаційного процесу. Важливим компонентом цієї публікації є врахування психологічних особливостей структури мотивації до спортивної діяльності у військових ветеранів. Мотивація на отримання вікна нових можливостей через участь у спортивній діяльності, фізичне та психічне благополуччя, соціальні зв'язки, превенція самоізоляції, активна позиція в сімейному і дружньому оточенні – є вагомими "мотиваторами" впливу на свідомість комбатанта.

Важливою, з огляду на це, є спеціальна підготовленість клінічних соціальних працівників, соціальних реабілітологів щодо упровадження функції роз'яснення і переконання, проведення психоедукаційних сесій щодо популяризації спортивної реабілітації та відпрацювання механізмів залучення до спортивної діяльності.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні ефективних інструментів мотивування військових ветеранів до спортивної реабілітації на індивідуальному і груповому рівнях, та їхня апробація.

Внесок авторів: Олена Чуйко – концептуалізація, методологія дослідження, інтерпретація та наліз результатів, написання оригінальної чернетки; Богдан Крупський – аналіз джерел, збір емпіричних даних, математична обробка даних.

Список використаних джерел

- Верховна Рада України. (1994). *Закон України "Про фізичну культуру і спорт"*. № 3808-XII від 24.12.1993. <https://ips.ligazakon.net/document/T380800>
- Верховна Рада України. (2006). *Закон України "Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні"*. № 2961-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

Кабінет Міністрів України. (2021). *Постанова № 1188 "Про затвердження Державного соціального стандарту фізкультурно-спортивної реабілітації ветеранів війни, членів їх сімей та сімей заєблих (померлих) ветеранів війни"*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-2021-%D0%BF#Text>

Президент України. (2018). *Указ Президента України № 123/2018 "Про підтримку розвитку системи спортивної реабілітації учасників бойових дій, які брали участь в антитерористичній операції, у заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної ааресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях"*. <https://www.president.gov.ua/documents/1232018-24134>

Чопко, Х. Б. (2024). Адаптація опитувальника SMS-28 (Шкала спортивної мотивації) українською мовою: Результати конфірматорного та експлораторного аналізу, перевірки внутрішньої узгодженості (повторне дослідження). *Габітус*, 60, 185–189. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.29>

Чуйко, О. В., & Зеленько, А. С. (2020). *Спортивна реабілітація в Україні: досвід упровадження. У Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи* (с. 149–151). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. https://psy.knu.ua/files/pdf/web/download/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D1%82%D0%B5%D0%B7_%D0%92%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_2020.pdf

Ahern, J., Worthen, M., Masters, J., Lippman, S., Ozer, E., & Moos, R. (2015). *The Challenges of Afghanistan and Iraq Veterans' Transition from Military to Civilian Life and Approaches to Reconnection*. <https://escholarship.org/uc/item/8j25083t>

Harvey, Z. T., Loomis, G. A., Mitsch, S., Murphy, I. C., Griffin, S. C., Potter, B. K., & Pasquina, P. (2012). Advanced rehabilitation techniques for the multi-limb amputee. *Journal of Surgical Orthopaedic Advances*, 21(1), 50–57. https://www.researchgate.net/publication/221880229_Advanced_rehabilitati/on_techniques_for_the_multi-limb_amputee

Leddy, M. H., Lambert, M. J., & Ogles, B. M. (2013). Psychological consequences of athletic injury among high-level competitors. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 15(4), 347–354. <https://doi.org/10.1080/02701367.1994.10607639>

Podlog, L., Heil, J., & Schulte, S. (2014). Psychosocial factors in sports injury rehabilitation and return to play. *Physical Medicine and Rehabilitation Clinics of North America*, 25(4), 915–930. <https://doi.org/10.1016/j.pmr.2014.06.011>

Roberts, G. A., Arnold, R., Gillison, F., Colclough, M., & Bilzon, J. (2022). Predictors of military veterans' engagement in bespoke recovery pathways and health and well-being outcomes. *Rehabilitation Psychology*, 67(1), 79–89. <https://doi.org/10.1037/rep0000423>

Serfioti, D., & Hunt, N. (2021). Extreme sport as an intervention for physically injured military veterans: The example of competitive motorsport. *Disability and Rehabilitation*, 44(24), 7566–7574. <https://doi.org/10.1080/09638288.2021.1985630>

Smith, A. M., Stuart, M. J., Wiese-Bjornstal, D. M., Milliner, E. K., O'Fallon, W. M., & Crowson, C. S. (1993). Competitive athletes: Preinjury and postinjury mood state and self-esteem. *Mayo Clinic Proceedings*, 68(10), 939–947. [https://doi.org/10.1016/S0025-6196\(12\)62265-4](https://doi.org/10.1016/S0025-6196(12)62265-4)

Starling, B. (2017). *Unconquerable: The Invictus spirit* (Paperback). HarperCollins.

Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1–18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01

References

- Ahern, J., Worthen, M., Masters, J., Lippman, S., Ozer, E., & Moos, R. (2015). *The Challenges of Afghanistan and Iraq Veterans' Transition from Military to Civilian Life and Approaches to Reconnection*. <https://escholarship.org/uc/item/8j25083t>
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2021). *Resolution No. 1188 "On the Approval of the State Social Standard for Physical and Sports Rehabilitation of War Veterans, Their Family Members, and Families of Deceased (Deceased) War Veterans"* [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-2021-%D0%BF#Text>
- Chopko, K. B. (2024). Adaptation of the SMS-28 questionnaire (Sports motivation scale) into ukrainian: results of confirmatory and exploratory analysis, internal consistency check (re-examination). *Habitus*, 60, 185–189 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.29>
- Chuyko, O. V., & Zelenko, A. S. (2020). *Sports rehabilitation in Ukraine: Experience of implementation*. In *Military psychology in the dimensions of war and peace: Problems, experience, perspectives* (pp. 149–151). Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian]. https://psy.knu.ua/files/pdf/web/download/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D1%82%D0%B5%D0%B7_%D0%92%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_2020.pdf
- Harvey, Z. T., Loomis, G. A., Mitsch, S., Murphy, I. C., Griffin, S. C., Potter, B. K., & Pasquina, P. (2012). Advanced rehabilitation techniques for the multi-limb amputee. *Journal of Surgical Orthopaedic Advances*, 21(1), 50–57. https://www.researchgate.net/publication/221880229_Advanced_rehabilitati/on_techniques_for_the_multi-limb_amputee

Leddy, M. H., Lambert, M. J., & Ogles, B. M. (2013). Psychological consequences of athletic injury among high-level competitors. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 15(4), 347–354. <https://doi.org/10.1080/02701367.1994.10607639>

Podlog, L., Heil, J., & Schulte, S. (2014). Psychosocial factors in sports injury rehabilitation and return to play. *Physical Medicine and Rehabilitation Clinics of North America*, 25(4), 915–930. <https://doi.org/10.1016/j.pmr.2014.06.011>

Roberts, G. A., Arnold, R., Gillison, F., Colclough, M., & Bilzon, J. (2022). Predictors of military veterans' engagement in bespoke recovery pathways and health and well-being outcomes. *Rehabilitation Psychology*, 67(1), 79–89. <https://doi.org/10.1037/rep0000423>

Serfioti, D., & Hunt, N. (2021). Extreme sport as an intervention for physically injured military veterans: The example of competitive motorsport. *Disability and Rehabilitation*, 44(24), 7566–7574. <https://doi.org/10.1080/09638288.2021.1985630>

Smith, A. M., Stuart, M. J., Wiese-Bjornstal, D. M., Milliner, E. K., O'Fallon, W. M., & Crowson, C. S. (1993). Competitive athletes: Preinjury

and postinjury mood state and self-esteem. *Mayo Clinic Proceedings*, 68(10), 939–947. [https://doi.org/10.1016/S0025-6196\(12\)62265-4](https://doi.org/10.1016/S0025-6196(12)62265-4)

Starling, B. (2017). *Unconquerable: The Invictus spirit* (Paperback). HarperCollins.

Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1–18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01

Verkhovna Rada of Ukraine. (1994). *Law of Ukraine "On Physical Culture and Sports"* № 3808-XII from 24.12.1993 [in Ukrainian]. <https://ips.ligazakon.net/document/T380800>

Verkhovna Rada of Ukraine. (2006). *Law of Ukraine "On the Rehabilitation of Persons with Disabilities in Ukraine"* № 2961-IV. [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

Отримано редакцією журналу / Received: 21.12.24

Прорецензовано / Revised: 07.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.01.25

Olena CHUIKO, DSc (Psychol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0001-7088-0961

e-mail: chuiko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Bogdan KRUPSKI, Master of Arts

ORCID ID: 0000-0002-1741-3667

e-mail: b_krupski@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LEADING MOTIVES FOR ENGAGEMENT IN SPORTS REHABILITATION AMONG MILITARY VETERANS

Background. The article is devoted to the analysis of an empirical study devoted to the specifics of motivation for sports rehabilitation among military veterans. The purpose of the article was to identify the leading motives for sports, characteristics of internal and external motives, reasons for motivation for sports.

Methods. 91 military veterans of the Security and Defense Forces of Ukraine (81 men, 5 women) were involved. Qualitative and quantitative diagnostic methods were used: questionnaires, interviews, the Sports Motivation Scale (SMS-28) test and were analyzed using the methods of applied thematic analysis.

Results. The presented results of the study indicate the need for special measures to explain and motivate sports rehabilitation among military veterans at all stages of the rehabilitation process. An important component of this work is considering the psychological features of the structure of motivation for sports activities among military veterans. Motivation to obtain a "window of new opportunities" through participation in sports activities, physical and mental well-being, social ties, prevention of self-isolation, active position in family and friendly environment – are significant "motivators" of influence on the consciousness of the veterans.

At the same time, according to the results of the study, sufficiently pronounced motivational components were found, which indicate certain confusion, insecurity, lack of desire to achieve high results in sports. The reason for this may be the attitude towards sports as a "means for restoring physical and mental resources", and not for "sports success", which occurs among "civilian" athletes. Therefore, there is a lack of confidence in the possibilities and a lack of prospects for a career in sports, doubts about the possibility of combining official activities with military and sports activities.

Conclusions. According to the results of the study, it was found that the predominant motives in the structure of motivation for sports are internal motives, among which the desire to improve one's physical and mental health, the possibility of self-improvement, and the restoration of the ability to lead an active life in society are the leading ones. For people with predominant internal motivation, sport appears as a "new life experience", a means of increasing self-esteem, as well as an important component of "non-work" life. Among external motives, those that encourage veterans to meet the expectations of others were identified. It can be assumed that there are expectations regarding the "special behavior of a military man", who is characterized by courage, endurance, hardiness, good physical shape. Orientation towards achievements in sports, motives for getting into teams from competitive races of the Ukrainian and international level were revealed, but they were not recorded as the leading ones.

Keywords: combatant, external and internal motives, military veteran, motivation, sport, sports rehabilitation.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

UDC 364.62:057.875

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/6>

Olena CHUIKO, DSc (Psychol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0001-7088-0961

e-mail: chuiko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Jiahang DONG, PhD Student

ORCID ID: 0000-0002-9199-3970

e-mail: dongjiahang111@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Xutong DENG, PhD Student

ORCID ID: 0000-0001-7999-9344

e-mail: dengxutong96@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INTERNATIONAL STUDENTS IN THE UNIVERSITY EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE: RISKS OF EXCLUSION AND PROVIDING WELL-BEING

Background. *The article is a theoretical analysis of the situation of risks of social exclusion of foreign students in the educational environment of the university caused by the threats of war and wartime in Ukraine. The purpose of the article is to actualise the problem of a safe university educational environment, to present a theoretical model of conditions for preventing social exclusion of foreign students in it.*

Methods. *Analysis, synthesis and generalization of published Ukrainian and foreign materials on the phenomenon under study, prognostic analysis and modelling.*

Results. *In the context of social crises and upheavals that Ukrainian society has experienced in recent years (starting with the Covid-19 epidemic and continuing with military events in the country), significant changes are taking place in the educational policy of universities. Threats and risks are faced by both individual actors in the educational environment and certain social groups that may potentially experience social exclusion and isolation. These groups include international students who have found themselves in a situation of uncertainty, stress, threat, and unpredictability since the outbreak of war, and whose urgent task is to complete their studies at universities and maintain their physical and mental health. The analysis of Ukrainian and foreign practices of supporting the well-being of foreign students in times of crisis indicates the need to create special conditions for the educational environment, which have a multi-component structure and levels of support.*

Conclusions. *The developed theoretical model of the structural components of the university educational environment contains five components: academic, information and communication, infrastructure, professional and socialization, and socio-cultural, each of which is endowed with conditions and opportunities for the development of the personality of an international student, his/her professional socialization and in every way contributes to his/her active inclusion and participation, which is a condition for ensuring psychosocial well-being and counteracting social exclusion.*

Keywords: *international student, psychosocial well-being, social exclusion, theoretical model of educational environment, university educational environment.*

Background

The destructive power of war strikes hard at all social systems of the state of Ukraine. Education is no exception, as it suffers unprecedented losses (both in terms of material resources and social resources) and is forced to adapt to the threats and challenges of today, given the importance of ensuring the safety and accessibility of education in extremely difficult conditions. The Ministry of Education and Science of Ukraine reports that since the beginning of the full-scale invasion, 3798 educational institutions (schools, universities, kindergartens and orphanages) have been affected by bombing and shelling, and 365 of them have been destroyed (Ministry of Education and Science of Ukraine, n. d.). The Taras Shevchenko National University of Kyiv has repeatedly come under Russian attack and virtually all university campuses have been destroyed (on 10 October 2022, the Red Building and the Institute of Philology, the Maksymovych Scientific Library, the Faculty of Chemistry, and the greenhouse of the Fomin Botanical Garden were damaged (Chernovol, 2022); 31 December 2022 – the destruction of the buildings of the Institute of Biology and Medicine, the Institute of High Technologies, the Faculties of Psychology, Sociology, Computer Science and Cybernetics, Radiophysics, Electronics and Computer Systems, the Faculties of Mechanics and Mathematics and Geography, the Sports Complex, the Ukrainian Physical

and Mathematical Lyceum and some campus dormitories (Saienko, 2023); on 3 November 2024, the buildings of the Institute of International Relations and the Institute of Journalism were damaged (Ustymenko, 2024). Such a detailed and sad statement of facts emphasizes how fragile and unprotected the physical space of Ukrainian universities is today, and how difficult it is for the university community "acting in crisis conditions, suffering human and material losses" to carry out educational activities focused "on the sustainable development of educational and scientific activities" (Rector's Report, 2022). At the same time, the psychological safety of all its subjects is no less 'fragile', and its presence in the educational space of the university is a guarantee of preserving a person's mental health, psychological well-being, and a preventive measure against the socio-psychological phenomena of exclusion and social isolation.

These tendencies point to the need to develop balanced university policies for the security of the educational environment, effective models of the functioning of the educational environment in a crisis, which promote and enhance the sense of psychological safety and security of its subjects.

Analysing recent studies and publications. The educational environment is a component of an individual's life and social environment and reflects the totality of all

© Chuiko Olena, Dong Jiahang, Deng Xutong, 2024

educational factors that influence the formation of a personality in the processes of learning, education and development. It is a key condition for the functioning of any educational institution, providing conditions to meet the needs of all participants in the educational process. The level of security of these conditions may vary depending on the presence or absence of certain psychological characteristics, states and circumstances that affect the nature of interpersonal relationships between participants in the educational environment (Baidyk et al., 2023). Scientists consider the educational environment as a complex system that combines intellectual, cultural, programmatic, methodological, organizational and technical resources, creating conditions for the comprehensive development of the individual (Tsymbalaru, 2016). In most foreign studies, the educational environment is often interpreted through the prism of 'school effectiveness' as a social structure that includes the emotional climate, personal well-being, specifics of microculture, as well as the level of educational and training work (Gurkova, 2019).

The war has significantly affected the functioning of the educational system in Ukraine, both in general and at the level of the educational environment of each educational institution. Given the challenges and the need to rebuild all parts of the system, we have to recognize the change in the educational landscape due to the emergence of certain categories of people in the university educational environment who are distinguished by social inequalities in the receipt and provision of educational services, may (or already are) subject to social exclusion and alienation (Chuiko, Jiahang, & Xutong, 2024).

These groups include students who are internally displaced and discriminated against (Bereziak, Vasylieva, & Nakorchevska, 2022); students who have moved abroad and continue their studies online, experiencing a lack of resources: educational, psychological, financial, and sometimes legal (for example, Ukraine has recently introduced a rule that denies these students scholarships), which gradually makes them outsiders in the university educational environment (Chuiko, Jiahang, & Xutong, 2024).

The categories of persons at risk of social exclusion also include foreign students who studied at Ukrainian universities and, for the most part (85 %), returned home (or moved to other countries) with the outbreak of full-scale war.

R. Levitas (2007) defines "social exclusion" as a complex and multidimensional phenomenon that explains the absence or denial of resources, rights, goods and services to a person, as well as the inability to participate in normal relationships and activities available to the majority of people in society, whether in the economic, social, cultural or political spheres. It affects both the quality of life of individuals and the equity and cohesion of society as a whole (Levitas et al., 2007). The above definition can be extrapolated to the phenomenon of social exclusion in university education, where the main subjects – recipients of educational services – have found themselves at increased risk of receiving them since the beginning of the full-scale war in Ukraine. Among them are foreign students, of whom more than 60,000 went abroad after Russia's invasion of Ukraine began, and just under 500 foreign students expressed a desire to stay in Ukraine. Most of them switched to online learning at their educational institutions, some students (47 %) returned to Ukraine to continue their full-time studies, and 17 % (according to the survey) want to continue their studies remotely (Foreign students about higher education..., 2023). The strategy of returning to Ukraine, which is in a state of war, and the need

to continue full-time education in conditions of physical danger, was chosen by foreign students under pressure from the policies of the countries from which they came to study. In particular, it is known that the government of the People's Republic of China has introduced new legal regulations on the recognition of diplomas of graduates of higher education institutions, according to which a diploma where 75 % of the study time was spent in a distance mode is considered not legitimate. Accordingly, the "inability to participate" (according to Levitas), or the presence of obstacles to achieving a goal (where most people achieve without any difficulties), is relevant for international students, which exacerbates their position of social exclusion and requires the development of new coping strategies for adaptation.

The third element in the concept of social exclusion is interesting and predictive – quality of life, which covers the specific consequences of non-participation for people who experience exclusion. It turns out that people who did not even openly declare that they were in isolation, but were in fact in it, have less chances for a happy life, health and well-being than others. This fact is especially important for international students, who may face double difficulties in the future related to career development, professional recognition, professional identity, etc. (Xuitong, & Deng, 2022).

Analyzing these data, it can be assumed that distance learning for international students is not a positive solution to the problems of academic learning, rather this format can be considered a temporary (forced) option, since a large list of professional competencies, professional values, professional practices are formed in direct relationships and communications in the university environment and mastering them online is impossible. In addition, according to the research of L. Prokofieva, distance learning significantly increases the level of anxiety among students, only 5 % of respondents demonstrate "low anxiety" (according to the Taylor method), and such problems as "poor sleep, difficulty concentrating, headaches and constant fatigue" become more relevant (Prokofieva, 2024, p. 151). Difficulties in using distance technologies in modern Ukraine are also related to limited access to the Internet due to blackouts, unstable Internet connections, and insufficient digital competence (Bereziak, Vasylieva, & Nakorchevska, 2022). "Students demonstrate increased sensitivity to social exclusion, which is felt directly or indirectly through the transition to online learning. The war has a clear impact on the life satisfaction of young people in Ukraine" (Tamilina, Ihnatenko, & Gogol, 2024).

15 % of foreign students stayed in Ukraine, and alongside Ukrainian students, they are studying in difficult conditions of physical security threats. Is there an increased risk of social exclusion for foreign students under such conditions, as the 'traditional' problems of socio-cultural adaptation and language barriers are compounded by new ones related to real security and a welcome threat. The answer to this question should automatically solve the following problem: what resources should the educational environment of an educational institution have in order to eliminate the risks of social exclusion and well-being of foreign students as effectively as possible? What should be the conditions of the educational environment to prevent them?

The purpose of the article: to analyze the educational environment of the university in terms of social and psychological safety and security in modern languages and to present a theoretical model of conditions for preventing social exclusion of foreign students in it.

Methods

The following methods were used in the study: analysis, synthesis and generalization of published Ukrainian and foreign materials on the phenomenon under study, prognostic analysis and modelling.

Results

In a study aimed at examining the practices of educational training of social workers in times of war, the authors O. Chuiko, V. Shkuro, T. Semigina conclude that an important task of the academic environment in times of crisis is to organise student-centred support and welfare: "Giving priority to student well-being to ensure adequate support systems during the crisis is crucial" (Chuiko, Shkuro, & Semigina, 2024, p. 11). Student-centered approaches should include mentoring programs, counselling services and resilience building initiatives to ensure emotional, mental and psychological well-being during a crisis. The same opinion is shared by other Ukrainian researchers, who note that the events of the war and its widespread deployment in Ukraine have had a significant impact on the psycho-emotional state and psychological well-being of students. In this regard, it was particularly important to organize psychological support for students, which was implemented, in particular, through the creation of a special communication platform on the Telegram channel. An important conclusion was that this activity contributed to the formation of a community and the development of resilience (Kot, & Lytychenko, 2022). The study by Lavryk O.V. suggests areas of activity aimed at overcoming stress and distress in students during distance learning in wartime: 1) psychological support; 2) pedagogical support; 3) flexible curriculum; 4) stress resilience training; 5) support for research projects; 6) support for access to information (Lavryk, 2024).

The problems of educational socialization of foreign students in times of crisis have been studied by many foreign researchers. The research of many authors focuses on the search for factors of development of resilience of foreign students during the global epidemic Covid-19. Thus, it turned out that among all the other factors that influence the improvement of educational socialization, those focused on social support for students stand out (Brunsting, Zachry, & Takeuchi, 2018). It has been found that sources of social support can include academic peer groups, informal interactions with teachers, social networks, student support services, and close ties with friends and family (Myers-Walls et al., 2011). All of these are important resources for coping with the stress faced by international students. They can help psychologically reduce stress levels and facilitate adaptation to the new environment.

Another study examined the role of social support for students with mental health problems. It found that friends were the most effective source of support for this group of students, challenging the assumption that family support remains the constant primary source of support from 18 to 85 years of age. Friendships appear to be important for university students, contributing to a sense of belonging and facilitating the psychological transition to university. At the same time, additional evidence was found that stigmatization of these students hindered help-seeking and access to support networks, especially for people with mood disorders. Thus, the authors conclude that social support should be considered as a potential target for interventions aimed at supporting students with mental health problems (Vicary et al., 2024).

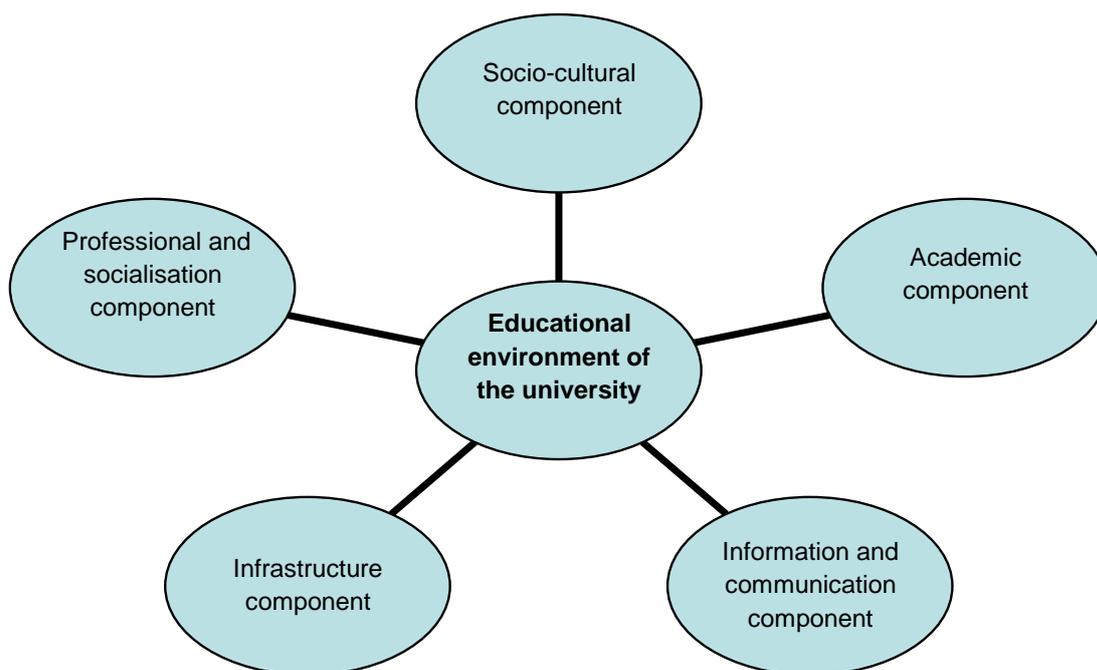
S. Brown and colleagues found that giving help to others is more important for psychological health than receiving it

(Brown et al., 2003). This was also confirmed by the research conducted by Dunn and others (Dunn, Akin, & Norton, 2008): people get more satisfaction when they give than when they receive. It is particularly worth noting that volunteering, due to its ability to reduce stress, has a positive impact on well-being. Participants who volunteered under stressful conditions demonstrated lower levels of negative emotional well-being compared to those who avoided such activities (Han, Kim, & Burr, 2019). Volunteering, which has become widespread in Ukraine (Ozerskyi, 2019), helps to strengthen the sense of belonging and identification with a group, which in turn increases an individual's self-confidence. Given this, it can be assumed that the provision of opportunities for universities to participate in volunteer initiatives and support other students can have a positive impact on the well-being of international students.

Therefore, after conducting a theoretical analysis of the literature and empirical research data, the article develops a theoretical model of the structural components of the university educational environment as a condition for ensuring the psychosocial well-being of international students. In this context, J. Gibson's Theory of Affordances may be progressive, where the category of 'opportunity' appears as a special unity of the properties of the environment and the subject of the environment, which are complementary to each other and equal. At the same time, this development is two-way: the environment provides opportunities for the formation of the subject's personality, while the subject's activity determines how he or she will perceive the opportunities of the environment and to what extent he or she will be able to influence it. J. Gibson emphasises the active nature of a human subject who is mastering the environment. The more and more fully a person uses the possibilities of the environment, the more successful is his or her free and active self-development (Gibson, 1950). Consequently, the central mechanisms of counteracting social exclusion in education are "inclusion", "participation", "support", which generally requires changes and modifications of the content, approaches, structure and strategy of education, taking into account the needs of participants in the educational process, guided by the belief that the educational environment should provide maximum opportunities for their implementation.

In our model, we distinguish 5 structural components of the educational environment of the university: academic, information and communication, infrastructure, professional and socialization, and socio-cultural. Each of these components is endowed with conditions and opportunities for the development of a foreign student's personality, and in every way contributes to their active inclusion and participation, which is a condition for ensuring psychosocial well-being and counteracting social exclusion (see Fig. 1).

The academic component is capable of providing a system of opportunities for personal self-development, organizing the process of mastering professional knowledge and competences, motivating personal activity, taking into account cultural, ethnic and social diversity. A condition for the inclusion of international students in the academic environment is the organization of the educational process on the principles of building a dialogue between participants (subjects) of learning, the principles of collaboration through inclusion in project, research and creative groups, the organization of support and quality feedback on the path of individual advancement in academic activities, the development of intercultural communication skills.

Fig. 1. Theoretical model of the structural components of the university educational environment as a condition for ensuring the psychosocial well-being of international students

Informational and communicational covers the organization and information support of the educational process, which is implemented through the creation of a wide network of external and internal communications. External communication should provide clear and transparent information about the rules, guarantees, and obligations of the university to provide educational services, taking into account existing risks and challenges. Internal communication involves the use of various social networks and modern means of communication that provide students and teachers with a forum for informal communication on both educational and personal issues, as a mechanism for creating mutual support among students.

The infrastructure component covers the physical conditions of the learning environment and various resources for educational activities. Important in this regard is the modern material and technical equipment of classrooms and university laboratories, whose computer and technological design allows for an interactive and dynamic environment to maximize student engagement. An important element is the accessibility of international students to various services of the academic environment: library, canteen, medical centre, psychological service, service equipment (computers, scanners, printers), bank terminals, various devices and tools for computer technology, etc. The university infrastructure should be as streamlined and understandable as possible for a foreign student, which will facilitate their adaptation.

Professional and socialization provides professional socialization and social activity through the involvement of international students in scientific, professionally oriented and social (project) activities. Involvement in student initiatives in the university environment, participation in student government and volunteering is important.

The socio-cultural component is aimed at adapting to the conditions of the new social environment, type of culture, and linguistic Ukrainian space through the implementation of measures to improve intercultural competence and the organization of intercultural integration activities. The

component can be implemented through the development and implementation of social adaptation programs to the socio-cultural environment (familiarity with the culture, history, traditions, geography of Ukraine), familiarity with the university map and responsible actors involved in working with international students (curators, mentors, mentors, etc.), and special physical security prevention programs considering the threats and challenges of wartime.

Discussion and conclusions

Thus, the problem of creating conditions for the educational environment at universities that would ensure the psychosocial well-being of foreign students studying there is relevant and is at the intersection of research in the field of pedagogy and psychology of higher education, social work, philosophy of education, management, etc. In the context of war, social crises and upheavals, the issue of security of the educational environment is significantly enhanced and requires a review of university policies to prevent social exclusion and isolation of certain categories (university communities) and its individual subjects.

The development of a safe environment policy at the university should be based on the principles of "opportunity" (according to J. Gibson), which appears as a special unity of the properties of the environment and the subject of the environment, which are complementary to each other and equal. The educational environment creates opportunities for the formation and development of the subject of the educational process, on the other hand, the activity of the subject is aimed at mastering the capabilities of the environment. The key mechanisms of "moving in both directions" are inclusion, participation, support, which are supported and cultivated at all levels of the educational environment through its individual components: a) academic; b) information and communication; c) infrastructure; d) professional and socialization; e) socio-cultural.

Directions for further research are seen in the empirical verification of the theoretical model and the identification of predictors of psychosocial well-being of international students in the educational environment of the university.

Authors' contribution: Olena Chuiko – conceptualization, research methodology, analysis of literary sources; Deng Xutong – analysis of literary sources; Dong Jiahang – analysis of literary sources.

References

- Baidyk, V. V., Hopkalo, Y. P., Kornienko, I. O., Lunchenko, N. V., Lutsenko, Y. A., Moroz, R. A., Savrasov, M. V., & Tkachuk, I. I. (2023). *Formation of a safe educational space of an educational institution in the activities of psychological service workers* (N. V. Lunchenko & I. I. Tkachuk, Eds.). UNMC of Practical Psychology and Social Work [in Ukrainian]. [Байдик, В. В., Гопкало, Ю. П., Корнієнко, І. О., Лунченко, Н. В., Луценко, Ю. А., Мороз, Р. А., Саврасов, М. В., & Ткачук, І. І. (2023). *Формування безпечного освітнього простору закладу освіти в діяльності працівників психологічної служби* (Н. В. Лунченко, & І. І. Ткачук (Ред.)). УНМЦ практичної психології і соціальної роботи]. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738709>
- Bereziak, K. M., Vasylieva, O. A., & Nakorchevska, O. P. (2022). Psychological features of students' adaptation to learning in war conditions. *Perspective of Science Innovation. Series: Pedagogy; Series: Psychology, Series: Medicine*, 10(15), 401–411 [in Ukrainian]. [Березяк, К. М., Накорчевська, О. П., & Васильєва, О. А. (2022). Психологічні особливості адаптації студентів до навчання в умовах війни. *Перспективи та інновації науки. Серія: Педагогіка, Серія: Психологія, Серія: Медицина*, 10(15), 401–411]. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-10\(15\)-401-411](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-10(15)-401-411)
- Brown, S. L., Nesse, R. M., Vinokur, A. D., & Smith, D. M. (2003). Providing support may be more beneficial than receiving it: Results from a prospective study of mortality. *Psychological Science*, 14, 320–327.
- Brunsting, N. C., Zachry, C., & Takeuchi, R. (2018). Predictors of undergraduate international student psychosocial adjustment to US universities: A systematic review from 2009–2018. *International Journal of Intercultural Relations*, 66, 22–33. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2018.06.002>
- Chernovol, K. (2022, October 10). "Russian World" came to KNU: How much did the university suffer during the attack. UNIAN Information Agency [in Ukrainian]. [Черновол, К. (2022, 10 жовтня). "Русский мир" прийшов до КНУ: наскільки постраждав університет під час атаки. Інформаційне агентство Уніан]. <https://www.unian.ua/war/rosiya-obstrilyala-centr-kiyeva-10-zhovtnya-naskilki-postrazhdali-korpusi-knu-novini-kiyeva-12006744.html>
- Chuiko, O., Shkuro, V., & Semigina, T. (2024). Continuities and innovations in social work practice education in Ukraine: Lessons from the pandemic and war context. In R. Guidi & C. Spatscheck (Eds.), *Social Work Practice Education Beyond the Pandemic: European Social Work Education and Practice*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-66559-2_8
- Dunn, E., Aknin, L. B., & Norton, M. I. (2008). Spending money on others promotes happiness. *Science*, 319, 1687–1688.
- Foreign students about higher education in Ukraine: Results of the study. (2023) [in Ukrainian]. [Іноземні студенти про вищу освіту в Україні: результати дослідження (2023)]. <https://osvita.ua/vnz/91966/>
- Gibson, J. J. (1950). *The Perception of the Visual World*. Houghton Mifflin.
- Gurkova, T. P. (2019). Definitions of the concepts of 'educational space', environment, and 'educational environment'. *Youth and the Market*, 4, 114–118 [in Ukrainian]. [Гуркова, Т. (2019). Дефініції понять "освітній простір", "середовище", "освітнє середовище". *Молодь і ринок*, 4(171), 114–118]. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.168638>
- Kot, N., & Lytychenko, D. (2022). Psychological support for higher education students during the war: Innovative online camp. *European Humanities Studies: State and Society*, 4, 104–124. <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.4.08>
- Lavryk, O. V. (2024). Features of overcoming stress and distress in students during distance learning in war conditions. *Habitus*, 57, 128–133 [in Ukrainian]. [Лаврик, О. В. (2024). Особливості подолання стресу та

дистресу у студентів під час дистанційного навчання в умовах війни. *Науковий журнал "Габітус"*, 57(4)]. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>

Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., & Patsios, D. (2007). *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*. <http://dera.ioe.ac.uk/6853>

Ministry of Education and Science of Ukraine. (n. d.). *Save schools* [in Ukrainian]. [Міністерств освіти і науки України. (б. д.). *Освіта під загрозою*]. <https://saveschools.in.ua>

Myers-Walls, J. A., Frias, L. V., Kwon, K.-A., Ko, M.-J. M., & Lu, T. (2011). Living life in two worlds: Acculturative stress among Asian international graduate student parents and spouses. *Journal of Comparative Family Studies*, 42(4), 455–478. <https://doi.org/10.3138/jcfs.42.4.455>

Ozerskyi, Y. I. (2019). Volunteer movement in the ATO zone. *Bulletin of the National Technical University 'KhPI': Actual Problems of Development of Ukrainian Society*, 1, 10–15 [in Ukrainian]. [Озерський, Ю. І. (2019). Волонтерський рух в зоні АТО. *Вісник Національного технічного університету "ХПІ". Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*, 1, 10–15]. <https://doi.org/10.20998/2227-6890.2019.01.02>

Prokofieva, L. (2024). Features of the psychological state of student youth in wartime. *Higher Education of Ukraine in the Context of Integration into the European Educational Space*, 92(1(2)), 146–156 [in Ukrainian]. [Прокоф'єва, Л. А. (2024). Особливості психологічного стану студентської молоді в умовах війни. *Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору / Освіта і психо-соціальна підтримка в умовах війни*, 92(1(2)), 146–156]. <https://doi.org/10.38014/osvita.2023.92.13>

Rector's report of the Taras Shevchenko National University of Kyiv for 2022. <https://knu.ua/pdfs/zvit/zvit-rektora-2022.pdf>

Saienko, V. (2023, January 1). *As a result of the shelling of Kyiv, KNU buildings were damaged: The university showed photos of the consequences*. UNIAN Information Agency [in Ukrainian]. [Саєнко, В. (2023, 1 січня). *Внаслідок обстрілу Києва пошкоджено будівлі КНУ: в університеті показали фото наслідків*. Інформаційне агентство УНІАН]. <https://www.unian.ua/war/obstril-knu-universitet-v-kiyevi-pokazav-foto-naslidkiv-novini-kiyeva-12096669.html>

Tamilina, L., Ihnatenko, Y., & Gogol, O. (2024, February 26). *What allows young people to feel happy during the war?* Vox Ukraine [in Ukrainian]. [Таміліна, Л., Ігнатенко, Я., & Гоголь, О. (2024, 26 лютого). *Що дозволяє молодим людям почуватися щасливими під час війни?* Вокс Україна]. <https://voxukraine.org/shho-dozvolayue-molodym-lyudyam-pochuvatyasya-shhaslyvymy-pid-chas-vijny-doslidzhennya-zadovolnosti-zhyttyam-studentiv-vysshhyh-navchalnyh-zakladiv-ukrayiny>

Tsymbolaru, A. D. (2016). Educational space: essence, structure and foundation tools. *Ukrainian Pedagogical Journal*, 1, 41–50 [in Ukrainian]. [Цимбалару, А. Д. (2016). Освітній простір: сутність, структура і механізми створення. *Український педагогічний журнал*, 1, 41–50]. https://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrj_2016_1_7

Ustyenko, Y. (2024, November 3). *What the Institute of Journalism of the Kyiv National University looks like after the Russian drone attack*. Telegraf [in Ukrainian]. [Устименко, Є. (2024, 3 листопада). *Як виглядає Інститут журналістики КНУ після атаки російських дронів*. Телеграф]. <https://news.telegraf.com.ua/ukr/kiyv/2024-11-03/5884502-kak-vyglyadit-institut-zhurnalistiki-knu-posle-ataki-rossiyskikh-dronov-foto>

Vicary, E., Kapadia, D., Bee, P., Bennion, M., & Brooks, H. (2024). The impact of social support on university students living with mental illness: A systematic review and narrative synthesis. *Journal of Mental Health*, 1–13. <https://doi.org/10.1080/09638237.2024.2408237>

Xuitong, & Deng. (2022). Career orientations of foreign students in the context of changes in the modern labour market. *Bulletin of Kyiv National University. Social Work*, 1(8), 23–26.

Отримано редакцію журналу / Received: 17.12.24

Прорецензовано / Revised: 08.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 10.01.25

Олена ЧУЙКО, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-7088-0961
e-mail: chuiko@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Цзяхан ДУН, асп.
ORCID ID: 0000-0002-9199-3970
e-mail: Dongjiahang111@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Сюйтун ДЕН, асп.
ORCID ID: 0000-0001-7999-9344
e-mail: dengxutong96@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІНОЗЕМНИЙ СТУДЕНТ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ УНІВЕРСИТЕТУ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: РИЗИКИ ЕКСКЛЮЗІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЛАГОПОЛУЧЧЯ

Вступ. Проведено теоретичний аналіз ситуації ризиків соціальної ексклюзії іноземних студентів в освітньому середовищі КНУ імені Тараса Шевченка, вишкликаних загрозами війни і воєнного часу в Україні. Мета статті полягає в актуалізації проблеми безпечного освітнього середовища університету, презентації теоретичної моделі умов запобігання соціальної ексклюзії іноземних студентів у ньому.

Методи. У дослідженні було застосовано такі методи, як: аналіз, синтез й узагальнення опублікованих українських і зарубіжних матеріалів досліджуваного явища, прогностичний аналіз і моделювання.

Результати. В умовах суспільних криз і потрясінь, що переживало і переживає українське суспільство упродовж останніх років (відлік починається з моменту епідемії Covid-19 і продовжується військовими подіями в країні), відбуваються значні зміни в освітній політиці університетів. Загрозам і ризикам підлягають як окремі суб'єкти освітнього середовища, так й окремі соціальні групи, які потенційно можуть переживати явище соціальної ексклюзії та ізоляції. До таких груп належать іноземні студенти, які потрапили в ситуацію невизначеності, стресу, загрози, непрогнозованості з початком війни, й актуальним завданням для яких є закінчення навчання в навчальних закладах, збереження фізичного та психічного здоров'я. Вивчення українських і зарубіжних практик підтримки благополуччя іноземних студентів в умовах криз вказує на необхідність створення спеціальних умов освітнього середовища, що мають багатокомпонентну структуру й рівні забезпечення.

Висновки. Розроблена теоретична модель структурних компонентів освітнього середовища університету містить п'ять компонентів: академічний, інформаційно-комунікативний, інфраструктурний, професійно-соціалізаційний і соціокультурний, кожен із яких наділений умовами і можливостями для розвитку особистості іноземного студента у стресогенних умовах середовища, його професійній соціалізації й успішним чином сприяє його активному залученню й участі, що є умовою забезпечення психосоціального благополуччя та протидії соціальній ексклюзії.

Ключові слова: іноземний студент, освітнє середовище університету, психосоціальне благополуччя, соціальна ексклюзія, теоретична модель освітнього середовища.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.944.4-022.258:355.01](045)

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/7>

Ольга БОКОВЕЦЬ, д-р філософії з психології

ORCID ID: 0000-0002-6283-8971

e-mail: bokovets.olga@iit.kpi.ua

Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ СИНДРОМУ ВТОМИ ВІД ВІЙНИ

Вступ. З продовженням російсько-української війни українці стикаються із численними стресорами, що викликають виснаження та втоми. Саме втома від війни нині є однією з провідних характеристик психоемоційного стану українців. Війна, як деструктивне явище, породила новий феномен для наукового осмислення – синдром втоми від війни. Метою дослідження є теоретичне вивчення сутності поняття "синдром втоми від війни" та визначення психологічних особливостей його переживання.

Методи. У дослідженні застосовано такі теоретичні методи: аналіз і синтез, дедукція й індукція, порівняння, систематизація, узагальнення наукових джерел з окресленої проблеми.

Результати. Визначено сутність поняття "синдром втоми від війни" як сукупність фізіологічних і психологічних симптомів стійкої втрати ресурсів особистості, що викликані напруженими тривалими подіями війни. Систематизовано симптоми переживання цього синдрому. Визначено основні фізіологічні симптоми, як-от: хронічна втома, погіршення самопочуття, нервові збудження, труднощі зі сном, головний біль, важкість дихання, зниження імунітету тощо. До основних психологічних симптомів належать: когнітивні (загальмованість процесів, негативні думки, втрата сенсу життя, переосмислення цінностей, деперсоналізація тощо); емоційні (відчай, зневіра, розчарування, стрес, тривога, апатія, агресія, негативні емоції, втома від співчуття, фрустрація, почуття провини, амбівалентні почуття, зокрема й патріотичні, та ін.); поведінкові (зниження активності, працездатності, втрата мотивації, соціальна ізоляція, уникання теми війни, ігнорування реальної загрози, синдром відкладеного життя, зловживання психоактивними речовинами тощо). Проаналізовано визначальні детермінанти та джерела розвитку цього синдрому, а також основні психологічні механізми захисту.

Висновки. Особливості переживання синдрому втоми від війни обумовлюються індивідуально-психологічними характеристиками особистості, способом реагування на стрес, а також специфікою, частотою та напруженістю стресових чинників.

Ключові слова: війна, втома, втрата ресурсів, симптоми, синдром.

Вступ

Постановка проблеми. Війна є одним із найбільш травматичних викликів у житті кожної людини. Чим довше триває російсько-українська війна, тим частіше українці потерпають від значної кількості найрізноманітніших стресорів. Якщо на початку повномасштабної війни українці відчували страх смерті як інстинкт самозбереження, проте згодом мобілізували всі наявні ресурси для подолання цієї небезпеки, то нині – переживають виснаження, втоми ("Коли вже закінчиться війна?"). Це є цілком природна реакція на стрес, адже після сплеску енергії, організм потребує відпочинку. Однак повномасштабна війна триває уже третій рік, небезпека нікуди не зникла, стресовий чинник не усунуто, у людини не вистачає ресурсів для постійної боротьби із цим. Згідно з опитуванням компанії "Gradus Research", станом на лютий 2024 р. втома від війни та високий рівень стресу є основними характеристиками психоемоційного стану українців (напруження (46 %), розчарування (31), страх (29), роздратування (28), безсилля (28 %) тощо) (Gradus Research Company, 2024). Саме через такий пролонгований вплив негативних емоцій, які є маркером страху, небезпеки, українці відчують втоми, виснаження, занепад сил.

Безумовно, війна як деструктивне явище породила нові феномени для наукового осмислення. У контексті опису виснаження українців під час війни дедалі частіше зазвичай психологами-практиками в інформаційному просторі вживається така категорія, як синдром втоми від війни. Вивчення сутності цього нового соціально-психологічного феномена є важливим з огляду на пошук шляхів його подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Синдром втоми від війни, як нове соціально-психологічне явище,

практично не має належного обґрунтування в наукових дослідженнях.

Наукові розвідки з окресленої проблематики передбачали аналіз праць, предметом яких є втома, виснаження, вигорання та ін. Джерельну базу пропонованого дослідження формують праці таких науковців, як: М. Абендрот, К. Фіглі (втома від співчуття); С. Сфіменко (психічне виснаження від війни); Н. Калька (фізіологічна та психологічна втома, хронічна втома); С. Латенко, І. Хіміч та С. Лукомська (психічне здоров'я та психологічні травми, викликані війною); М. Міщенко, Р. Павелків (емоційне вигорання в умовах війни); І. Черезова (синдром відкладеного життя) та ін. Практичні психологи (Л. Засекина, Н. Круглашова, Л. Пляка та ін.) описали психологічні особливості переживання особистості синдрому втоми від війни.

В основу розуміння синдрому втоми від війни ми поклали загальновідому теорію Г. Сельє, згідно з якою переживання людиною стресових ситуацій проходить такі три фази: тривога, опір, виснаження. Коли особа піддається стресору, то спочатку відчуває страх / тривогу, а потім – намагається протистояти змін, підтримати гомеостаз організму, мобілізуючи всі можливі ресурси. Однак людина не може постійно протистояти стресору. Саме такий механізм під впливом війни як потужного стресора призводить до виснаження (Ігнатович та ін., 2022, с. 253).

Отже, зважаючи на зазначене, актуальність вивчення сутності цього синдрому є беззаперечною.

Мета дослідження – теоретично дослідити сутність поняття *синдром втоми від війни* та визначити психологічні особливості його переживання.

Методи

Для досягнення мети використано теоретичні методи, зокрема аналіз і синтез, дедукція й індукція, порівняння,

© Боковець Ольга, 2024

систематизація, узагальнення наукових джерел з окресленої проблеми.

Результати

Щоб визначити сутність конструкта *синдром втоми від війни*, для початку доцільно розглянути всі три категорії, що його утворюють: синдром, втома, війна. Відповідно до Словника української мови: "синдром – це комплекс характерних для певного захворювання симптомів" (Білодід, 1978, с. 181); "втома (утомленість) – це послаблення сил, викликане напруженою фізичною або розумовою працею, тривалим рухом тощо" (Білодід, 1979, с. 515); "відчуття слабкості, зменшення сил від посиленої діяльності, напруга" (Варій, 2009, с. 990); "війна – це організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо" (Білодід, 1970, с. 669). Узагальнивши, можна дійти висновку, що синдром втоми від війни – це сукупність симптомів (ознак) послаблення сил, що викликана напруженими тривалими подіями війни.

Оскільки центральним родовим поняттям у конструкті *синдром втоми від війни* є *втома*, то прицільний аналіз спрямуємо саме на нього.

У психологічній науці втому розглядають як психічний стан. Це цілком нормальна реакція організму на навантаження, що полягає в тимчасовому порушенні багатьох психічних і фізіологічних функцій. Водночас виділяють два типи втоми: *природна* (фізіологічна) як наслідок інтенсивного фізичного, розумового та/чи емоційного навантаження на людину ("Я хочу, але не можу"); *психологічна* (нервова), що виникає внаслідок хронічного стресу, коли людина постійно перебуває під впливом негативних емоцій, та супроводжується апатією, депресією, байдужістю, фрустрацією планів на майбутнє ("Я міг би, але мені не хочеться"). У психічному аспекті стан втоми характеризується почуттям безсилля, зневірою, а у фізичному – відчуттям важкості, значними зусиллями для виконання щоденних завдань (Калька, 2015).

Передумовами виникнення як фізіологічної, так і психологічної втоми є інтенсивні та/або тривалі навантаження. Під дією тривалого впливу надмірних навантажень і відсутності умов для повноцінного відновлення функціональних порушень стан втоми може перейти в перетому, а згодом й у синдром хронічної втоми – постійне, або повторюване відчуття втоми, що триває понад шість місяців. Хронічна втома виникає тоді, коли людина пів року відчуває часткову або постійну втому, проте практично нічим не хворіє (Калька, 2015). Оскільки повномасштабна російсько-українська війна триває вже третій рік, то, безсумнівно, українці страждають від хронічної втоми.

Психологи вважають, що основною передумовою, яка провокує виникнення хронічної втоми, є спосіб реагування на стрес, який посилюється інформаційною насиченістю середовища проживання. Відповідно основними причинами хронічної втоми є психоз, стрес і депресія, що розвиваються на її тлі. В осіб, що відчувають синдром хронічної втоми, проявляється апатія, пригнічений настрій, загальмованість когнітивних процесів, зниження працездатності, сонливість, втрата інтересу до життя, або задоволення, зниження показників реалізації здібностей та енергетичних затрат, а також рівня захисних ресурсів організму загалом, тобто імунітету (Калька, 2015). О. Боллз наголошує, що за хронічної втоми людина страждає не просто від фізичного чи нервового виснаження, а від "хронічних стресів нервової системи" (Варій, 2009, с. 983).

Як зазначає Л. Пляка, хронічна втома – це реакція організму на таке фізичне та/чи психологічне перевантаження, що не зникає навіть після відпочинку. Психологиня наголошує, що українці вже пережили перші дві стадії хронічної втоми, зокрема сильний переляк (з початком повномасштабної війни) та страх смерті. Після цих двох стадій виникає синдром втоми від війни – стан нервової системи, коли через сильні емоційні переживання та відсутність звичної рутини людина не може повноцінно функціонувати. Дослідниця наводить такі приклади того, як може виявлятися синдром втоми від війни: людина може неадекватно реагувати на небезпеку – боятися уявної загрози й ігнорувати реальну. Наприклад, чимало людей у ситуації реальної загрози – сповіщення про повітряну тривогу – просто ігнорують її, не прямують у бомбосховище. Синдром втоми від війни може виражатися й у тому, що людині видається, ніби вона чує звук сирени, шум літаків, вибухи й інші подібні звуки (Як подолати..., 2024; Латенко, & Хімич, 2023).

На думку Л. Пляки, симптомами синдрому втоми від війни є: труднощі зі сном, стан постійної втоми та виснаженості, бажання бути на самоті, негативні думки, підвищена дратівливість, сильний головний біль, який не зникає навіть після приймання знеболювальних засобів, важкість дихання, загострення хронічних захворювань (напр., серцево-судинних, шлунково-кишкових тощо). В умовах війни синдром втоми від війни розвивається дуже швидко, але може виявлятися по-різному: хтось стає дратівливим або агресивним, інший – байдужим тощо (Як подолати..., 2024). В іншому джерелі (Латенко, & Хімич, 2023) зазначається, що цей синдром переважно проявляється після третього тижня воєнних дій.

Н. Круглашова до симптомів синдрому втоми від війни відносить такі вияви: безсоння або, навпаки, надмірний сон, але поверхневий, а також збудження, тривогу, агресію та вигорання. Психологиня стверджує, що психологічна втома, як цілком адекватна реакція в умовах воєнного часу, безпосередньо впливає на фізичний стан особи (Пірожков, 2024). Дослідниця Л. Засекіна наводить подібні фізичні, емоційні та поведінкові ознаки цього синдрому: дратівливість і спалахи гніву, надмірний страх і тривога, головні болі та втома, депресія й апатія, втрата апетиту, проблеми зі сном, зміни в поведінці, зокрема і схильність до деструктивних поведінкових стратегій, таких як соціальна ізоляція, зловживання алкоголем чи іншими психоактивними речовинами тощо (Кузьмич, 2023).

До того ж науковиця наголошує, що синдром втоми від війни виявляється подібним чином як у цивільних, так й у військових осіб. Однак втома від війни, або бойовий стрес у військовослужбовців, як цілком природна реакція організму на психоемоційне виснаження, виникає внаслідок значної кількості небезпечних переживань, що пов'язані з військовою травмою (Кузьмич, 2023). Отже, основна відмінність полягає в детермінантах і джерелах його розвитку: якщо у військовослужбовців синдром втоми від війни спричинений насамперед безпосереднім виконанням бойових завдань, то у цивільних осіб – різноманітними стресовими чинниками.

Аналіз джерельної бази надав змогу виділити такі детермінанти та джерела розвитку синдрому втоми від війни: часті сповіщення про повітряну тривогу; безперервна загроза життю та здоров'ю; постійне переживання за близьких, які служать у війську; розлука та/або втрата близьких; очікування швидкої перемоги України у війні; регулярне споживання новин про війну; поляризація поглядів у суспільстві (напр., протиборство

між тими, хто воює на передовій, і тими, хто перебуває в тилу; між тими, хто виїхав за кордон, і тими, хто залишився); вимушена міграція; економічна нестабільність; рутинізація війни; різні соціальні проблеми тощо. Вважаємо, що чим більше детермінант і джерел обумовлюють розвиток цього синдрому, тим вищий рівень його вияву.

Необхідно наголосити, що довготривале очікування закінчення війни також може призвести до виникнення синдрому відкладеного життя, коли особистість обирає стратегію "відтермінування життя", фактично ставить його на "паузу" (Черезова, 2023, с. 253). Проте за такого способу втечі від реальності особистість відчуває себе не активним суб'єктом, а пасивним спостерігачем власного життя.

У джерелах (Латенко, & Хіміч, 2023; Як подолати..., 2024) зазначається, що від синдрому втоми від війни найбільше страждають цивільні люди. На нашу думку, те, що цивільні люди, на відміну від військово-службовців, більшою мірою відчувають стадію виснаження, можна пояснити тим, що останні здатні витримувати ситуації небезпеки передусім завдяки вольовому подоланню страху – мобілізації вольових ресурсів через усвідомлені дії (Кузьмич, 2023). Однак можемо припустити, що втрата військовослужбовцем мотиваційного потенціалу, найімовірніше, швидше призведе до виникнення зазначеного синдрому.

Дослідники Г. Пилягіна, Є. Гриневич, Б. Михайлов емпірично виявили, що відчуття втоми від війни, яке проявляється через невизначеність у теперішньому, песимізм та/або безнадійність щодо майбутнього, нині є найзначнішим психотравматичним чинником психіки людини. До того ж встановлено прямі кореляційні зв'язки між відчуттям "втоми від війни" й агресивністю, спад у виконанні повсякденних обов'язків, а також міжособистісними конфліктами, що є цілком логічно (Пилягіна, Гриневич, & Михайлов, 2023).

Для опису психологічного впливу війни на українців, окрім синдрому втоми від війни, активно вживають такий термін, як *емоційне вигорання від війни*. Р. Павелків зазначає, що хоч цей термін ще не визнаний у науковій психології, його можна трактувати як стан, який може розвинути у людей на тлі подій і новин, пов'язаних із війною. Він має загальну тенденцію: спочатку спостерігається пік активності, наприклад, коли люди активно займаються волонтерством і роблять пожертви, а потім – спад, коли люди адаптуються до ситуації. Це може проявлятися у зменшенні споживання новин про війну, уникненні цієї теми та пошуку розваг як способу відволікання. Такий спад часто супроводжується відчуттям втоми та зниженням інтересу до контенту, пов'язаного з війною (Павелків, 2023, с. 146).

Детально аналізуючи цю тенденцію, дослідник виділяє чотири фази протікання емоційного вигорання внаслідок війни:

- *початкова фаза* – пік активності, висока емоційна залученість (наприклад, активне залучення до волонтерства, різноманітних ініціатив, підтримка жертвами військових, емоційне сприйняття новин і подій, пов'язаних із війною);
- *перехідна фаза* – зниження активності, втома (активність поступово зменшується, людина починає адаптуватися до ситуації, регулюючи свою активність й відчуваючи виснаження від постійного впливу інформації про війну);
- *просунута фаза* – помітне зниження інтересу до війни (апатія, емоційні перепади настрою, відчуття безнадійності, песимізм щодо війни);

- *механізми подолання* – зміна споживання контенту, уникнення (особистість відмовляється від контенту, пов'язаного з війною) (Павелків, 2023, с. 147).

Іншими словами, дослідник розкриває феномен синдрому емоційного вигорання від війни крізь призму втоми від контенту, пов'язаного з війною: постійний моніторинг новин переважно негативного спрямування може призвести до психічного та/чи фізичного виснаження особистості.

До того ж Р. Павелків наголошує, що таке емоційне виснаження у кожного може виявлятися по-різному. Основними ознаками є такі: апатія, дратівливість, емоційні перепади настрою, що викликані новинами про війну; тривожність і розчарування через постійний потік негативної інформації; небажання читати новини/контент, що пов'язаний з війною; відчуття безнадійності та песимізму; емоційне виснаження та відсторонення від ситуації (Павелків, 2023, с. 146).

М. Міщенко виділяє такі ознаки емоційного вигорання, або втоми, виснаження, що розвивається на тлі подій війни: дратівливість від новин; відсутність бажання читати новини; втома від контенту, пов'язаного з війною; апатія; емоційні "гойдалки"; песимістичні настрої; зниження активності загалом (напр., якщо на початку війни людина активно здійснювала пожертви та долучалася до волонтерських ініціатив, то зараз ці дії стали менш частими). До того ж постійне сприйняття жахливих подій війни, що активно висвітлюють у різноманітних інформаційних джерелах, може призвести до ризику "травми свідка". Це специфічний травматичний досвід, що провокується не безпосередньою участю, а опосередкованою емоційною залученістю до подій через новини, соцмережі тощо. Дослідниця пояснює, що "травму свідка" може відчувати як особа, яка фізично перебувала на місці певної трагедії, так і та, що активно споживала контент про ці події. У такий момент особа може ідентифікувати себе із жертвою: "це може статися і зі мною"; "це така сама людина, як я" тощо. Така травма формується саме в умовах постійного повторення ідентифікації та співпереживання чужому болю (Міщенко, 2023, с. 169).

У контексті нашого дослідження доцільно розглянути таке поняття, як *втома від співчуття* (compassion fatigue). У 1992 р. К. Джойнсон запровадив цю концепцію для опису психічного стану медсестер, який виникає на основі співчуття як здатності "слухати пацієнтів розумом і серцем" у процесі постійного догляду за постраждалими, та/або присмертними пацієнтами. У 1995 р. К. Фіглі визначив цю концепцію конкретніше: це реакція вторинного травматичного стресу (вторинна травма). Дослідники пояснюють, що емпатія є важливим аспектом взаємодії, однак щойно вона стає нездоровою, то це призводить до особистого страждання. Емоційна чутливість до потреб інших без належної саморегуляції викликає втому від співчуття – це граничний стан напруження та стурбованості стражданнями тих людей, яким надається допомога, до такого рівня, що завдає шкоди самому емпату (Figley, & Abendroth, 2011).

З метою опису окресленої проблеми дослідники К. Фіглі й М. Абендрот вживають поняття *синдром вигорання*, під яким розуміють посилене відчуття емоційного виснаження, що супроводжується цинізмом, неадекватністю, депресією, емоційним стресом і відчуженістю. Цей синдром розпочинається поступово та прогресивно посилюється. Учені вважають, що симптоми емоційного вигорання та втоми від співчуття є подібними, однак для втоми від співчуття притаманні ознаки

посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Крім того, втома від співчуття пов'язана з відчуттям безпорадності та розгубленості, вищим рівнем відчуженості від соціальних зв'язків, ніж за емоційного вигорання. Втома від співчуття як стан, коли особистість відчуває себе переважаною й не здатною сприяти позитивним змінам, може бути спричинена одиничним випадком або ж наслідком накопичення травматичних переживань (Figley, & Abendroth, 2011; Гридковець, 2018, с. 119).

На наш погляд, українці також можуть стикатися із втомою від співчуття, що спричинена рутинізацією війни: жахливі та жорстокі події сприймаються як звичне явище, а тому перестають викликати сильні емоції-переживання натомість люди стають байдужими. Щодня відбуваються жахливі події, які перевершують попередні, й іноді здається, що гірше вже не може бути. Кожна така нова подія є ще потужнішим подразником, що значно перевищує норму, підвищуючи рівень стресу, тому її важко осягнути й осмислити. Щоб дистанціюватися від зазначених травматичних подій і зменшити негативні переживання, у людини може активуватися такий психологічний механізм захисту, як витіснення (напр., "добре, що це не зі мною"). Це відсторонення зі свідомості неприємних подій, що пов'язані з війною, яке сприяє відновленню психологічного комфорту.

До основних симптомів втоми від співчуття належать такі: збудження нервової системи; зниження перебігу когнітивних процесів; порушення функцій мислення; зростання інтенсивності емоційних виявів; гнів стосовно винуватців події чи певних причинно-наслідкових явищ; зниження відчуття психологічного благополуччя; депресія та ПТСР; зміни в ідентичності, світогляді та духовності; втрата морального духу; зміни в переконаннях і психологічних потребах – безпеці, довірі, повазі, близькості та контролю; втрата надії та смислу життя; зниження самооцінки; прагнення до ізоляції; деперсоналізація; втрата чи збільшення ваги; порушення сну тощо (Гридковець, 2018, с. 120–121).

Дотичним до вивчення окресленої проблеми, окрім втоми від співчуття й емоційного вигорання, є також поняття *психічне виснаження*. Чимало дослідників під психічним виснаженням розуміють процес поступової втрати інтелектуальної, афективної та фізичної енергії, що призводить до стійкого стану виснаження усіх психічних функцій та соціальної дезадаптації. Психічне виснаження містить нестійкі афективні порушення, зниження інтелектуальних можливостей, астеничні вияви зі зменшенням психічної та фізичної енергії, а також зміну мотиваційного компонента особистості (Єфіменко, 2020). Іншими словами, саме тривала емоційна напруга призводить до психічного виснаження як процесу втрати когнітивних, емоційних і фізичних ресурсів особистості.

Така втрата ресурсів виявляється через:

- *емоційний дефіцит* (розвиток емоційної нечутливості на тлі перевиснаження, мінімізація емоційного залучення у взаємодію, автоматизм, різкість, грубість, дратівливість, образи);
- *емоційне відчуження* (вилучення емоції із життєдіяльності, коли ні позитивні, ні негативні події не викликають емоційного відгуку);
- *деперсоналізацію* (погіршення стосунків, розвиток цинічного ставлення до інших суб'єктів спілкування);
- *психосоматичні та нейровегетативні порушення* (погіршення фізичного самопочуття, головний біль, розлади сну, проблеми з артеріальним тиском, шлункові розлади, загострення хронічних хвороб тощо) (Гридковець та ін., 2018, с. 117–118).

На думку С. Лукомської, раптова та/або часткова інтенсивна втрата ресурсів, які потенційно посилюються з часом, відбувається через те, що особистість в умовах війни зазнає множинних і хронічних психологічних травм, ризиків фізичного ушкодження та безпосередньої загрози життю (Лукомська, 2022, с. 78).

Дослідник В. Кириченко наголошує, що війна виснажує людей саме через постійну мобілізацію психічних ресурсів і призводить до появи панічних настроїв, депресії, тривоги, стану невизначеності, розчарування щодо майбутнього. З часом емоційна реакція на події війни стає менш вираженою, а емоції, пов'язані з майбутнім, набувають негативного відтінку (Курчченко, 2023, р. 20). Негативні емоційні переживання призводять до психічного та фізіологічного виснаження, ослаблення функцій імунної системи, а також погіршення якості стосунків у сім'ї, з друзями та колегами (Ігнатович та ін., 2022, с. 20).

Окрім негативних переживань, викликаних війною, людина також може проявляти амбівалентні почуття, зокрема й патріотизму. Наприклад, з одного боку, особа вважає, що воювати необхідно, а з іншого – виступає проти того, щоб її рідні/близькі брали в цьому участь. Іншими словами, у людини виникають змішані суперечливі переживання щодо національної ідентичності як відданості своїй країні.

Дискусія і висновки

Отже, під синдромом втоми від війни розуміємо сукупність фізіологічних і психологічних симптомів стійкої втрати ресурсів особистості, що викликані напруженими тривалими подіями війни.

Аналіз наукових джерел надав змогу систематизувати симптоми синдрому втоми від війни.

До фізіологічних (фізичних) симптомів переживання синдрому втоми від війни належать: хронічна фізіологічна втома та виснаженість організму; погіршення фізичного самопочуття; збудження нервової системи; труднощі зі сном (сонливість, надмірний поверхневий сон, або безсоння, раннє пробудження); головний біль; важкість дихання; зниження імунітету; загострення хронічних захворювань (проблеми з артеріальним тиском, шлункові розлади тощо); втрата, або посилення апетиту тощо.

Психологічні симптоми прояву синдрому втоми від війни наведено у табл. 1.

З табл. 1 видно, що переживання синдрому втоми від війни призводить до змін у когнітивній, емоційній і поведінковій сферах особистості. На нашу думку, синдром втоми від війни може проявлятися по-різному. Виразення цього синдрому залежить від індивідуально-психологічних особливостей людини, її способу реагування на стрес (напр., один проявляє спалахи гніву, а інший – байдужість), а також специфіки, частоти та напруженості стресових чинників (напр., хтось перебуває у постійному очікуванні близької людини з фронту, а інший – переживає через економічні труднощі у зв'язку з війною). Різноманітність ситуацій, пов'язаних із війною, наводить на думку, що синдром втоми від війни може проявлятися у всіх суб'єктів, які життєдіють в умовах війни, як безпосередньо (імовірно, з більшою кількістю ознак), так й опосередковано (імовірно, з меншою кількістю ознак). Відповідно, можна говорити про міру прояву синдрому втоми від війни, зокрема, високий, середній та низький рівень. До того ж можна припустити, що чим довше людина потерпає від цього синдрому, тим складніша його конфігурація.

Таблиця 1

Психологічні симптоми прояву синдрому втоми від війни

Симптоми (ознаки)	Характеристика симптому (ознаки)
Когнітивні	Загальмованість когнітивних процесів (особливо мислення, пам'ять, увага); негативні думки або абстрагування від негативної інформації про війну; втрата надії й сенсів життя ("життя вже ніколи не буде таким, як раніше"); пригадування спогадів із життя до війни ("як добре було жити до війни"); переосмислення цінностей (те, що раніше було дуже важливим, у ситуації небезпеки перестає бути значущим); зміни в спрямованості (світогляді, переконаннях, потребах, зокрема й безпеці, довірі); втрата морального духу; деперсоналізація; зниження самооцінки; ідентифікація себе із жертвою війни ("це може статися й зі мною"); звукові ілюзії-тригери (людина ніби чує звук сирен, вибухів тощо) та ін.
Емоційні	Відчай, розпач; зневіра, безсилля; розчарування; стрес, тривога, занепокоєння або апатія, байдужість; негативні емоції, пригнічений настрій, песимізм; агресія, підвищена дратівливість, спалахи гніву; острах відсутньої загрози; емоційне вигорання, втома від співчуття або емоційні коливання; депресія, втрата інтересу до життя або задоволення; психологічне неблагополуччя; фрустрація планів на майбутнє; почуття провини ("У мене все добре, а в когось – ні"); амбівалентні патріотичні почуття; зниженням інтересу до контенту, пов'язаного з війною; ПТСР тощо
Поведінкові	Зниження активності й енергії, працездатності; втрата мотивації; відсутність контролю над своїм життям ("Я не знаю, коли й що трапиться"); ігнорування реальної загрози; відсторонення від ситуації; цинізм у ставленні до інших; прагнення до усамітнення, соціальної ізоляції; синдром відкладеного життя ("Як закінчиться війна, я ..."); уникнення теми війни, зменшення споживання новин; зловживання алкоголем/психоактивними речовинами тощо

Отже, теоретичний аналіз надав змогу зробити такі висновки:

- Синдром втоми від війни – це сукупність фізіологічних і психологічних (когнітивних, емоційних і поведінкових) симптомів стійкої втрати ресурсів особистості, що викликані напруженими тривалими подіями війни.

- До основних фізіологічних симптомів належать: хронічна фізіологічна втома, погіршення самопочуття, збудження нервової системи, складнощі зі сном, головний біль, важкість дихання, зниження імунітету, загострення хронічних захворювань тощо.

- До основних психологічних симптомів належать:
  - когнітивні (загальмованість когнітивних процесів, негативні думки, втрата надії й сенсів життя, переосмислення цінностей, потреб, деперсоналізація та ін.);
  - емоційні (відчай, зневіра, розчарування, стрес, тривога, апатія, негативні емоції, агресія, острах нереальної загрози, "втома від співчуття", фрустрація планів на майбутнє, почуття провини, амбівалентні почуття, у тому числі патріотичні, тощо);
  - поведінкові (зниження активності, працездатності, втрата мотивації, ігнорування реальної загрози, відсторонення від ситуації, соціальна ізоляція, синдром відкладеного життя, уникнення теми війни, зловживання психоактивними речовинами та ін.).

- Синдром втоми від війни розвивається досить інтенсивно після фази мобілізації ресурсів. До основних детермінант і джерел його розвитку належать: тривала участь у бойових діях; часті сповіщення про повітряну тривогу; постійне переживання за близьких, які служать у війську; розлука та/або втрата близьких; очікування швидкої перемоги у війні; регулярне споживання новин про війну; поляризація поглядів у суспільстві; вимушена міграція; рутинізація війни; економічна нестабільність; різноманітні соціальні проблеми тощо. Чим більше детермінант і джерел обумовлюють розвиток цього синдрому, тим вищий рівень його вираження.

- Синдром втоми від війни може по-різному виявлятися в суб'єктів, що опитують в умовах війни, як безпосередньо, так й опосередковано, а також на високому, середньому та низькому рівнях. Вираження цього синдрому визначається як індивідуально-психологічними особливостями особистості, її способом реагування на стрес, так і специфікою, частотою та напруженістю

стресових чинників. Чим довше людина потерпає від цього синдрому, тим складніша його конфігурація.

- Основними механізмами захисту психіки під час переживання цього синдрому є такі: відчуженість як ізоляція, витіснення неприємних подій зі свідомості, заперечення як втеча з реальності.

Перспективи подальших досліджень передбачають емпіричне вивчення особливостей вияву синдрому втоми від війни, а також пошук психологічних методів його подолання.

Список використаних джерел

Білодід, І. К. (Ред.). (1970). *Словник української мови* (Т. 1). Наукова думка.
 Білодід, І. К. (Ред.). (1978). *Словник української мови* (Т. 9). Наукова думка.
 Білодід, І. К. (Ред.). (1979). *Словник української мови* (Т. 10). Наукова думка.
 Варій, М. Й. (2009). *Загальна психологія* (3-тє вид.). Центр учбової літератури.
 Гридковець, Л., Вебер, Т., Журавльова, Н., Запорожець, О., Климишин, О., Креймейер, Д., Мокроусова, А., Пророк, Н., Сиротич, Н., Сіренко, Т., Царенко, Л., & Шапошник, Н. (2018). *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи* (Т. 3). Л. Гридковець (Ред.). Київ. <https://www.osce.org/files/documents/4/d/430841.pdf>
 Єфіменко, С. О. (2020). Представленість феномену психічного виснаження у сучасному психіатричному дискурсі. *Український журнал чоловіче здоров'я, гендерна та психосоматична медицина*, 1–2(10–11), 32–38. <https://doi.org/10.37321/UJMH.2019.1-2-03>
 Ігнатюк, О., Помиткін, Е., Рибалка, В., Павлик, Н., Становських, З., Іванова, О., Радзімовська, О., Заєць, І., Шевченко, А., & Татаурова-Осика, Г. (2022). *Розвиток психологічної готовності педагогічного персоналу до професійної діяльності в умовах нової української школи*. <http://lpoood.com.ua/e-library/rozvitok-psihologichno-gotovnosti-pedagogichnogo-personalu-do-profesijno-diyalnosti-v-umovah-novo-ukrainsko-shkoli/rozvitok-psihologichno-gotovnosti-pedagogichnogo-personalu-do-profesijno-diyalnosti-v-umovah-novo-ukrainsko-shkoli>
 Калька, Н. М. (2015). *Профілактика і подолання синдрому хронічної втоми у працівників ОВС*. ЛьвівДУВС. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1044>
 Кузьмич, О. (2023, 26 березня). *Втома від війни у учасників бойових дій: як родина може допомогти*. TSN. <https://tsn.ua/ukrayina/vtoma-vid-viyuni-v-uchasnikiv-bojovih-diy-yak-rodina-mozhe-dopomogti-2291773.html>
 Латенко, С. Б., & Хіміч, І. Ю. (2023). Медико-біологічні аспекти збереження психічного здоров'я сучасної молоді в умовах військової агресії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, 3К(162), 221–225. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2023.3K\(162\).45](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2023.3K(162).45)
 Лукомська, С. (2022). Особливості психологічних травм російсько-української війни у контексті евоінтеграційних процесів. *Вісник Львівського університету, спецвипуск*, 78–85. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.11>
 Міщенко, М. С. (2023). Особливості емоційного вигорання педагогів в умовах війни. *Габітус*, 51, 168–172. <https://doi.org/10.32782/2663-5208/2023.51.28>
 Павелків, Р. (2023). Синдром емоційного вигорання викладачів закладів вищої освіти в умовах військової агресії Росії проти України. *Збірник наукових праць РДГУ*, 20, 144–153. https://doi.org/10.35619/prap_rv.v1i20.334

Пилигіна, Г., Гриневич, Є., & Михайлов, Б. (2023). Порушення соціального функціонування у хворих з депресивними розладами в умовах стресу війни. *Психосоматична медицина та загальна практика*, 4(8). <https://doi.org/10.26766/pmgrp.v8i4.414>

Пірожков, С. (2024, 17 січня). "Зараз ми переживаємо жаж без кінця": етома від війни, її симптоми, як їй запобігти. *Molbuk*. <https://molbuk.ua/news/303430-zaraz-my-perezhyvaiemo-zhakh-bez-kincia-vtoma-vid-viiny-ii-symptomy-ia-ii-zapobigty.html>

Черезова, І. О. (2023). Синдром відкладеного життя як феномен психічного життя людини в умовах війни. *VI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: 20–21 квітня 2023 р.*, 252–254. <https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/CHerezova-Ilyna-Oleksandrivna.pdf>

Як подолати втому від війни. (2024). *Психофактор*, 7. <https://nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/ia-ii-podolaty-vtomu.pdf>

Figley, C. R., & Abendroth, M. (2011). *Compassion fatigue in nursing*. (8th Chapter). Mosby/Elsevier.

Gradus Research Company. (2024, лютий). *Спеціальне дослідження до 2-ї річниці повномасштабного вторгнення*. <https://gradus.app/uk/open-reports/ukrainians-donate-more-amid-fatigue-uncertain-duration-war/>

Курьченко, В. (2023). The information space of Ukraine in the context of hybrid warfare. *Журнал соціальної та практичної психології*, 2, 18–23. <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-3>

References

Bilodid, I. K. (Ed.). (1970). *Dictionary of the Ukrainian Language* (Vol. 1). Scientific Opinion [in Ukrainian].

Bilodid, I. K. (Ed.). (1978). *Dictionary of the Ukrainian Language* (Vol. 9). Scientific Opinion [in Ukrainian].

Bilodid, I. K. (Ed.). (1979). *Dictionary of the Ukrainian Language* (Vol. 10). Scientific Opinion [in Ukrainian].

Cherezova, I. O. (2023). The syndrome of delayed life as a phenomenon of the mental life of a person in the conditions of war. *VI International Scientific and Practical Internet Conference: April 20-21, 2023*, 252–254 [in Ukrainian]. <https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/CHerezova-Ilyna-Oleksandrivna.pdf>

Figley, C. R., & Abendroth, M. (2011). *Compassion fatigue in nursing*. 8th Chapter. Mosby / Elsevier.

Gradus Research Company. (2024, February). *Special report for the 2nd anniversary of the full-scale invasion* [in Ukrainian]. <https://gradus.app/uk/open-reports/ukrainians-donate-more-amid-fatigue-uncertain-duration-war>

How to overcome war fatigue. (2024). *Psychofactor*, 7 [in Ukrainian]. <https://nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/ia-ii-podolaty-vtomu.pdf>

Hrydkovets, L., Veber, T., Zhuravlova, N., Zaporozhets, O., Klymysyn, O., & Kreimeier, D. et al. (2018). *Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis* (Vol. 3) [in Ukrainian]. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/d/430841.pdf>

Ihnatovych, O., Pomytkin, E., Rybalka, V., Pavlyk, N., Stanovskiykh, Z., Ivanova, O., Radzimovska, O., Zaiets, I., Shevenko, A., & Tataurova-Osika, H. (2022). *Development of the psychological readiness of teaching staff for*

professional activities in the conditions of the New Ukrainian School. Analytical materials [in Ukrainian]. [http://ipood.com.ua/e-library/rozvitok-psiologichno-gotovnosti-pedagogichnogo-personalu-do-profesijno-diyalnosti-v-umovah-novo-ukrainsko-shkoli/](http://ipood.com.ua/e-library/rozvitok-psiologichno-gotovnosti-pedagogichnogo-personalu-do-profesijno-diyalnosti-v-umovah-novo-ukrainsko-shkoli/rozvitok-psiologichno-gotovnosti-pedagogichnogo-personalu-do-profesijno-diyalnosti-v-umovah-novo-ukrainsko-shkoli/)

Kalka, N. M. (2015). *Prevention and overcoming of chronic fatigue syndrome in employees of the Internal Affairs*. Lviv State University of Internal Affairs [in Ukrainian]. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1044>

Kuzmich, O. (2023, March 26). *War fatigue in combatants: How can the family help?* TSN [in Ukrainian]. <https://tsn.ua/ukrayina/vtoma-vid-viiny-v-uchasnikiv-boyovih-diy-yak-rodina-mozhe-dopomogti-2291773.html>

Kurychenko, V. (2023). The information space of Ukraine in the context of hybrid warfare. *Social and Practical Psychology Journal*. <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-3>

Latenko S., & Khimich I. (2023). Medical and biological aspects of preserving the mental health of modern youth in conditions of military aggression. *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University*, 3K(162), 221–225 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2023.3K\(162\).45](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2023.3K(162).45)

Lukomska, S. (2022). Psychological trauma peculiarities of the Russian-Ukrainian war in the context of european integration processes. *Visnyk of the Lviv University, Special issue*, 78–85 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.11>

Mishchenko, M. (2023). Characteristics of emotional burnout of teachers in the conditions of war. *Habitus*, 168–172 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.28>

Pavelkiv, R. (2023). Emotional burnout syndrome of teachers in the context of the military aggression of the Russian federation against Ukraine. *Scientific Journal of Rivne State University for the Humanities*, 20, 144–153 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.35619/prap_rv.v1i20.334

Pirozhkov, Y. (2024, January 17). *Now we are experiencing endless horror: war fatigue, its symptoms, how to prevent it*. *Molbuk* [in Ukrainian]. <https://molbuk.ua/news/303430-zaraz-my-perezhyvaiemo-zhakh-bez-kincia-vtoma-vid-viiny-ii-symptomy-ia-ii-zapobigty.html>

Pyliagina, G., Grinevich, E., & Mykhaylov, B. (2023). Social functioning impairment in patients with depressive disturbances under war stress. *Psychosomatic Medicine and General Practice*, 4 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.26766/pmgrp.v8i4.414>

Varii, M. Yu. (2019). *General psychology* (3th ed). Educational Literature Department [in Ukrainian].

Yefimenko, S. (2020). Representation of the phenomenon of mental exhaustion in modern psychiatric discourse. *Men's health, gender and psychosomatic medicine*, 1–2(10–11), 32–38 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.37321/UJMH.2019.1-2-03>

Отримано редакцією журналу / Received: 05.08.24

Прорецензовано / Revised: 08.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 16.01.25

Olha BOKOVETS, PhD (Psychol.)

ORCID ID: 0000-0002-6283-8971

e-mail: bokovets.olga@iil.kpi.ua

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE EXPERIENCE OF "WAR FATIGUE SYNDROME"

Background. As the Russian-Ukrainian war continues, Ukrainians are facing numerous stressors that lead to exhaustion and fatigue. Currently, war fatigue is one of the leading characteristics of the psychological and emotional state of Ukrainians.

War, as a destructive phenomenon, has given rise to a new phenomenon for scientific understanding, known as war fatigue syndrome. The aim of this research is to theoretically explore the essence of the concept of "war fatigue syndrome" and to identify the psychological features to experience it.

Methods. The research employs the following theoretical methods: analysis and synthesis, deduction and induction, comparison, systematization, and generalization of scientific sources related to the outlined problem.

Results. The essence of the concept of war fatigue syndrome has been defined as a combination of physiological and psychological symptoms resulting from a sustained loss of personal resources due to prolonged and intense wartime events. Symptoms of this syndrome have been systematized. Major physiological symptoms include: chronic fatigue, deteriorating health, nervous agitation, sleep difficulties, headaches, breathing difficulties, decreased immunity, and others. Major psychological symptoms include: cognitive (slowed thought processes, negative thoughts, loss of life meaning, re-evaluation of values, depersonalization, etc.); emotional (despair, hopelessness, disappointment, stress, anxiety, apathy, aggression, negative emotions, compassion fatigue, frustration, guilt, ambivalent patriotic feelings, etc.); behavioral (reduced activity, productivity, loss of motivation, social isolation, avoidance of war topics, ignoring real threats, delayed life syndrome, substance abuse, etc.). The main determinants and sources of the development of this syndrome, and the main psychological mechanisms of protection, have been identified.

Conclusions. The features of experiencing war fatigue syndrome are determined by individual psychological traits, stress response patterns, and the specificity, frequency, and intensity of stressors.

Keywords: fatigue, loss of resources, syndrome, symptoms, war.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.96+159.9.07

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/8>

Наталія БУЛАТЕВИЧ, канд. психол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-2971-8740

e-mail: bulatevych@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Ольга ДОМАРАЦЬКА, магістр

ORCID ID: 0009-0005-8420-5832

e-mail: olha.domaratskaya@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТРАТЕГІЙ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ТА РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Вступ. *Поширеність розладів харчової поведінки (ХП) серед підлітків в Україні та в усьому світі спонукає до проведення досліджень з виявлення її психологічних чинників. Вироблення стратегій здорової харчової поведінки та вивчення впливу сімейних стосунків й індивідуальних особливостей підлітків на її формування обговорюється фахівцями в міжнародних дослідженнях і залишається актуальною темою для психологів в Україні.*

Метою пропонованої статті є дослідження зв'язку між стратегіями ХП в підлітковому й ранньому юнацькому віці та копінг-поведінкою в системі сімейної взаємодії.

Методи. У публікації використано анкетування, що передбачало збір даних про соціально-демографічні характеристики учасників, голландський опитувальник харчової поведінки, шкалу сімейної адаптації та згуртованості FACES-3, чекліст копінг-стратегій для дітей і підлітків (Children's Coping Strategies Checklist) та шкалу оцінки стосунків між батьками та дітьми.

Результати. *Описано вияв стратегій ХП у підлітків, визначено значущі відмінності у вираженості емоційної й обмежувальної харчової поведінки між хлопцями та дівчатками. Встановлено, що характеристики функціонування сімейної системи, такі як згуртованість і здатність до адаптації, не пов'язані зі стратегіями харчової поведінки. Значущі предиктори стратегій ХП підлітків охоплювали параметри їхньої взаємодії з батьками в поєднанні зі стратегіями подолання, зокрема унікаючою стратегією фантазійного мислення.*

Висновки. *Фантазійне мислення як унікаюча копінг-стратегія сприяє формуванню різних типів ХП. Міра вираженості емоційної харчової поведінки обумовлена спільною дією зазначеного копіngu в поєднанні з недостатньо добре організованою взаємодією з батьком. Обмежувальна стратегія обумовлюється фантазійним мисленням та низькою мірою використання пошуку підтримки своїм діям і залежить від статі. Отримані результати можна врахувати у плануванні індивідуальних консультацій і групових сесій з підлітками та юнаками, у частині застосування прийомів розвитку усвідомлення своїх переживань у стресових життєвих ситуаціях й уміння витримувати їх. Такі вміння перешкоджатимуть використанню непродуктивної стратегії фантазійного мислення.*

Ключові слова: копінг-стратегії, сімейна взаємодія, сім'я, стосунки з батьками, харчова поведінка підлітків.

Вступ

Упродовж останніх десятиліть стрімкого поширення набувають порушення харчової поведінки серед дітей та підлітків. За даними досліджень у більшості розвинених країн світу харчування дітей не відповідає дієтичним рекомендаціям (Diethelm et al., 2012; Golley, Hendrie, & McNaughton, 2011; Kirkpatrick et al., 2012; Reedy, & Krebs-Smith, 2010). Зауважується, що порушення харчування фіксують серед 30 % підлітків чоловічої статі і 40 % жіночої, і ці показники вже певний час лишаються сталими або навіть мають тенденцію до зростання в популяції підлітків (Henderson et al., 2022). Однією з причин надмірної ваги та підвищеного ризику переїдання є так звана емоційна стратегія харчування ("заїдання стресу") (Dalton, 2024). Надмірна вага, що з'являється в дитинстві і в підлітковому віці, значно підвищує ризик появи серцево-судинних захворювань, які спричиняють смерть понад 17,9 млн людей щорічно та є однією з найпоширеніших причин смертності (Llewellyn et al., 2016; Sommer, & Twig, 2018; World Health Organization, 2024). Слід зазначити, що в Україні щорічно фіксують від 18 до 20 тис. нових випадків ожиріння серед дітей і підлітків. За 2003–2016 рр. кількість зареєстрованих випадків ожиріння серед підлітків збільшилася в 1,6 раза. Найшвидше зростала кількість випадків у віковій групі 15–17 років – у 3 рази (до 29,39 на 1000 дітей відповідного віку) (Дячук, & Заболотна, 2017). Отже, за даними статистики саме підлітковий вік демонструє найбільшу вразливість до виявів ожиріння, що можна пояснити розповсюдженістю порушень ХП.

Харчова поведінка є множиною певних настанов, форм поведінки, звичок та емоцій, що стосуються їжі та

є індивідуальними для кожної людини. Виділяють гармонійну (адекватну) та девіантну ХП (Абсалямова, 2019). Харчова поведінка людини охоплює нормальні (адекватні, гармонійні) харчові патерни, епізодичні харчові розлади та патологічну харчову поведінку (Шебанова, 2013). Девіантна, деформована ХП здатна спричинити розлади здоров'я, серед яких і значні та хронічні. Порушення харчової поведінки є системою поведінкових актів, які наявні у процесі харчування (стереотипи харчування) та перешкоджають повноцінному функціонуванню людини внаслідок надмірного або недостатнього споживання їжі, але не є хворобою (Шебанова, 2013; Шеремета, 2023).

Виділяють екстернальну, емоційну й обмежувальну ХП (Шеремета, 2023). Екстернальна харчова поведінка пов'язується з високою чутливістю до впливу зовнішніх стимулів і мотивів споживання їжі. Для емоційної харчової поведінки характерне використання емоційного дискомфорту як стимулу до вживання їжі. Обмежувальна харчова поведінка полягає у чергуванні періодів харчового самообмеження, дотримання суворої дієти та "зривів" – періодів вираженого переїдання (Сорокман, 2015). Емоційна, екстернальна й обмежувальна ХП є певними харчовими стереотипами, її найчастіше розглядають у контексті порушень харчової поведінки, негармонійних її форм. Деякі дослідники вважають обмежувальний, емоційний та екстернальний типи харчової поведінки субклінічною формою її розладу (Шебанова, 2013).

Підлітковий вік є сенситивним періодом для формування стратегій ХП. Нездорова харчова поведінка (напр., перекушування високоенергетичною їжею, низьке

© Булатевич Наталія, Домарацька Ольга, 2024

споживання фруктів тощо), є досить поширеною в цій віковій групі і має значний вплив на короткострокові й віддалені показники стану здоров'я (зокрема й психічного), включно з ожирінням (Pearson et al., 2017). Численні дослідження в різних країнах виявили низку факторів, що обумовлюють харчову поведінку підлітків. Порушення ХП мають зв'язок із виявами домашнього насильства та внутрішньосімейною невротизацією, з особистісними характеристиками та супутніми психічними захворюваннями, статтю, соціально-економічним статусом, рівнем освіти, використанням соціальних мереж, орієнтованих на зовнішність тощо (Barakat et al., 2023; Keski-Rahkonen, & Mustelin, 2016). Встановлено, що для сімей, у яких виховують дівчат із ризиком розвитку розладів ХП, характерні емоційний дискомфорт, порушення гармонійності сімейних стосунків, домінуюча роль матері та бабусі по материнській лінії. Для підлітків властиве почуття недостатньої захищеності та відчуття потреби в батьківській любові (Кульчицька, & Федотова, 2019; Шебанова, 2013); встановлені взаємозв'язки між обмежувальною ХП підлітків та автономно-відстороненим і позитивно-гармонійним ставленням батьків (Кульчицька, & Федотова, 2019).

У багатьох зарубіжних дослідженнях звертають увагу також на прямий і непрямий вплив копінгів у генезі стратегій ХП підлітків та її розладів. Наводять дані щодо зв'язку емоціогенної стратегії харчування з емоційно-орієнтованими та унікаючими копінгами (Spoor et al., 2007). Підлітки, які характеризуються вищими показниками порушень харчової поведінки, схильні до використання унікаючих копінгів. Водночас виявлено, що дівчата-підлітки загалом більше схильні до емоційно-орієнтованого копінгу, а хлопці – до проблемно-фокусованого або унікаючого (Henderson et al., 2022). Деякі дослідження засвідчують, що використання унікаючих копінг-стратегій у ситуаціях напруженості та стресу може бути доречним в окремих життєвих ситуаціях, проте на постійній основі це має негативні наслідки для дитини, призводячи у віддаленій перспективі до підвищення рівня тривоги та депресії (Zhang, Zhou, & Ho, 2022). Шукаючи відповіді на запитання про чинники формування стратегій харчової поведінки в тих чи інших обставинах життя підлітків і юнаків, науковці показують цікаві механізми появи цих стратегій. Зокрема показано, що використання унікаючих копінгів може бути медіатором і модератором дії стресу на емоційне харчування (Dalton, 2024). А чи може копінг-поведінка в поєднанні з особливостями внутрішньосімейної взаємодії обумовлювати формування харчової поведінки підлітків? Є дані досліджень у яких вивчали подібні зв'язки і доводили роль дисфункційних копінгів як медіатора, що підсилює чи зменшує вплив стосунків з батьками на появу харчових порушень у підлітків (Brown et al., 2016). Зважаючи на дані попередніх досліджень, можна припускати, що тенденція до унікаючої копінг-поведінки, так само як і відстороненість у дитячо-батьківській взаємодії, можуть бути пов'язаними із формуванням стратегій ХП, проте бракує даних щодо сукупного впливу цих чинників.

Метою дослідження є вивчення зв'язку стратегій харчової поведінки підлітків з копінг-стратегіями та дитячо-батьківською взаємодією.

Методи

Вибірку дослідження сформували 111 підлітків віком від 12 до 17 років (середній вік – 14,74, стандартне відхилення – 1,4), з них 80 % (89 респонденти) дівчат та 20 % (22 респонденти) хлопців.

Для розв'язання завдань дослідження було використано такі **методики**:

- *Анкета для збору соціально-демографічних характеристик учасників дослідження* містила запитання щодо віку, статі, сім'ї досліджуваних.

- Для вивчення особливостей харчової поведінки було використано *голландський опитувальник харчової поведінки* (Dutch Eating Behavior Questionnaire, DEBQ) та *тест ставлення до прийому їжі* (Eating Attitude Test, EAT-26). Останній складається із 26 запитань, кожне з яких оцінюють за 6-бальною шкалою Лікерта. За результатами обчислюють загальний бал, який дає змогу зробити висновок про вірогідність наявності порушення харчової поведінки. Для цілей дослідження було використано україномовну версію опитувальника (Капалан, 2022).

- *Голландський опитувальник харчової поведінки* містить 33 запитання, які оцінюють за 5-бальною шкалою Лікерта. Опитувальник дає змогу дослідити вияви екстернального, емоційного й обмежувального типів харчової поведінки (Dutch Eating Behavior Questionnaire, n. d.; Van Strien et al., 1986). Для цілей нашого дослідження було використано україномовну версію опитувальника (Багро, 2023). Надійність-узгодженість (коефіцієнт α -Кронбаха) шкал опитувальника на нашій вибірці становить: для шкали екстернального типу харчової поведінки $\alpha = 0,96$, емоційного $\alpha = 0,87$; для шкали обмежувального типу $\alpha = 0,95$, що загалом є досить хорошими показниками внутрішньої узгодженості.

- Для вивчення сімейної взаємодії було використано *FACES-3* та *опитувальник дитячо-батьківських стосунків* (Arab Psychology, n. d.).

- *Шкала сімейної адаптації та згуртованості FACES-3 Д. Олсона* являє собою 5-бальну шкалу типу шкал Лікерта, містить 20 тверджень, об'єднаних у дві субшкали – шкали адаптації та згуртованості. Для цілей нашого дослідження було використано україномовну версію (Яблонська, 2013).

- *Опитувальник дитячо-батьківських стосунків* складається із 24 запитань, які оцінюють за 7-бальною шкалою, та заповнюють окремо для батька та матері (Fine, Moreland, & Schwebel, 1983). Для цілей дослідження було здійснено прямий та зворотний переклад методики, обраховано внутрішню узгодженість субшкал. Надійність-узгодженість за *субшкалами стосунків з матір'ю* становила: субшкала емоційної близькості $\alpha = 0,95$, субшкала комунікації $\alpha = 0,91$; *стосунків з батьком*: емоційної близькості $\alpha = 0,94$, залученості батька $\alpha = 0,88$; субшкала комунікації з батьком $\alpha = 0,87$.

- Для оцінки копінг-поведінки підлітків було використано чекліст копінг-стратегій для дітей та підлітків Т. Аерса та І. Сандлера (Children's Coping Strategies Checklist, CCSC) (Ayers, & Sandler, 1999). Список являє собою самозвітну шкалу зі 54 пунктів, які оцінюють за 4-бальною шкалою. Список копінг-стратегій дає змогу оцінити 4 виміри-фактори, що представляють різні стратегії долаючої поведінки: активні копінг-стратегії, стратегії відволікання, уникнення та стратегії пошуку підтримки. У процесі обробки розраховували середній сумарний показник щодо кожного виміру копінг-поведінки, а також за всіма 13 субшкалами. Шкала раніше не була адаптована українською мовою, було здійснено її прямий і зворотний переклад, обраховано внутрішню надійність-узгодженість. Надійність-узгодженість на наших даних є такою: *шкала проблемно-фокусованого копінгу* $\alpha = 0,88$ (субшкала когнітивне ухвалення рішень $\alpha = 0,73$, активне розв'язання проблеми $\alpha = 0,72$, осмислення проблеми $\alpha = 0,78$);

шкала позитивного переосмислення $\alpha = 0,88$ (позитивне мислення $\alpha = 0,74$, контроль $\alpha = 0,74$, оптимізм $\alpha = 0,77$); стратегії відволікання $\alpha = 0,70$ (відволікаючі дії $\alpha = 0,60$ та фізичне вивільнення емоцій $\alpha = 0,73$); стратегії уникання $\alpha = 0,71$ (субшкала уникаючих дій $\alpha = 0,70$, фантазійне мислення (самообман) $\alpha = 0,70$); стратегії пошуку підтримки $\alpha = 0,93$ (субшкала підтримки дій $\alpha = 0,86$ та підтримки емоцій $\alpha = 0,88$). Усі показники узгодженості кореспондують з показниками, отриманими в оригінальному дослідженні.

Статистичне оброблення даних здійснювали в пакеті jamovi 2.6.17 з використанням описових статистик, порівняльного аналізу з використанням непараметричного критерію Манна – Вітні, кореляційного та регресійного аналізу.

Результати

У табл. 1 представлено результати діагностики стратегій ХП підлітків і юнаків за голландським опитувальником харчової поведінки (DEBQ).

Як бачимо з табл. 1, відмінностей у мірі вираженості стратегій ХП підлітків і юнаків не виявлено, тож подальший аналіз ми робили загалом за нашою вибіркою. З'ясовано також, що на даних нашої вибірки учасники мають значущо вищі показники за мірою використання екстернальної харчової поведінки порівняно з емоціогенною ($t = 10,51, p < ,001$), а також екстернальної порівняно з обмежувальною ($t = 7,54, p < ,001$). Ці результати свідчать про домінування зовнішніх чинників, таких як сенсорні стимули та доступність їжі, у формуванні харчових звичок підлітків над внутрішніми регуляторами, зокрема емоційними тригерами та когнітивно-контрольними механізмами, що впливають на обмежувальну ХП.

Таблиця 1

Описові статистики результатів діагностики стратегій ХП

Типи ХП	Підгрупа підлітків (n = 74)		Підгрупа юнаків (n = 37)		Статистика Манна – Вітні	Значущість відмінностей, p
	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення		
Емоціогенна	2,27	1,025	2,18	1,211	1208	0,315
Обмежувальна	2,30	1,102	2,06	1,086	1361	0,960
Екстернальна	3,11	0,650	3,06	0,821	1144	0,159

На наступному кроці аналізу було досліджено відмінність між виявами різних типів харчової поведінки у хлопців і дівчат. Для аналізу відмінностей було використано непараметричний критерій Манна – Вітні, який застосовують у ситуаціях розподілу даних, що не є нормальним. Попередньо проведений аналіз нормаль-

ності розподілу продемонстрував, що розподіл загалом за вибіркою та в підгрупі дівчат відрізняється від нормального ($p < 0,05$). Середні значення показників вияву типів ХП та значущість відмінностей у групах хлопців і дівчат наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Середні значення показників вияву типів ХП у хлопців і дівчат

Типи ХП	Дівчата (n = 89)		Хлопці (n = 22)		U	P
	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення		
Емоціогенна	2,37	1,13	1,69	0,65	607	0,006
Обмежувальна	2,36	1,14	1,65	0,66	600	0,005
Екстернальна	3,13	0,69	2,94	0,79	835	0,286
Схильність до порушення ХП (за методикою EAT-26)	10,18	12,85	4,05	5,5	750	0,088

Під час порівняльного аналізу виявлено статистично значущі відмінності у вияві емоціогенної й обмежувальної харчової поведінки серед хлопців і дівчат. З табл. 2 бачимо, що показники зазначених типів стратегій є вищими у дівчат. І є тенденція до більшої вираженості тенденції до порушення ХП серед дівчат.

Відповідно до отриманих унаслідок дослідження даних щодо зросту та ваги учасників дослідження було також розраховано показник ІМТ (індекс маси тіла) підлітків. Згідно з нормативами Всесвітньої організації з охорони здоров'я було визначено кількість підлітків, у яких відмічені порушення співвідношення ваги та зросту (World Health Organization, n. d.). Серед респондентів 89 осіб (80,9 %) мають нормальне співвідношення ваги та зросту (відповідно до ІМТ), 12 осіб (10,9 %) – надмірну вагу, 3 особи (2,7 %) ожиріння, в 1 особи (0,9 %) визначено сильну худорлявість, у 5 осіб (4,5 %) – худорлявість. Отже, у 21 особи, тобто 19,1 % підлітків було встановлено порушення співвідношення ваги до зросту. Середні значення показників вияву типів ХП у

групах із нормальним і порушеним співвідношенням ваги до зросту наведено в табл. 3.

За даними, наведеними у таблиці, середні значення показників вияву стратегій ХП у групі підлітків і юнаків з порушеним ІМТ вище, ніж у групі з нормальним ІМТ з тенденцією до значущості таких відмінностей у виявах обмежувальної харчової поведінки.

Наступним етапом було проведення кореляційного аналізу показників, що характеризують стосунки з батьками, характеристики сімейної системи та стилями ХП підлітків. Результати аналізу наведено в табл. 4.

За даними кореляційного аналізу, наведеними у табл. 4, виявлено поодинокі слабкі, проте значущі зв'язки між стратегіями ХП підлітків і юнаків й параметрами стосунків з батьками. Схоже, що залученість у взаємодію батька (як це сприймає підліток) пов'язана з меншими ознаками кожної із трьох стратегій. Емоціогенна харчова поведінка демонструє найбільше значущих від'ємних зв'язків, хоча і слабких, зі шкалами, що характеризують стосунки з матір'ю та батьком. Можемо припустити, що

емоціогенна ХП найбільше пов'язана зі стосунками підлітків з батьками: більша залученість у комунікацію з матір'ю ($r = -0,25, p \leq 0,01$) та батьком ($r = -0,24, p \leq 0,01$), емоційна близькість з матір'ю ($r = -0,26, p \leq 0,05$). Цікаво,

що характеристики сімейної системи, які оцінювались методикою FACES (згуртованість та адаптація), виявилися не пов'язаними зі стратегіями ХП підлітків.

Таблиця 3

Середні значення показників вияву типів ХП у групах із нормальним і порушеним співвідношенням ваги до зросту

Типи ХП	Нормальний ІМТ ($n = 89$)			Порушений ІМТ ($n = 21$)			U	P
	Середнє значення	Статистичне відхилення	Середній ранг	Середнє значення	Статистичне відхилення	Середній ранг		
Емоціогенна	2,12	1,00	53,13	2,68	1,37	65,52	724,000	0,109
Обмежувальна	2,06	1,03	51,50	2,82	1,21	72,45	578,500	0,007
Екстернальна	3,07	0,70	54,47	3,17	0,85	59,88	842,500	0,484

Таблиця 4

Зв'язок типів ХП зі стосунками з батьками та характеристиками сімейної системи

Параметри сімейної взаємодії	Емоціогенна	Екстернальна	Обмежувальна
Емоційна близькість з батьком	-0,18	-0,21*	-0,14
Залученість батька	-0,23*	-0,20*	-0,20*
Спілкування з батьком	-0,24*	-0,16	-0,20*
Емоційна близькість з матір'ю	-0,26**	-0,14	-0,15
Ідентифікація з матір'ю	-0,13	-0,13	-0,12
Спілкування з матір'ю	-0,25**	-0,09	-0,14
Шкала згуртованості сім'ї	-0,18	-0,17	-0,13
Шкала сімейної адаптації	0,05	-0,02	-0,05

* кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння)

** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння)

Наступним етапом аналізу було встановлення значущих зв'язків між копінг-поведінкою підлітків (визначеною за допомогою *опитувальника дитячих*

копінг-стратегій CCSC-R1) і типами харчової поведінки. Результати кореляційного аналізу наведено в табл. 5.

Таблиця 5

Зв'язок типів ХП підлітків і юнаків з копінг-стратегіями

Стратегії долаючої поведінки підлітків	Емоціогенна	Обмежувальна	Екстернальна харчова поведінка
I. Проблемно орієнтований копінг	0,24*	0,12	0,18
<i>Когнітивне ухвалення рішень</i>	0,35***	0,25**	0,26**
<i>Пряме розв'язання проблеми</i>	0,05	-0,02	0,08
<i>Пошук розуміння</i>	0,22	0,16	0,16
II. Позитивний рефреймінг	0,09	-0,10	0,18
<i>Позитивність</i>	0,11	-0,10	0,22*
<i>Контроль</i>	0,01	-0,09	0,08
<i>Оптимізм</i>	0,19*	0,01	0,27**
III. Стратегії відволікання	-0,16	0,05	-0,10
<i>Відволікаючі активності</i>	-0,09	0,11	-0,06
<i>Фізичне вивільнення емоцій</i>	-0,19*	-0,07	-0,09
IV. Уникнення	0,30**	0,18	0,12
<i>Уникаючі дії</i>	0,16	0,16	0,02
<i>Витіснення</i>	0,22*	0,08	0,08
<i>Фантазійне мислення (самообман)</i>	0,33***	0,20*	0,34***
V. Пошук підтримки	0,15	-0,06	0,23*
<i>Підтримка активності</i>	0,15	-0,08	0,25**
<i>Підтримка почуттів</i>	0,13	-0,01	0,17

* кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння)

** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння)

За даними кореляційного аналізу, наведеного в табл. 5, емоціогенна харчова поведінка пов'язана середнім за силою значущим кореляційним зв'язком зі

шкалою фантазійного мислення, слабкий, проте значущий позитивний зв'язок зі стратегіями когнітивного застосування рішень, пошуку розуміння, контролю,

репресії. Шкала фізичного вивільнення емоцій має слабкий, проте значущий негативний кореляційний зв'язок із зазначеним типом ХП, що може свідчити про те, що наявність у поведінковому репертуарі цієї копінг-стратегії зменшує вірогідність формування емоційно-генної стратегії ХП.

Обмежувальна харчова поведінка значуще пов'язана зі шкалою фантазійного мислення. Екстернальна (зовнішня) ХП пов'язана зі шкалою фантазійного мислення, когнітивного ухвалення рішення, позитивного мислення, контролю та пошуком підтримки своїм діям.

На наступному кроці було зроблено спробу показати сукупний вплив копінг-стратегій у поєднанні з параметрами взаємодії з батьками на вияв кожної з досліджуваних типів харчової поведінки підлітків і юнаків. Було обрано стратегію покрокового відбору предикторів, унаслідок чого ми залишили моделі, які найкращим чином пояснюють відмінності в рівні вираженості кожної стратегії. Показники, що стосуються взаємодії в сімейній системі, не входили, зважаючи на відсутність зв'язків між ними та стратегіями ХП. Результати узагальнено в табл. 6.

Таблиця 6

Регресійні моделі предикторів стратегій ХП підлітків

Складові моделі (предиктори)	Стандартний коефіцієнт, β	SE	t-критерій	P
Емоціогенна стратегія ХП ($R = 0,431$, $R^2 = 0,185$)				
Константа	1,11	0,54	2,07	0,041
Фантазійне мислення	0,59	0,15	3,79	<,001
Спілкування з батьком	-0,16	0,06	-2,94	0,004
Обмежувальна стратегія ХП ($R = 0,41$, $R^2 = 0,17$)				
Константа	0,93	0,52	1,80	0,050
Фантазійне мислення	0,50	0,17	2,91	0,004
Підтримка дій	-0,33	0,14	-2,44	0,016
Стать (жін.-чол.)	0,65	0,25	2,59	0,011
Екстернальна стратегія харчової поведінки ($R = 0,371$, $R^2 = 0,10$)				
Константа	2,02	0,32	6,39	<,001
Фантазійне мислення	0,36	0,10	3,48	<,001

Дані аналізу демонструють роль одного з унікаючих копінгів (фантазійне мислення) у формуванні різних стратегій харчової поведінки: емоціогенної, обмежувальної та екстернальної. Відомо, що в підлітковому віці відбувається розвиток й ускладнення багатьох пізнавальних психічних процесів. Це стосується й уяви, що набуває нових якостей і допомагає підлітку виражати нереалізовані потреби та почуття у фантазійній ситуації, де бажання легко збуваються, а труднощі долаються або просто щезають. З огляду на отримані нами дані, можна припускати, що такий копінг генералізовано впливає на ХП підлітків і юнаків через сприяння формуванню різних її стратегій, які, зі свого боку, провокують розвиток серйозних порушень харчової поведінки. Якщо аналізувати специфіку впливу досліджуваних нами чинників на формування окремих стратегій ХП, бачимо, що схильність до фантазійного мислення у поєднанні з низькими показниками за параметрами стосунків з батьком сприяє формуванню емоціогенної стратегії. Обмежувальна стратегія обумовлена фантазійним мисленням і пошуком зовнішньої підтримки своїх дій під значущим контролем фактору статі (поєднання цих чинників значуще збільшує ймовірність застосування обмежувального харчування в хлопців). Найкраща пояснювальна модель екстернальної харчової поведінки – це модель, у якій ця стратегія пояснюється схильністю до застосування фантазійного мислення (як унікаючого копіngu). Зважаючи на те, що шкала фантазійного мислення наповнена твердженнями, які описують тактику видавати бажане за дійсне ("я уявляю що все добре" тощо), можна зробити припущення щодо цього причинного ланцюжка, який у підсумку приводить до певного типу ХП. Підліткам і юнакам, які зустрічаються з важкими для них ситуаціями, з огляду на їхній вік поки що бракує внутрішнього ресурсу зустрітись з

тими непростими переживаннями, які в таких ситуаціях з'являються (можливо, страх, сум, розпач, печаль, злість тощо). І, вірогідно, саморегуляція здійснюється завдяки особливостям харчової поведінки, якщо підліток схильний до такого копіngu, який, по суті, є самообманом і запереченням реальності.

Дискусія і висновки

Значна частина отриманих під час дослідження даних і висновків співвідноситься з висновками, одержаними у попередніх роботах. Дослідження (Ekim, & Osakci, 2021) демонструє, що загальна оцінка дівчат 12–17 років за шкалою емоційного харчування вища, ніж у хлопців. Висновки щодо наявності відмінностей у вияві емоціогенної та обмежувальної ХП для хлопців і дівчат дещо співвідносяться з аналогічними дослідженнями у групах дорослих жінок і чоловіків (Dakanalis et al., 2013; Nagl et al., 2016).

Звісно, обсяг чоловічої вибірки в нашому дослідженні дає змогу робити сміливі узагальнення отриманих результатів на ширшу сукупність. Проте ці результати кореспондують з даними досліджень щодо гендерних особливостей стратегій харчової поведінки, що робить перспективним подальші дослідження в окресленому напрямі.

У запропонованому дослідженні встановлено, що підлітки з нормальним та порушеним ІМТ відрізняються за рівнями вияву обмежувальної харчової поведінки, що лише частково відповідає попереднім зарубіжним дослідженням, якими встановлено, що особи з надмірною вагою мають значно сильніші вияви за усіма типами ХП, ніж люди з нормальною вагою (Dakanalis et al., 2013; Nagl et al., 2016). Водночас наші висновки корелюють з пізнішим дослідженням, де встановлено, що емоційне харчування у дівчат 12–17 років не було пов'язане з індексом маси тіла (Ekim, & Osakci, 2021).

Отримані нами результати щодо зв'язку між емоційно-генною харчовою поведінкою та стосунками з матір'ю та батьком частково підтверджуються дослідженням, яке виявило позитивний зв'язок між емоційним харчуванням і недбалим стилем виховання та негативний значущий зв'язок з уседозволенним і демократичним типом стилю виховання (Ekim, & Osakci, 2021).

Встановлені кореляційні взаємозв'язки між копінг-стратегіями підлітків та типами ХП лише частково підтверджують результати інших наукових досліджень. Зокрема, в одній із робіт показано, що емоційне харчування пов'язане із залежністю від унікаючого копіngu (Spoor et al., 2007). В іншій роботі встановлено зв'язок унікаючого копіngu з нездоровою харчовою поведінкою (Martyn-Nemeth et al., 2009). Це частково кореспондує з нашими результатами, у яких емоційногенна харчова поведінка пов'язана зі стратегіями витіснення та фізичного відреагування емоцій.

Пізніша робота підтверджує наші висновки, що саме емоційногенна ХП найбільше корелює з копінг-стратегіями серед усіх інших типів харчової поведінки, проте найсильніша кореляція демонструється між емоційногенною ХП та копінговою стратегією втечі-уникнення (Varina, & Shevchenko, 2024).

Унаслідок проведеного дослідження було також описано типи харчової поведінки підлітків і юнаків. Встановлено наявність статистично значущої різниці у вияві емоційногенної й обмежувальної ХП серед хлопців і дівчат. Виявлено, що індекс маси тіла виходить за межі нормативних значень, встановлених для відповідного віку у 19,1 % підлітків. *Підлітки та юнаки зі значеннями ІМТ, що виходять за межі норми, більш схильні до вияву обмежувальної харчової поведінки.*

З'ясовано, що особливості функціонування сімейної системи (згуртованість й адаптація) не пов'язані з виявом стратегій ХП, не впливають на них, так само, як і на порушення харчової поведінки в підлітків і юнаків у нашій вибірці.

Виявлено, що фантазійне мислення як унікаюча копінг-стратегія сприяє формуванню різних типів ХП (емоційногенної, обмежувальної та екстернальної). Міра вираженості емоційногенної харчової поведінки зумовлена спільною дією зазначеного копіngu в поєднанні з недостатньо добре організованою взаємодією з батьком (як це оцінюють підлітки та юнаки). Водночас обмежувальна стратегія обумовлюється фантазійним мисленням (самообманом) та низькою мірою використання пошуку заохочення та підтримки своїм діям і залежить від статі. Встановлений вплив фантазійного мислення на вияв різних стратегій харчової поведінки потребує подальшого вивчення з метою пошуку механізмів такого зв'язку.

Отримані результати можна врахувати у плануванні надання психологічної допомоги (індивідуальних консультацій і групових сесій) підліткам і юнакам, у частині застосування прийомів розвитку усвідомлення своїх переживань у стресових життєвих ситуаціях і вміння витримувати їх. Припускаємо, що такі вміння перешкоджатимуть використанню непродуктивної стратегії фантазійного мислення (самообману).

Внесок авторів: Наталія Булатевич – концептуалізація, методологія, формальний аналіз, написання – перегляд і редагування; Ольга Домарацька – концептуалізація, методологія, формальний аналіз, написання – оригінальна чернетка.

Список використаних джерел
Абсаямова, Л. М. (2019). *Психологія харчової поведінки жінок: Розлади та корекція* [Дис. д-ра псих. наук, Національна академія

педагогічних наук України]. http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/diserfatiya_absalyamova_1576661218.pdf

Багро, Т. О. (2023). *Оптимізація надання первинної медичної допомоги пацієнтам основного працездатного віку з ожирінням шляхом використання пацієнторієнтованого підходу* [Дис. д-ра псих. наук, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика]. https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka3/Dr_Bagro.pdf

Дячук, Д. Д., & Заболотна, І. Е. (2017). Обґрунтування організації медико-соціологічного моніторингу ожиріння у дітей. *Проблемні статті*, 2(47). <http://pronut.medved.kiev.ua/index.php/ua/categories/problem-articles/item/496-substantiation-of-organization-of-medical-and-sociological-monitoring/-of-obesity-of-children>

Капталан, Н. М. (2022). *Психологічні особливості порушення харчової поведінки* [Дис. д-ра філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова]. <https://uacademic.info.ua/document/0824U000537>

Кульчицька, А. В., & Федотова, Т. В. (2019). Соціально-психологічні аспекти формування харчової поведінки в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*, 33, 178–191. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2019_33_16

Сорокман, Т. В. (2015). Розлади харчової поведінки як предиктори розвитку ожиріння в дітей. *Міжнародний ендокринологічний журнал*, 5(69). <http://www.mif-ua.com/archive/article/41411>

Шебанова, В. І. (2013). Психокорекція екстернальної харчової поведінки методом аутогенного тренування. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 3, 290–298. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipprr_2013_3_51

Шеремета, С. Р. (2023). Проблема порушень харчової поведінки в дослідженнях українських психологів. *Габітус*, 47, 209–214. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.37>

Яблонська, Т. М. (2013). *Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин*. Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка.

Arab Psychology (n. d.). *Parent-child relationship survey (PCRS)*. Psychological scales. <https://scales.arabpsychology.com/s/parent-child-relationship-survey-pcr>

Ayers, T. A., & Sandler, I. N. (1999). *Manual for the Children's Coping Strategies Checklist & How I coped under pressure scale*. <https://www.yumpu.com/en/document/view/12240213/manual-for-the-childrens/-coping-strategies-checklist>

Barakat, S., McLean, S. A., Bryant, E., Le, A., Marks, P., Touyz, S., & Maguire, S. (2023). Risk factors for eating disorders: Findings from a rapid review. *Journal of Eating Disorders*, 11, 8. <https://doi.org/10.1186/s40337-023-00671-9>

Brown, J. M., Selth, S., Stretton, A., & Simpson S. (2016). Do dysfunctional coping modes mediate the relationship between perceived parenting style and disordered eating behaviours? *Journal of Eating Disorders*, 4, 27. <https://doi.org/10.1186/s40337-016-0123-1>

Dakanalis, A., Zanetti, M. A., Clerici, M., Madeddu, F., Riva, G., & Caccialanza, R. (2013). Italian version of the Dutch Eating Behavior Questionnaire: Psychometric properties and measurement invariance across sex, BMI-status, and age. *Appetite*, 71, 187–195. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2013.08.010>

Dalton, E. D. (2024) Emotional Eating in College Students: Associations with Coping and Healthy Eating Motivators and Barriers. *International Journal of Behavioral Medicine*, 31, 563–572. <https://doi.org/10.1007/s12529-023-10193-y>

Diethelm, K., Jankovic, N., Moreno, L. A. et al. (2012). Food intake of European adolescents in the light of different food-based dietary guidelines: Results of the HELENA (Healthy Lifestyle in Europe by Nutrition in Adolescence) Study. *Public Health Nutrition*, 15, 386–398. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21936969/>

Ekim, A., & Ocakci, A. F. (2021). Emotional eating: Really hungry or just angry? *Journal of Child Health Care*, 25(4), 562–572. <https://doi.org/10.1177/1367493520967831>

Fine, M. A., Moreland, J. R., & Schwebel, A. I. (1983). Long-term effects of divorce on parent-child relationships. *Developmental Psychology*, 19(5), 703–713. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.19.5.703>

Golley, R. K., Hendrie, G. A., & McNaughton, S. A. (2011). Scores on the dietary guideline index for children and adolescents are associated with nutrient intake and socio-economic position but not adiposity. *Journal of Nutrition*, 141, 1340–1347. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21613454>

Henderson, K. A., Obeid, N., Buchholz, A., Schubert, N., Flament, M. N., Thai, H., & Goldfield, G. S. (2022). Coping in adolescents: A mediator between stress and disordered eating. *Eating Behaviors*, 47, 101626. <https://doi.org/10.1016/j.eatbeh.2022.101626>

Keski-Rahkonen, A., & Mustelin, L. (2016). Epidemiology of eating disorders in Europe: Prevalence, incidence, comorbidity, course, consequences, and risk factors. *Current Opinion in Psychiatry*, 29(6), 340–345. <https://doi.org/10.1097/YCO.0000000000000278>

Kirkpatrick, S. I., Dodd, K. W., Reedy, J. et al. (2012). Income and race/ethnicity are associated with adherence to food-based dietary guidance among US adults and children. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 112, 624–635. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3775640>

Llewellyn, A., Simmonds, M., Owen, C. G., & Woolacott, N. (2016). Childhood obesity as a predictor of morbidity in adulthood: A systematic review and meta-analysis. *Obesity Reviews*, 17(1), 56–67. <https://doi.org/10.1111/obr.12316>

Martyn-Nemeth, P., Penckofer, S., Gulanic, M., Velsor-Friedrich, B., & Bryant, F. B. (2009). The relationships among self-esteem, stress, coping, eating behavior, and depressive mood in adolescents. *Research in Nursing & Health*, 32(1), 96–109. <https://doi.org/10.1002/nur.20304>

- Nagl, M., Hilbert, A., de Zwaan, M., Braehler, E., & Kersting, A. (2016). The German version of the Dutch Eating Behavior Questionnaire: Psychometric properties, measurement invariance, and population-based norms. *PLOS ONE*, 11(9), e0162510. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0162510>
- Pearson, N., Griffiths, P., Biddle, S. J. H., Johnston, J. P., & Haycraft, E. (2017). Individual, behavioural and home environmental factors associated with eating behaviours in young adolescents. *Appetite*, 112, 35–43. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2017.01.001>
- Reedy, J., & Krebs-Smith, S. M. (2010). Dietary sources of energy, solid fats, and added sugars among children and adolescents in the United States. *Journal of the American Dietetic Association*, 110, 1477–1484. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3428130>
- Sommer, A., & Twig, G. (2018). The impact of childhood and adolescent obesity on cardiovascular risk in adulthood: A systematic review. *Current Diabetes Reports*, 18, 91. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11892-018-1062-9>
- Spoor, S. T. P., Bekker, M. H. J., Van Strien, T., & Van Heck, G. L. (2007). Relations between negative affect, coping, and emotional eating. *Appetite*, 48(3), 368–376. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2006.10.005>
- Van Strien, T., Frijters, J. E. R., Bergers, G. P. A., & Defares, P. B. (1986). The Dutch Eating Behavior Questionnaire (DEBQ) for assessment of restrained, emotional, and external eating behavior. *International Journal of Eating Disorders*, 5, 295–315.
- Varina, H. B., & Shevchenko, S. V. (2024). Clinical and psychological features of the influence of stressogenic factors on eating disorders in women. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія*, 1, 12–17. <https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.2>
- World Health Organization. (2024). *Noncommunicable diseases*. <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases>
- World Health Organization. (n.d.). *BMI-for-age (5–19 years)*. <https://www.who.int/tools/growth-reference-data-for-5to19-years/indicators/bmi-for-age>
- Zhang, Q., Zhou, Y., & Ho, S. M. Y. (2022). Active and avoidant coping profiles in children and their relationship with anxiety and depression during the COVID-19 pandemic. *Scientific Reports*, 12, 13430. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-15793-4>
- References**
- Absalyamova, L. M. (2019). *Psychology of women's eating behavior: Disorders and correction* [Doctoral dissertation, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine] [in Ukrainian]. http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/disertaciya_absalyamova_1576661218.pdf
- Arab Psychology (n.d.). *Parent-child relationship survey (PCRS)*. Psychological scales. <https://scales.arabpsychology.com/s/parent-child-relationship-survey-pcr>
- Ayers, T. A., & Sandler, I. N. (1999). *Manual for the Children's Coping Strategies Checklist & How I coped under pressure scale*. <https://www.yumpu.com/en/document/view/12240213/manual-for-the-childrens-coping-strategies-checklist>
- Bahro, T. O. (2023). *Optimization of primary healthcare delivery for patients of working age with obesity using a patient-centered approach* [Doctoral dissertation, National University of Healthcare of Ukraine named after P. L. Shupik] [in Ukrainian]. https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka3/Dr_Bagro.pdf
- Barakat, S., McLean, S. A., Bryant, E., Le, A., Marks, P., Touyz, S., & Maguire, S. (2023). Risk factors for eating disorders: Findings from a rapid review. *Journal of Eating Disorders*, 11, 8. <https://doi.org/10.1186/s40337-023-00671-9>
- Brown, J. M., Selth, S., Stretton, A., & Simpson S. (2016). Do dysfunctional coping modes mediate the relationship between perceived parenting style and disordered eating behaviours? *Journal of Eating Disorders*, 4, 27. <https://doi.org/10.1186/s40337-016-0123-1>
- Dakanalis, A., Zanetti, M. A., Clerici, M., Madeddu, F., Riva, G., & Caccialanza, R. (2013). Italian version of the Dutch Eating Behavior Questionnaire: Psychometric properties and measurement invariance across sex, BMI-status, and age. *Appetite*, 71, 187–195. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2013.08.010>
- Dalton, E. D. (2024) Emotional Eating in College Students: Associations with Coping and Healthy Eating Motivators and Barriers. *International Journal of Behavioral Medicine*, 31, 563–572. <https://doi.org/10.1007/s12529-023-10193-y>
- Diethelm, K., Jankovic, N., Moreno, L. A. et al. (2012). Food intake of European adolescents in the light of different food-based dietary guidelines: Results of the HELENA (Healthy Lifestyle in Europe by Nutrition in Adolescence) Study. *Public Health Nutrition*, 15, 386–398. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21936969>
- Dyachuk, D. D., & Zabolotna, I. E. (2017). Substantiation of the organization of medical and sociological monitoring of obesity in children. *Problem Articles*, 2(47) [in Ukrainian]. <http://pronut.medved.kiev.ua/index.php/ua/categories/problem-articles/item/496-substantiation-of-organization-of-medical-and-sociological-monitoring-of-obesity-of-children>
- Ekim, A., & Ocakci, A. F. (2021). Emotional eating: Really hungry or just angry? *Journal of Child Health Care*, 25(4), 562–572. <https://doi.org/10.1177/1367493520967831>
- Fine, M. A., Moreland, J. R., & Schwebel, A. I. (1983). Long-term effects of divorce on parent-child relationships. *Developmental Psychology*, 19(5), 703–713. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.19.5.703>
- Golley, R. K., Hendrie, G. A., & McNaughton, S. A. (2011). Scores on the dietary guideline index for children and adolescents are associated with nutrient intake and socio-economic position but not adiposity. *Journal of Nutrition*, 141, 1340–1347. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21613454>
- Henderson, K. A., Obeid, N., Buchholz, A., Schubert, N., Flament, M. N., Thai, H., & Goldfield, G. S. (2022). Coping in adolescents: A mediator between stress and disordered eating. *Eating Behaviors*, 47, 101626. <https://doi.org/10.1016/j.eatbeh.2022.101626>
- Kaptalan, N. M. (2022). *Psychological features of eating behavior disorders* [Doctoral dissertation, Odessa National University named after I. I. Mechnikov] [in Ukrainian]. <https://uacademic.info/ua/document/0824U000537>
- Keski-Rahkonen, A., & Mustelin, L. (2016). Epidemiology of eating disorders in Europe: Prevalence, incidence, comorbidity, course, consequences, and risk factors. *Current Opinion in Psychiatry*, 29(6), 340–345. <https://doi.org/10.1097/YCO.0000000000000278>
- Kirkpatrick, S. I., Dodd, K. W., Reedy, J., & Susan M. Krebs-Smith. (2012). Income and race/ethnicity are associated with adherence to food-based dietary guidance among US adults and children. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 112, 624–635. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3775640>
- Kulchytka, A. V., & Fedotova, T. V. (2019). Socio-psychological aspects of the formation of eating behavior in adolescence. *Psychological Perspectives*, 33, 178–191 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2019_33_16
- Llewellyn, A., Simmonds, M., Owen, C. G., & Woolacott, N. (2016). Childhood obesity as a predictor of morbidity in adulthood: A systematic review and meta-analysis. *Obesity Reviews*, 17(1), 56–67. <https://doi.org/10.1111/obr.12316>
- Martyn-Nemeth, P., Penckofer, S., Gulanic, M., Velsor-Friedrich, B., & Bryant, F. B. (2009). The relationships among self-esteem, stress, coping, eating behavior, and depressive mood in adolescents. *Research in Nursing & Health*, 32(1), 96–109. <https://doi.org/10.1002/nur.20304>
- Nagl, M., Hilbert, A., de Zwaan, M., Braehler, E., & Kersting, A. (2016). The German version of the Dutch Eating Behavior Questionnaire: Psychometric properties, measurement invariance, and population-based norms. *PLOS ONE*, 11(9), e0162510. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0162510>
- Pearson, N., Griffiths, P., Biddle, S. J. H., Johnston, J. P., & Haycraft, E. (2017). Individual, behavioural and home environmental factors associated with eating behaviours in young adolescents. *Appetite*, 112, 35–43. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2017.01.001>
- Reedy, J., & Krebs-Smith, S. M. (2010). Dietary sources of energy, solid fats, and added sugars among children and adolescents in the United States. *Journal of the American Dietetic Association*, 110, 1477–1484. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3428130>
- Shebanova, V. I. (2013). Psychocorrection of external eating behavior using autogenic training method. *Theoretical and Applied Problems of Psychology*, 3, 290–298 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_2013_3_51
- Sheremeta, S. R. (2023). The problem of eating behavior disorders in the research of Ukrainian psychologists. *Habitus*, 47, 209–214 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.37>
- Sommer, A., & Twig, G. (2018). The impact of childhood and adolescent obesity on cardiovascular risk in adulthood: A systematic review. *Current Diabetes Reports*, 18, 91. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11892-018-1062-9>
- Sorokman, T. V. (2015). Eating behavior disorders as predictors of obesity development in children. *International Endocrinological Journal*, 5(69) [in Ukrainian]. <http://www.mif-ua.com/archive/article/41411>
- Spoor, S. T. P., Bekker, M. H. J., Van Strien, T., & Van Heck, G. L. (2007). Relations between negative affect, coping, and emotional eating. *Appetite*, 48(3), 368–376. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2006.10.005>
- Van Strien, T., Frijters, J. E. R., Bergers, G. P. A., & Defares, P. B. (1986). The Dutch Eating Behavior Questionnaire (DEBQ) for assessment of restrained, emotional, and external eating behavior. *International Journal of Eating Disorders*, 5, 295–315.
- Varina, H. B., & Shevchenko, S. V. (2024). Clinical and psychological features of the influence of stressogenic factors on eating disorders in women. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія*, 1, 12–17. <https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.2>
- World Health Organization. (2024). *Noncommunicable diseases*. World Health Organization. <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases>
- World Health Organization. (n.d.). *BMI-for-age (5–19 years)*. World Health Organization. <https://www.who.int/tools/growth-reference-data-for-5to19-years/indicators/bmi-for-age>
- Yablonska, T. M. (2013). *The development of child identity in the system of family relationships*. H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine. Sumi State Pedagogical University named after A. S. Makarenko [in Ukrainian].
- Zhang, Q., Zhou, Y., & Ho, S. M. Y. (2022) Active and avoidant coping profiles in children and their relationship with anxiety and depression during the COVID-19 pandemic. *Scientific Reports*, 12, 13430. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-15793-4>

Отримано редакцією журналу / Received: 03.01.25
 Прорецензовано / Revised: 09.01.25
 Схвалено до друку / Accepted: 17.01.25

Nataliya BULATEVYCH, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-2971-8740
e-mail: bulatevych@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Olha DOMARATSKA, Master's Student
ORCID ID: 0009-0005-8420-5832
e-mail: olha.domaratskaya@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF EATING BEHAVIOR IN ADOLESCENCE AND EARLY YOUTH

Background. *The prevalence of eating behavior disorders among adolescents in Ukraine and worldwide prompts research into identifying its psychological factors. Developing strategies for healthy eating behavior and studying the impact of family relationships and individual characteristics of adolescents on its formation are actively discussed in international research and remain a relevant topic for psychologists in Ukraine.*

Objective. *The study aims to explore the relationship between eating behavior strategies in adolescence and early youth and coping behavior within the family interaction system.*

Methods. *Surveying, which included collecting data on participants' socio-demographic characteristics, the Dutch Eating Behavior Questionnaire (DEBQ), the Family Adaptability and Cohesion Scale (FACES-3), the Children's and Adolescents' Coping Strategies Questionnaire, and the Parent-Child Relationship Inventory.*

Results. *The study describes the manifestation of eating behavior strategies in adolescents and identifies significant differences in the expression of emotional and restrictive eating behavior between boys and girls. Characteristics of family system functioning, such as cohesion and adaptability, were not associated with eating behavior strategies. Significant predictors of adolescents' eating behavior strategies included parameters of their interaction with parents combined with coping strategies, particularly the avoidant strategy of fantasy thinking.*

Conclusions. *Fantasy thinking as an avoidant coping strategy contributes to the formation of various types of eating behavior. The level of emotional eating behavior is determined by the combined influence of this coping strategy and poorly organized interaction with the father. The restrictive strategy is influenced by fantasy thinking and a low degree of seeking support for one's actions, with gender as a moderating factor. The obtained results can be taken into account when planning individual consultations and group sessions with adolescents and young adults, specifically in the use of techniques aimed at developing awareness of their experiences in stressful life situations and the ability to endure them. Such skills will help prevent the use of the unproductive strategy of fantasy thinking.*

Keywords: *adolescents' eating behavior, coping strategies, family, family interaction, parent-child relationships.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.922.76-056.34:616.83]:159.942.5-055.52
DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/9>

Ірина ПУДЕНКО, асп.
ORCID ID: 0009-0005-9891-025X
e-mail: pudenko.i.v@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Олена ВЛАСОВА, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000 0002 9804 0038
e-mail: olenavlasova@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНО-ДЕПРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ І СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ МАТЕРІВ ДІТЕЙ З ОРГАНІЧНИМ УРАЖЕННЯМ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ

Вступ. Народження та виховання дитини з порушенням розвитку є травматичним фактором, що призводить до зміни особистості батьків і їхнього життя загалом. У батьків може спостерігатись підвищений рівень тривожності, наявність депресії, хронічний смуток, апатія, безнадія, емоційне вигорання тощо.

У пропонуваній статті представлено результати теоретичного й емпіричного дослідження тривожно-депресивних особливостей батьків, які виховують дітей з органічним ураженням нервової системи. Викладено теоретичний матеріал щодо психологічних особливостей батьків, як мають дітей з порушеннями розвитку.

Представлено результати дослідження, зокрема: порівняння рівня тривожності і наявності та тяжкості депресії у матерів, які виховують дитину з органічним ураженням нервової системи, з матерями, які виховують нормотипову дитину. Виявлено кореляційний зв'язок компонентів суб'єктивного благополуччя з показниками тривожності та депресії

Методи. У процесі дослідження застосовано методи теоретико-методологічного аналізу, тестування за допомогою шкали для оцінки генералізованого тривожного розладу GAD-7, опитувальника здоров'я пацієнта (оцінка тяжкості депресії PHQ-9) та короткого багатовимірного опитувальника процвітання "PERMA-ПРОФАЙЛЕР" (адаптація О. Савченко та Д. Лавриненка). Для оброблення отриманих даних були використані методи статистичного аналізу на базі програми Jamovi 2.3.28.

Результати. Проведене дослідження дало змогу визначити рівень тривожності і наявності та тяжкості депресії у матерів, які виховують нормотипових дітей, та у матерів, які виховують дітей з порушенням розвитку. Рівень тривожності матерів, які виховують дітей з органічним ураженням нервової системи, значно вищий ніж у матерів, які виховують нормотипових дітей. Зазначений висновок правдивий для кожного рівня тривожності (мінімальна, легка, помірна, сильна). У половини жінок із контрольної групи депресія не спостерігається, а в експериментальній групі вона відсутня лише у третини. Показники легкої, помірної та середньої депресії вищі у матерів, які виховують дітей з органічним ураженням нервової системи. Відсоток респондентів з тяжкою депресією близький за значеннями в обох групах дослідження. Були виявлені кореляційні зв'язки: показника депресії з добробутом і його компонентами (позитивними емоціями, відносинами, сенсом, здоров'ям, залученістю й негативними емоціями) та показника тривожності з позитивними емоціями, відносинами, сенсом і негативними емоціями.

Висновки. На основі оброблення даних зроблено висновок, що гіпотеза, яка була поставлена на початку дослідження щодо низького суб'єктивного благополуччя матерів, які виховують дітей з органічним ураженням нервової системи, підтверджується і дає нам можливість продовжити збирання даних для подальшого дослідження.

Ключові слова: батьки дитини з вадами розвитку, дитина з особливими потребами, нормотипові діти, суб'єктивне благополуччя матерів, тривожно-депресивні та кризові стани.

Вступ

Постановка проблеми. Очікування та народження дитини – це яскрава та зазвичай позитивно забарвлена подія в житті кожної сімейної пари. Однак іноді народження нового життя може мати травматичні наслідки для матері та її дитини, оскільки цей складний фізіологічний процес може мати негативний вплив на здоров'я породіллі та її дитяти, що, вочевидь, впливає і на психічний стан такої жінки. В окремих випадках жінки, які щойно народили, можуть зазнавати психічних і поведінкових розладів. Це, за словами О. Белоконь, можуть бути слабко виражені та з легким перебігом бейбіблюзи, тобо різкі перепади настрою, плаксивість, напади тривоги, занепокоєння, і навіть проблеми зі сном (Белоконь, 2020). У складніших випадках спостерігається післяпологова депресія, симптомами якої є порушення сну, стан байдужості, і до дитини зокрема, почуття гніву, зміни апетиту; сильна втома та виснаження, переживання, що нічого не приносить задоволення та радості; часті зміни настрою; переживання, пов'язані із смутом та страхом бути поганою мамою; почуття нікчемності, безнадійності та безпорадності; проблеми з концентрацією уваги, прийняттям повсякденних рішень і самообслуговуванням. Кожна п'ята жінка, що народила, переживає стан пригнічення та легкі психічні розлади.

У житті сімейної пари нелегкий період народження дитини значно ускладнюється, коли дитина народжується з інвалідністю. Це стає травматичним фактором не лише для пари, а і для всієї родини загалом. Не завжди діагноз та надання статусу "дитина з інвалідністю" відбувається відразу після народження. Часто проблеми зі здоров'ям жінки під час вагітності й ускладнені пологи можуть створити умови для розвитку статокінетичної, психічної, мовленнєвої затримки, стати поштовхом до розвитку нервово-м'язових захворювань і навіть дитячого церебрального паралічу значно пізніше від моменту народження дитини. І батьки дізнаються про важкий діагноз лише через декілька років виховання повністю здорової, на їхній погляд, дитини. Такі важкі моменти змінюють усе життя батьків, оскільки до щоденних турбот, пов'язаних з вихованням дитини, додаються постійні відвідування лікарів, реабілітаційних центрів та безперервні додаткові реабілітаційні заняття з дитиною вдома. Отже, фізичне та психологічне навантаження на членів родини істотно зростає. Оскільки вагомим чинником адекватного та нормального функціонування дитини є сприятливі та стабільні умови її існування, то постає питання про те, як упоратись із психологічним навантаженням батьків, забезпечити стабільність ментального здоров'я жінки та чоловіка не

© Пуденко Ірина, Власова Олена, 2024

лише для функціонування, а і для того, щоб у них були ресурси займатись дитиною та робити все можливе, щоб стан дитини мав позитивну динаміку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості батьків, які виховують дітей з інвалідністю або вадами розвитку, досліджували Е. Кюблер-Росс, Дж. Блашер, М. Ірвін, М. Клаус, Л. Кеннелл, М. Семаго, Р. Майроман (поведінкові особливості батьків, прийняття ними хвороби дитини), Т. Висотина (особливості ставлення батьків до дітей із нервовими порушеннями), Л. Шипіцина (взаємовідносини в родині, де виховують дітей із розумовою відсталістю), О. Мамічева та Ю. Кащеева (відносини батьків до дитини з особливими потребами), Б. Андрієнко та К. Островська (розроблення психологічних послуг для батьків з особливими потребами), Ж. Вірна (емоційна безпека батьків дітей з розумовими особливостями, їхня самореалізація), Галлахер і Ханніган (фізичне та психічне здоров'я батьків), В. Шевчук (емоційні переживання батьків дітей з комплексною нозологією), Л. Кобильнік (суб'єктивне благополуччя батьків дітей з особливими потребами) та ін.

Мета статті – представити результати теоретичного аналізу й емпіричного дослідження специфіки суб'єктивного благополуччя батьків, які виховують дітей з органічним ураженням нервової системи, у зв'язку з особливостями їхніх тривожно-депресивних виявів.

Виклад основного матеріалу. У 60-х роках минулого століття відбувся сплеск зацікавленості вчених до проблеми емоційних переживань батьків, які виховують дітей з вадами розвитку. Е. Кюблер-Росс і Дж. Блашер з колегами на основі своїх спостережень встановили певну закономірність динаміки емоційних станів батьків на шляху прийняття хвороби дитини та адаптації до нових умов життя родини: шок, заперечення, усвідомлення реальності, поступове примирення та прийняття реальності (Северенчук, 2007).

Німецька психотерапевт Е. Шухардт, дослідивши 2000 дітей з інвалідністю, доповнила перелік стадій пристосування батьків до нового життя і створила своєрідну спіраль, якою рухаються більшість батьків за таких життєвих обставин:

1. **Шок.** Спочатку батькам важко дається усвідомити факт наявності важкого діагнозу дитини або наявності певних відхилень. Батьки намагаються уникати розмов з близькими на цю тему.

2. **Заперечення.** Виникають сумніви щодо правильності діагнозу. Цей важкий стан часто супроводжується з почуттям провини, сорому. Потрібно залишити батьків на певний час наодинці із ситуацією.

3. **Етап пошуку.** З моменту постановки діагнозу у батьків настає період повного розпачу й безнадії. Батьки шукають та відвідують безліч різних фахівців, щоб спростувати діагноз дитини. Цей етап супроводжується відчаєм, смутком.

4. **Етап агресії та злості.** Коли діагноз підтвердився, у батьків виникають запитання: "Чому ми?", "Чому таке трапилось з моєю дитиною?", "Що ми зробили не так?". Виникає агресія та гнів на себе та на інші сім'ї, у яких є нормотипові діти. Батькам на цьому етапі важливо виплеснути свої емоції назовні та виговоритись. На цьому етапі лікарі часто діють як психологи і саме вони допомагають зрозуміти батькам, що діагноз – це не покарання для них чи дитини, і допомагають прийняти хворобу дитини як даність.

5. Далі настає **етап депресії.** Батьки починають приймати хворобу дитини і розуміють, що вони вже зробили багато для того, щоб спростувати діагноз, але

дива не сталося і вони зазвичай впадають в апатію та повну бездіяльність. Їм потрібен час для того, щоб зрозуміти, що це безповоротно і що втрачати час неприпустимо, потрібно починати реабілітаційні заходи.

6. **Поступове примирення та прийняття реальності.** Батьки починають сприймати дитину з діагнозом не як хвору, а як звичайну дитину, яка потребує трохи більшого догляду. Відбувається повна реорганізація побуту та життя сім'ї загалом. Характерні особливості цього етапу: постійна втома доглядальників (найчастіше матері), відмова від особистих потреб, матері зазвичай припиняють свою професійну діяльність або змінюють її, для них починається соціальна ізоляція і спілкування лише з лікарями.

7. **Етап солідарності.** Після прийняття хвороби дитини, після відвідувань різних центрів реабілітації батьки бачать, що вони такі не одні, що існує багато інших подібних сімей з дітьми з інвалідністю. Особливо цінним на цьому етапі для подружжя стає спілкування з батьками, які вже давно почали цей шлях, оскільки вони починають розуміти, що життя не зупинилось, бачать на прикладі інших, що у дитини можлива позитивна динаміка, що вона постійно удосконалює навички самообслуговування тощо. Також батьки дізнаються, що існує багато закладів, робота яких націлена на поліпшення життя дитини: інклюзивні садочки, школи або класи, державні та приватні реабілітаційні центри, літні та зимові табори відновлення й багато інших установ та об'єднань, що забезпечують якісну соціалізацію дитини. Щоправда, зазначені зміни психічних станів доглядальників дитини з діагнозом на різних етапах здійснення сімейної соціалізації такої дитини не проходять безслідно і можуть призвести до депресивних станів і психічних розладів батьків (Лук'янченко, 2020).

В. Ткачова зазначає, що народження дитини з проблемами зі здоров'ям і подальше її виховання, навчання, реабілітація є тривалим стресогенним фактором, що змінює особистість батьків і також їхнє життя. Дослідниця виділила кризові періоди у вихованні дитини з вадами, які додатково впливають на емоційний стан батьків:

1. Народження дитини з діагнозом.
2. Постановка правильного діагнозу.
3. Період підтвердження попередньо встановленого діагнозу та підбір необхідних реабілітаційних занять.
4. Перший рік навчання в школі за можливістю дитини.
5. Перехід у старші класи та пубертатний період.
6. Період професійного становлення.
7. Розв'язання проблем особистого життя (Шевчук, 2021, с. 103).

На перший погляд, перераховані періоди можуть видаватися не таким вже й особливими та стресогенними, порівняно з традиційними труднощами нормотипових батьків під час підготовки й адаптації їхньої дитини до школи, або на тлі проблем з урегулювання та налагодження відносин з дитиною, яка увійшла в пубертатний період. Проте в реальному житті до всіх цих складних виховних ситуацій додається ще чинник діагнозу дитини із фізичним чи психічним вадами розвитку. Останнє може передбачати також відвідування не звичайного класу, а інклюзивного, а, можливо, і взагалі домашню освіту, і тоді на плечі батьків лягає ще й тягар шкільного навчання такої дитини; потребу підібрати інклюзивний маршрут до школи, якщо дитина на інвалідному візку, або ж їй важко внаслідок

порушення координації даються підйоми або сходи та багато інших нюансів, про які пересічні батьки навіть можуть не здогадуватись. Іншими словами, часто те, що для батьків із нормотиповими дітьми є непомітним або видається дріб'язковим, для батьків дитини з вадами розвитку може ставати стресогенним.

Проведені дослідження показують, що один із найбільш виражених емоційних проявів батьків дитини з вадами розвитку є тривожність. Результати досліджень Т. Висотиною батьківського ставлення до дітей зі складними порушеннями розвитку свідчать про підвищену тривожність матерів, про емоційну дистанцію в батька, водночас у матерів спостерігається прагнення до емоційного контакту з дитиною (Шевчук, & Тесленко, 2021, с. 224). Е. Ейдеміллер визначає тривогу як емоційний стан, що виникає в небезпеці і в ситуаціях невизначеності та виявляється в постійному очікуванні чогось неприємного та страшного (Іванашко, Вірна, & Сіпко, 2022, с. 157). Інше дослідження батьків, які виховують дітей з інвалідністю, показало, що вони мають підвищений ризик до депресії, низький рівень суб'єктивного благополуччя і песимістичні погляди на майбутнє (Shenaar-Golan, 2015, p. 306).

Зазвичай догляд за дитиною, її виховання, медичне обслуговування та інші необхідні дії й обов'язки пов'язані з дитиною, яка має вади розвитку, здійснює мати, оскільки батько змушений підтримувати сім'ю фінансово не лише для нормального існування, а і для можливості якісної реабілітації дитини. О. Єфімова на основі проведених досліджень зробила висновок, що з появою дитини з порушенням розвитку в сім'ї відбувається майже повна зміна соціального статусу матерів – 50 % матерів змушені звільнитись з основного місця роботи та присвятити себе дитині. Певною мірою матері таких діток стають "соціальними інвалідами" через безвихідність ситуації (Shevchuk, & Vlasova, 2021). О. Тохтамиш зазначає, що матері, які доглядають за дітьми з порушеннями розвитку, мають різні психосоматичні та психологічні проблеми. Це може бути постійна тривога та депресія, сильний смуток, значне виснаження, неврози, головний біль, часті застуди й алергії, порушення менструального циклу, серцево-судинні й ендокринні захворювання (Тохтамиш, 2004).

Є. Волкова у своїх роботах аналізує кризові стани, з якими можуть зіштовхнутись батьки, виховуючи дітей з вадами розвитку. Авторка наголошує, що *криза* – це подія з невизначеним наслідком, яка пов'язана з можливою втратою. Характерні особливості кризової ситуації: наявність стресової ситуації, переживання горя, почуття втрати та приниження, відчуття безпорадності та втрати контролю над ситуацією, зміна сталого образу життя, невизначеність майбутнього, довготривале страждання. Як основний компонент кризи дослідниця виділяє тривогу, тому саме вираженість тривожності доцільно вважати індикатором кризового стану таких батьків. За словами дослідниці, наслідком кризи стає депресія як психічний стан, що характеризується зниженням життєвого тону, пригніченістю, втратою інтересу до зовнішнього світу, апатією, втомленістю, негативним ставленням до себе та оточення, суїцидальними думками (Реброва, 2021, с. 222). Очевидно, що такі наслідки стають ще важчим випробуванням на міцність для цілісності сімейної системи, у якій виховується дитина з особливими потребами, та суб'єктивного благополуччя її батьків, особливо матерів, на яких найчастіше лягає тягар реабілітації та сімейної соціалізації дитини з діагнозом.

Яким може бути науково обґрунтований шлях виходу сім'ї з подібної життєвої кризи? Чи є у сім'ї, що виховує дитину з інвалідністю, можливості протистояти постійному екзистенційному тиску життєвих обставин, пов'язаних із цим фактом і депресивними станами батьків? Такі запитання є ключовими для авторів статті, оскільки, якщо дитина перебуває у психологічно стабільній атмосфері батьківської сім'ї, де свідомі батьки знаходять ресурси для цього, відчуває, що вона потрібна та її люблять, то вона здатна пережити будь-які травмувальні ситуації та життєві виклики на шляху зростання. Водночас ми вважаємо, що батьки такої дитини мають невід'ємне право і можливості бути суб'єктивно благополучними людьми, незважаючи на наявний діагноз дитини. На цій теоретичній основі було організоване і проведене дослідження чинників суб'єктивного благополуччя матерів, які виховують дітей з органічним ураженням НС. Гіпотеза роботи передбачала, що, урахувавши чинник військового стану в Україні, у більшості досліджених матерів наявні тривожність і депресія, які визначаються нами як предиктори суб'єктивного благополуччя досліджених осіб. Однак в експериментальній групі внаслідок дії сімейного чинника, а саме наявності в сім'ях цих жінок дитини з особливими потребами, показники тривожності та депресії можуть бути більшими.

Вибірка. Констатувальне дослідження проводили протягом трьох місяців на базі Українського медичного центру реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи (м. Київ). У ньому взяли участь 45 жінок віком від 23 до 51 року, діти яких страждають на органічне ураження НС, серед яких 71,1% дітей із ДЦП, 15,6% із затримкою статокінетичного, психічного та мовленнєвого розвитку, 6,7% мають нервово-м'язові захворювання, що прогресують, 4,4% – перинатальне ураження ЦНС, 2,2% – наслідки запальних хвороб ЦНС. До контрольної групи увійшли 22 жінки віком від 27 років до 51, які виховують норматипову дитину та проживають у Києві. Оскільки особливості суб'єктивного благополуччя та специфічні емоційні стани матерів, які беруть участь у дослідженні, можуть виникнути не лише від хвороби дитини, пов'язаної з органічним ураженням НС, то учасниці контрольної групи відповідали і на запитання, чи проживають вони з дитиною з органічним ураженням НС, дитиною з інвалідністю або дитиною з іншим діагнозом.

Методи

У процесі дослідження застосовано методи теоретико-методологічного аналізу, а також такі психодіагностичні методики: короткий багатовимірний опитувальник процвітання "PERMA-ПРОФАЙЛЕР" в адаптації О. Савченко та Д. Лавриненка; шкала оцінки генералізованого тривожного розладу GAD-7; опитувальник здоров'я пацієнта: оцінка тяжкості депресії PHQ-9, затверджений Міністерством охорони здоров'я України (Міністерство охорони здоров'я України, 2014, с. 61). Для оброблення отриманих даних були використані методи статистичного аналізу з використанням програми Jamovi 2.3.28.

Результати

У ході дослідження суб'єктивного благополуччя матерів, які виховують дітей з органічним ураженням НС, окрему частину роботи було націлено на виявлення рівня тривожності і наявності та тяжкості депресії. На цьому етапі тестування проводили за допомогою шкали оцінювання генералізованого тривожного розладу GAD-7 та опитувальника здоров'я пацієнта: оцінка тяжкості депресії PHQ-9.

Результати статистичного аналізу показали, що 68,9 % опитуваних мають мінімальну та легку тривожність: 35,6 % та 33,3 % жінок відповідно (рис. 1). Майже третина (31,1 %) досліджуваних мають помірну (11,1 % респонденток) та сильну тривожність (20,0 % респонденток). У контрольній групі спостерігаємо іншу тенденцію – половина респондентів (50 %) мають мінімальний рівень тривожності, легку форму – 22,7 %, майже стільки ж (18,2 % респонденток) мають помірну тривожність і лише 9,1 % опитаних відчувають сильну

тривожність. Статистична значущість за критерієм χ^2 дорівнює 0,561. Зауважимо, що це був передбачуваний результат, хоча очікувалось побачити яскравішу відмінність між експериментальною та контрольною групою. Це можна пояснити тим, що, окрім щоденних побутових і професійних проблем, усі респонденти дослідження (67 осіб) проживають на території України під час повномасштабного вторгнення і рівень тривожності населення нашої країни зростає з кожним ракетним обстрілом.

Рівень тривожності

Рис. 1. Рівень тривожності матерів, які виховують дітей з органічним ураженням нервової системи, та матерів, які виховують нормотипових дітей

Аналогічно було проведено оцінку наявності та тяжкості депресії в експериментальній і контрольній групах за допомогою опитувальника здоров'я пацієнта (Patient Health Questionnaire – PHQ-9), який затверджений Міністерством охорони здоров'я України і використовується для оцінки тяжкості депресії, відповідно до уніфікованого клінічного протоколу первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги "Депресія" (Міністерство охорони здоров'я України, 2014, с. 61). Результати, представлені на рис. 2, засвідчують, що лише у третини (33,3 %) матерів, які виховують дітей з органічним ураженням НС, відсутня депресія. У

контрольній групі таких жінок 40,9 %. Легку (субклінічну) депресію мають 28,9 % матерів дітей з діагнозом ураження НС та 36,4 % матерів нормотипових дітей. Депресію помірної тяжкості в експериментальній групі демонструють 17,8 % опитаних жінок, а в контрольній – 9,1 %. Депресію середньої тяжкості відчувають 11,1 % жінок експериментальної групи і лише 4,5 % опитаних осіб у контрольній групі. Щодо випадків тяжкої депресії, то в обох групах цей показник майже однаковий – 8,9 % в експериментальній групі та 9,1 % в контрольній. Статистична значущість за критерієм χ^2 дорівнює 0,670.

Наявність та тяжкість депресії

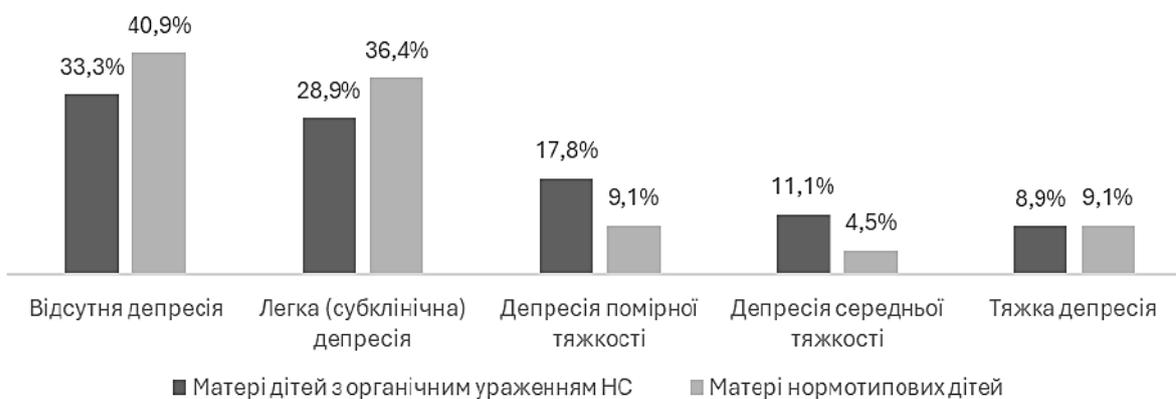

Рис. 2. Наявність і тяжкість депресії у матерів, які виховують дитину з органічним ураженням НС, та матерів, які виховують нормотипову дитину

Для нас очевидно, що на виявлений емоційний стан опитаних жінок впливає не лише наявність дитини з вадами розвитку або наявність нормотипової дитини, оскільки загальновідомо, що існує багато чинників, які могли призвести до такого стану. Проте вже нині можна констатувати, що рівень тривожності матерів, які виховують дітей з органічним ураженням НС, вищий ніж у жінок, які доглядають нормотипових дітей. Цю тенденцію спостерігаємо майже на всіх рівнях тривожності, що представлені в шкалі оцінки GAD-7. Аналогічні результати отримано і за показником наявності та тяжкості депресії за опитувальником PHQ-9. Однак кількість респондентів, які мають підозру на тяжку депресію, у відсотковому співвідношенні

виявилась майже однакою в експериментальній і контрольній групах. З огляду на це гіпотеза, що була поставлена на початку нашого дослідження, частково підтверджується емпірично: результати дослідження засвідчують, що в більшості досліджуваних матерів наявні тривожність і депресія, однак в експериментальній і контрольній групі особливості тривожності та депресії відрізняються.

Наступним кроком нашого дослідження було встановлення кореляційних зв'язків між вираженістю тривожності і депресії матерів та показниками їхнього суб'єктивного благополуччя. У табл. 1 представлені релевантні зв'язки між тривожністю, депресією та компонентами суб'єктивного благополуччя матерів.

Таблиця 1

Релевантні зв'язки між тривожністю, депресією та компонентами суб'єктивного благополуччя матерів

	Позитивні емоції	Залученість	Відносини	Сенс	Здоров'я	Добробут	Негативні емоції
Депресія	-0,669***	-0,270*	-0,509***	-0,496***	-0,501***	-0,396***	0,468***
Тривожність	-0,467***		-0,311**	-0,327**	-0,318**		0,439***

Короткий багатовимірний опитувальник процвітання "PERMA-ПРОФАЙЛЕР" містить п'ять основних компонентів: 1) позитивні емоції – загальна тенденція відчуття радості, щастя, вдячності; 2) залученість – зацікавленість, зануреність у діяльність і життя; 3) відносини – відчуття любові, підтримки, взаєморозуміння з боку інших; 4) сенс – наявність смислу та мети в житті; 5) досягнення – суб'єктивне відчуття досягнення щоденних обов'язків; і два додаткових: 6) здоров'я – суб'єктивне відчуття щоденного доброго самопочуття; 7) негативні емоції – схильність до почуттів смутку, агресії, незадоволеності; а також шкалу "добробут", що є інтегрованим сумарним показником суб'єктивного благополуччя з урахуванням від'ємного впливу негативних емоцій.

Основна частина компонентів суб'єктивного благополуччя має негативні кореляційні зв'язки з показником депресії. Негативні кореляційні зв'язки свідчать, що чим вищий показник депресії, тим нижчий показник "доброту" (-0,396***) та його компонентів: позитивні емоції (-0,669***), відносини (-0,509***), сенс (-0,496***), здоров'я (-0,501***), залученість (-0,270*). Пряму залежність мають показники депресії та компонент "негативні емоції" (0,468***) – чим більше негативних емоцій, що допомагають зрозуміти, наскільки людина переживає стрес, тривогу, сум або інші дискомфортні стани, які можуть знижувати загальний добробут, тим вища ймовірність наявності депресії та вищий її рівень тяжкості.

Показник тривожності не має релевантних зв'язків із показником "добробут", але має значущі кореляційні зв'язки з його компонентами. Негативний кореляційний зв'язок демонструє показник тривожності та такі компоненти суб'єктивного благополуччя: позитивні емоції (-0,467***), відносини (-0,311**), сенс (-0,327**), здоров'я (-0,318**). Чим вищий показник тривожності, тим нижчі показники компонентів добробуту. Оскільки із картиною кореляційних зв'язків показника депресії та компонентів короткого опитувальника "PERMA-ПРОФАЙЛЕР" показник тривожності має лише один позитивний кореляційний зв'язок із "негативними емоціями" (0,439***), який свідчить про те,

що чим більше негативних емоцій тим вища схильність до тривожності.

Варто зауважити, що такий компонент добробуту, як "досягнення" не має жодного значущого кореляційного зв'язку з показниками тривожності та депресії.

Наявність сильно виражених, виражених і слабких статистично значущих кореляційних зв'язків дає нам можливість стверджувати, що на суб'єктивне благополуччя матерів впливають наявність і рівень тривожності та депресії.

Дискусія і висновки

Унаслідок проведеного теоретичного аналізу наукової літератури було підкріплено процесуальну модель дослідження суб'єктивного благополуччя матерів, які виховують дітей з органічним ураженням НС. Виокремлені стани та їхнє детальне дослідження дають можливість краще розуміти батьків і побудувати якісну психолого-корекційну роботу.

Завдяки дослідженню було встановлено, що рівень тривожності матерів, які виховують дітей з органічним ураженням нервової системи, вищий порівняно з відповідними показниками матерів нормотипових дітей. Також вищим у таких осіб, аніж у матерів, які виховують нормотипових дітей, виявився і показник вираженості депресії. Зокрема, у респонденток, які зараз перебувають в Україні, на території якої йде війна, депресія фактично відсутня у половині респондентів контрольної групи, і лише у третині експериментальної групи. Тяжку ж депресію за відсотковим співвідношенням спостерігаємо в обох групах однаково. Були виявлені кореляційні зв'язки депресії із загальним показником добробуту та його складовими (позитивними емоції, відносинами, сенсом, здоров'ям, залученість, негативними емоціями) і показника тривожності з позитивними емоціями, відносинами, сенсом, здоров'я та негативними емоціями.

Загалом вважаємо, що успішне подолання батьками кризової ситуації, що пов'язана з появою в сім'ї дитини з важкою хворобою, інвалідністю, та супроводжується проблемами з емоційними станами таких батьків, безпосередньо залежить від соціально-психологічної роботи з дорослими членами сім'ї дитини з інвалідністю.

Вона передбачає широкий спектр заходів допомоги родинам – медичні, правові, психолого-педагогічні й економічні. Зміст цих заходів має бути спрямований на подолання ізоляції родини, розширення контактів для спілкування й отримання необхідної інформації щодо перебігу та можливого розвитку хвороби дитини, залучення її до громадської діяльності, поширення повноцінної інформації щодо установ надання соціальної та реабілітаційної допомоги, налагодження міжособистісних стосунків у сім'ї, організацію психологічної допомоги батькам та надання їм правової підтримки тощо.

Результати дослідження, представлені в статті, дають можливість визначити чинники суб'єктивного благополуччя, які необхідно враховувати під час створення якісної розвивально-корекційної програми, спрямованої на поліпшення суб'єктивного благополуччя матерів, які виховують дітей з органічним ураженням нервової системи.

Список використаних джерел

- Белоконь, О. (2020). *Я вагітна, що робити*. BookChef.
- Іванашко, О., Вірна, Ж., & Сіпко, Л. (2022). Психологічні індикатори емоційної безпеки батьків дітей з особливими освітніми потребами. *Психологічні перспективи*, 39, 153–165. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-iva>
- Лук'янченко, К. (2020) Роль сім'ї в процесі виховання та навчання дитини з особливими освітніми потребами. У І. М. Богданова, В. М. Букач, С. М. Наумкіна, М. А. Сокаль, Л. І. Сухотеріна (Ред.). *Історичний досвід і сучасність*, 39, 21–27. <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/8028/1/Istorychniy%20Dosvid%20%20Suchasnist%202020.pdf>
- Міністерство охорони здоров'я України. (2014, 25 грудня). *Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги "Депресія"* (наказ, № 1003). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1003282-14#n19>
- Реброва, О. (2021) Психологічні особливості родин, що виховують дитину з особливими освітніми проблемами. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*, 9, 220–228. <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.28>
- Северенчук, Н. (2007) Психокорекційна робота з матерями дітей з особливими потребами. *Дефектолог*, 3, 14–15.
- Тохтамиш, О. (2004). *Реабілітаційна психологія*. Віндрук.
- Шевчук, В. (2021) Емоційні переживання батьків дітей із комплексними порушеннями розвитку. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*, 32(71, 4), 102–109. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.4/17>
- Шевчук В., & Тесленко М. (2021) Дитячо-батьківські стосунки в сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку. *Габітус*, 21, 223–227. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.39>

Shenaar-Golan. (2015) Hope and subjective well-being among parents of children with special needs. *Child & family social work*, 22(1), 306–316. <https://doi.org/10.1111/cfs.12241>

Shevchuk, V., & Vlasova, O. (2021). Integral personal and interpersonal characteristics of parents of children with complex developmental disorders. *Insight: the psychological Dimensions of society*, 6, 110–124. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2021-6-8>

References

- Belokon, O. (2020). *I'm pregnant, what to do*. BookChef [in Ukrainian].
- Ivanashko, O., Virna, Zh., & Sipko, L. (2022). Psychological indicators of emotional security of parents of children with special educational needs. *Psychological perspectives*, 39, 153–165 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-iva>
- Luk'yanchenko, K. (2020). The role of the family in the process of raising and teaching a child with special educational needs. In I. M. Bogdanova, V. M. Bukach, S. M. Naumkina, M. A. Sokal, & L. I. Sukhoterina (Eds.). *Historical experience and modernity*, 39, 21–27 [in Ukrainian]. <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/8028/1/Istorychniy%20Dosvid%20%20Suchasnist%202020.pdf>
- Ministry of Health of Ukraine. (2014, December 25). *Unified clinical protocol for primary, secondary (specialized), and tertiary (highly specialized) medical care "Depression"* (Order, № 1003) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1003282-14#n19>
- Rebrova, O. (2021) Psychological features of families raising a child with special educational problems. *Bulletin of Lviv University. Series: Psychological Sciences*, 9, 220–228 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.28>
- Severenchuk, N. (2007). Psychocorrectional work with mothers of children with special needs. *Defectologist*, 3, 14–15 [in Ukrainian].
- Shenaar-Golan. (2015). Hope and subjective well-being among parents of children with special needs. *Child & family social work*, 22(1), 306–316. <https://doi.org/10.1111/cfs.12241>
- Shevchuk, V. (2021). Emotional Experiences of Parents of Children with Complex Developmental Disorders. *Scientific Notes Tavria National University named after V. I. Vernadsky. Series: Psychology*, 32(71, 4), 102–109 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.4/17>
- Shevchuk, V., & Vlasova O. (2021). Integral personal and interpersonal characteristics of parents of children with complex developmental disorders. *Insight: the psychological Dimensions of society*, 6, 110–124. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2021-6-8>
- Shevchuk, V., & Teslenko M. (2021). Child-parent relationships in families raising children with complex developmental disorders. *Habitus*, 21, 223–227. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.39>
- Tokhtamysh, O. (2004). *Rehabilitation Psychology: Educational and Methodological Manual*. Vindruk [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 11.09.24

Прорецензовано / Revised: 10.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 13.01.25

Iryna PUDENKO, PhD Student
ORCID ID: 0009-0005-9891-025X
e-mail: pudenko.i.v@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Olena VLASOVA, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000 0002 9804 0038
e-mail: olenavlasova@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF ANXIETY-DEPRESSIVE MANIFESTATIONS AND THEIR RELATIONSHIP WITH THE SUBJECTIVE WELL-BEING OF MOTHERS RAISING CHILDREN WITH ORGANIC NERVOUS SYSTEM DISORDERS

Background. *The birth and upbringing of a child with a developmental disorder is a traumatic factor that leads to changes in the personality of parents and their lives in general. Parents may experience increased anxiety, depression, chronic sadness, apathy, hopelessness, "emotional burnout," etc.*

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the anxiety-depressive characteristics of parents raising children with organic damage to the nervous system. The theoretical material on the psychological characteristics of parents raising children with developmental disorders is presented.

The results of the study are presented: a comparison of the level of anxiety and the presence and severity of depression in mothers raising a child with organic damage to the nervous system with mothers raising a normotypical child. A correlation between the components of subjective well-being and indicators of anxiety and depression has been revealed

Methods. *In the process of the study, the methods of theoretical and methodological analysis, testing using the scale for assessing generalized anxiety disorder GAD-7, the patient health questionnaire (assessment of depression severity PHQ-9) and the short multidimensional questionnaire of well-being "PERMA-PROFILER" (adaptation of Savchenko O.V. and Lavrynenko D.G.) were used. To process the obtained data, statistical analysis methods based on the Jamovi 2.3.28 program were used.*

Results. *The conducted study made it possible to determine the level of anxiety and the presence and severity of depression in mothers raising normotypical children and children with developmental disorders. The level of anxiety of mothers raising children with organic lesions of the nervous system is significantly higher than that of mothers raising normotypical children. This conclusion is valid for each level of anxiety (minimal, mild, moderate, severe). half of the control group does not experience depression, and only a third of the experimental group does. The indicators of mild, moderate and moderate depression are higher in mothers raising children with organic damage to the nervous system. The percentage of respondents with severe depression is close in values in both study groups. Correlations were found: the depression indicator with well-being and its components (positive emotions, relationships, meaning, health, involvement and negative emotions) and the anxiety indicator with positive emotions, relationships, meaning and negative emotions.*

Conclusions. *Based on the processing of the research data, we concluded that the hypothesis that was put forward at the beginning of the study regarding the low subjective well-being of mothers raising children with organic damage to the nervous system is confirmed and gives us the opportunity to continue collecting data for further research.*

Keywords: *anxiety, child with developmental disabilities, depression, emotional and crisis states, normotypical children.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

UDC 159.942
DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/10>

Iryna SAZONOVA, PhD (Psychol.)
ORCID ID: 0000-0001-7217-6206
e-mail: sazonovairinavladimirovna@gmail.com
The Community Stress Prevention Center, Qiryat Shemona, Israel

RESULTS OF THE STUDY ON THE EFFECTIVENESS OF PRACTICAL TOOLS FOR DEVELOPING STRESS RESISTANCE USING THE BASIC PH MODEL

Background. The article presents the results of a study on the effectiveness of practical tools for developing stress resistance using the BASIC PH model. The study aimed to identify and evaluate the effectiveness of practical tools designed to help Ukrainians develop resilience to stress under wartime conditions. The article introduces practical tools for enhancing personal stress resistance in accordance with the BASIC PH model developed by M. Lahad. This model encompasses six key methods of coping with stress: through beliefs, meanings, and values; by experiencing and releasing emotions; through social connections; via critical thinking, analysis, and reflection; using imagination, creativity, humor, and the ability to dream; and by activating bodily sensations. Each of these channels can serve as a foundation for an individualized approach to overcoming stress and crises, while also allowing for engagement of other channels to avoid reliance on only one or two dominant resources.

Methods. The article describes a new tool for developing stress resistance – a set of metaphorical cards called "Resources". These cards combine visual materials with tasks for implementation. The tool is aimed at activating personal resources that can help maintain resilience to stress factors even under the most challenging circumstances. Its purpose is not only to facilitate rapid recovery from stress but also to foster the adoption of new strategies for overcoming difficulties. It helps individuals identify and activate their own resources, encouraging them to find new ways to recover. The methods chosen to evaluate the effectiveness of this tool include the Boston Stress Resilience Questionnaire, Ehlers' Reactive and Trait Anxiety Test, and Wagner's projective Hand Test.

Results. The article presents the results of the study on the effectiveness of practical tools, particularly the metaphorical cards "Resources". The practical toolkit was integrated into a short-term psychological intervention program consisting of individual and group work with clients. Participants in the program included individuals who had experienced difficult life situations due to the war. The experimental group comprised 42 individuals aged 18 to 26, including 29 women and 13 men.

Conclusions. The study found that activating various resource channels based on the BASIC PH model using practical tools significantly increased the general level of stress resistance and reduced reactive anxiety among participants. However, no significant effects were observed on trait anxiety levels.

Keywords: BASIC PH model, stress resistance, resilience, resource channels, anxiety.

Background

In today's world, stressful events such as war, natural disasters, and socio-economic crises often challenge an individual's psychological resilience. The same event can devastate some individuals while providing a foundation for inner growth for others. In extreme situations, some people succumb to deep depression, while others resolutely cope with the challenges. Can resilience, as a positive outcome of experiencing adverse, stress-inducing, and traumatic events, influence the preservation, recovery, and improvement of an individual's mental health?

Under certain conditions, the process of experiencing a crisis can lead to self-reflection and a deeper understanding of one's place in life, encouraging a person's desire to change their usual lifestyle, pursue self-improvement, and foster personal growth.

The emergence of crisis events can be triggered by stressors of various levels (macrosocial, social, interpersonal, personal); such an event is subjectively perceived as challenging, life-altering, uncontrollable, and imposes specific demands on the individual, forcing them to change their usual way of life and adapt to a changed situation. Due to their extraordinary nature, crisis events threaten the individual's inner balance and disrupt the stability and continuity of their life path. Simultaneously, each crisis event potentially contains two paths: a destructive one, leading to disruption of familiar relationships or posing a risk to their existence; and a constructive one, providing an opportunity for the individual to transition to a new level of functioning.

Responding to large-scale contemporary crises necessitates the development of a more comprehensive and flexible arsenal of strategies for coping with stressful situations. This arsenal aims to sustain an individual's resilience even in the most challenging conditions.

Methods

One approach to understanding the form and content of personal resources for maintaining resilience in

overcoming difficult life situations is the multifactor BASIC PH model. This model was developed by Israeli professor Mooli Lahad in 1979–1980 during his volunteer work with populations in Israel affected by bombings and terrorist attacks.

In the multifactor BASIC PH model, the author proposes a systematic approach to understanding and developing various resource channels that individuals can utilize to maintain resilience. The model encompasses six key coping strategies:

1. Coping through beliefs, meanings, and values.
2. Coping by experiencing and releasing emotions.
3. Coping by engaging in social connections.
4. Coping through critical thinking, analysis, and reflection.
5. Coping through imagination, creativity, humor, and the ability to dream.
6. Coping by activating bodily sensations.

Each of these channels can serve as a foundation for an individual coping style in stressful situations and crises, while allowing the integration of other channels to avoid dependence on only one or two dominant resources. However, as practice shows, without prior preparation and conscious effort to activate all resource channels, people often find it challenging to realize the full potential of this model (Lahad, Ayalon, & Shacham, 2013).

To facilitate the development of the different channels within the BASIC PH model, we have created a new tool: the metaphorical "Resources" cards, intended for daily use to support and activate personal resources. These cards aim to help individuals form a habit of using diverse coping strategies, making them more resilient to life's changing conditions, better able to adapt to new challenges, and more resilient to stress factors, while empowering them to overcome difficulties.

Today, the BASIC PH model is actively applied in helping individuals in crisis situations and managing acute stress responses. Activating the six resource channels helps prevent destructive behavioral patterns and maintain

© Sazonova Iryna, 2024

productive, adaptive strategies. This practical work is implemented through a comprehensive set of tools, including both individual and group exercises.

In psychological work with clients, the method of actively listening to the BASIC PH channels is often used to identify a person's dominant resources. Key phrases and idioms used by the client can indicate their stress-coping mechanisms. Each resource channel has indicators that manifest in thinking patterns, perception, and communication style. For example, phrases like "God's will" indicate dominance in the belief channel (B), while frequent mentions of emotional states ("happy," "sad") point to the dominance of the emotional channel (A). The social connection channel (S) is marked by references to significant others, the imagination channel (I) by creative images and metaphors, the thinking channel (C) by a tendency toward logic and detail, and the physiological channel (Ph) by a focus on bodily sensations and actions.

An effective tool for identifying dominant resource channels is the BASIC PH questionnaire, which consists of 18 questions. Additionally, the narrative psychological exercise "The Hero's Journey" has both diagnostic and therapeutic aspects. It employs elements of therapeutic storytelling, helping clients create a six-part story that reflects their resources and coping strategies. By analyzing these coping methods, the most active resources of the client can be identified, assisting in selecting suitable interventions. For instance, logotherapy may be effective for those relying on beliefs, while cognitive exercises are more suitable for those needing alternative solutions. It is also essential to consider the client's social connections and imagination, suggesting socially oriented goals or solutions that extend beyond conventional approaches.

A comprehensive set of practical techniques and exercises aimed at building resilience is described in the author's program "Post-Traumatic Growth for Children Affected by War" (Sazonova, 2023). Over more than ten years of implementation, this program has demonstrated convincingly that an initial intervention plan can be structured for each client in a relatively short time. Based on this program, a long-term therapy plan can also be developed.

The BASIC PH model can also be effectively used in group psychological work. For example, the "Resource Star" exercise invites participants to fill the six points of the Star of David with personal sources of strength for each channel. This exercise helps participants better understand their own resources, and during the discussion, they learn about other strategies from the group, broadening their range of possible coping methods.

The creator of the BASIC PH model believes, and we share this view, that every individual is naturally capable of coping with stress through all six resource channels, even though most people typically rely on only one or two dominant methods. But is this enough? Unfortunately, there are situations where a familiar coping method may become ineffective or depleted, like a dried-up well. In such moments, it's crucial to have alternative resources to

prevent psychological exhaustion. For example, if logic does not help, one might try calming down through physical activity or connecting with loved ones. Therefore, the ability not only to use familiar resources but to develop all six resource channels prepares a person for any challenges. It is especially important to do this in advance, before a critical need arises, by creating strong neural connections for each coping method. In stressful situations, it's easier to use well-known, "practiced" strategies than to seek new solutions under emotional pressure.

To support recovery and sustain a person's resourceful state, we created a new tool: the metaphorical "Resources" cards. These cards aim to activate "dormant" resources that can help maintain resilience even under the most challenging circumstances. The purpose of this tool is not only to facilitate recovery after stress but also to help individuals acquire new coping strategies. They assist in understanding and activating personal resources, teaching people to find new paths to recovery.

The cards feature tasks carefully developed based on practical data collected over four years of psychological consultations and workshops for Ukrainians and Israelis affected by war. The "Resources" cards can be used in both individual and group settings. They come in two sets, titled "Day" and "Night."

The "Day" and "Night" sets offer two different forms of practical exercises. Tasks from the "Day" set are designed to be completed immediately, providing an instant emotional boost. In contrast, tasks from the "Night" set require more time and can serve as a foundation for deeper self-reflection. Participants are invited to select a card based on the image without reading the task on the back. Tasks from the "Day" set are carried out directly in the session with a psychologist, while tasks from the "Night" set can be done independently as "homework." Examples of such tasks include walking barefoot on grass, creating a photo story with friends, imagining the end of a favorite story, or naming three things you are grateful for. The "Resources" cards are designed as a tool for daily self-care to develop resilience, helping individuals uncover and nurture their sources of strength and joy.

Results

To evaluate the effectiveness of the described psychological tools based on the BASIC PH model, we conducted an empirical study. We employed test methodologies to measure resilience levels using the Boston Questionnaire, reactive and personal anxiety levels using the Ehlers Anxiety Scale, and Wagner's "Hand Test." The experimental group consisted of 42 individuals aged 18 to 26, including 29 women and 13 men. The measurements were conducted in two phases: initial testing before implementing the BASIC PH model-based psychological intervention program, and a second test following the psychological work with the participants.

The empirical data on resilience levels measured by the Boston Questionnaire are presented in Tab. 1 and illustrated in Fig. 1.

Table 1

Results of resilience measurement using the Boston questionnaire

Resilience level	Experimental group after program, %	Experimental group before program, %	Fisher's criterion, ϕ	Statistical significance level, p
Very High	3,03	0,18	1,17	$p > 0,1$
High	8,76	3,35	1,29	$p > 0,1$
Medium	77,43	60,22	1,66	$p = 0,07$
Low	10,78	36,25	2,59	$p < 0,01$

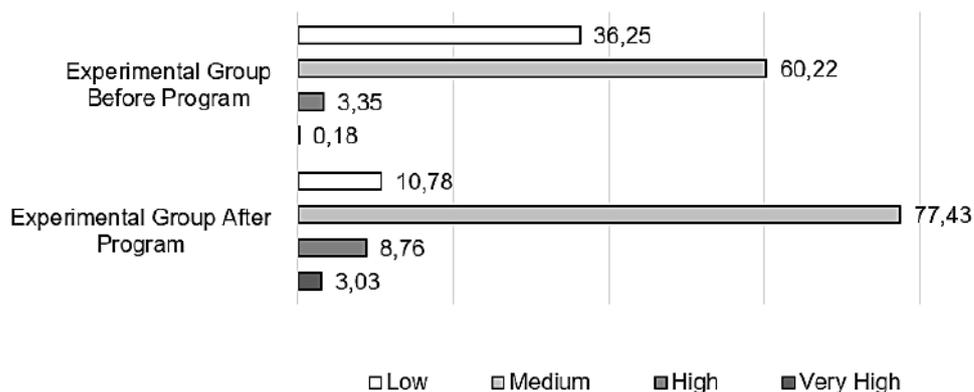

Fig. 1. Results of resilience measurement using the Boston questionnaire

As the measurements indicate, individuals in the experimental group demonstrated a significant improvement in resilience levels following the implementation of the psychological intervention program based on the BASIC PH model. Although changes in the high resilience levels were not statistically significant, there

was a substantial reduction in the low resilience levels, and the medium resilience levels also significantly increased, which is statistically confirmed. These results thus support the effectiveness of the proposed practical tools.

The empirical data on levels of reactive and personal anxiety are presented in Tab. 2 and illustrated in Fig. 2.

Table 2

Levels of reactive and personal anxiety

Anxiety level	Experimental group after program, %	Experimental group before program, %	Fisher's criterion, ϕ	Statistical significance level, p
Reactive Anxiety				
High	31,76	76,50	7,12	$p < 0,01$
Medium	32,45	22,30	1,65	$p = 0,09$
Low	35,79	1,20	6,32	$p < 0,01$
Personal Anxiety				
High	12,95	14,21	1,32	$p > 0,1$
Medium	75,18	72,00	1,47	$p > 0,1$
Low	11,87	13,79	1,26	$p > 0,1$

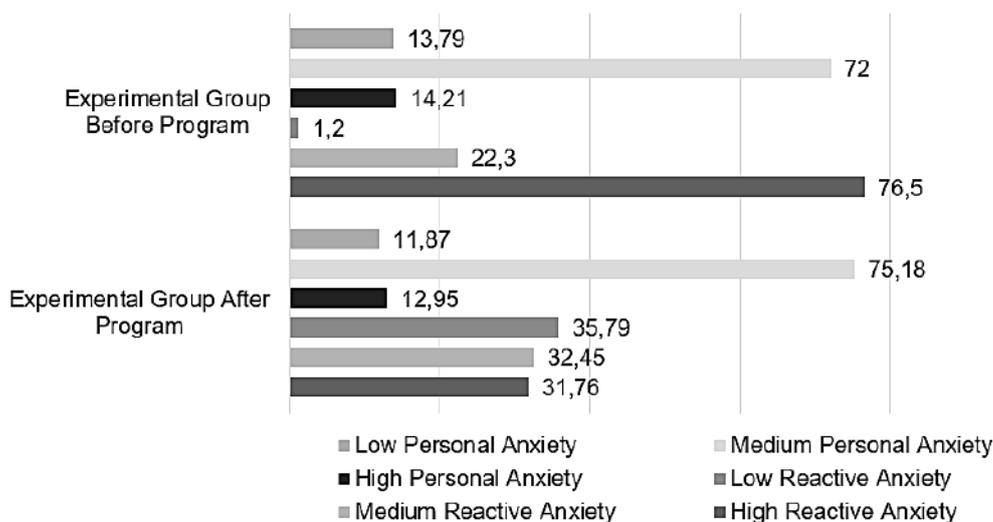

Fig. 2. Levels of reactive and personal anxiety

After implementing the resilience development program, the reactive anxiety levels of the participants showed statistically significant changes, with substantial

improvement. In contrast, personal anxiety did not experience significant changes, as confirmed by the statistical data. This indicates that the proposed program

had a significant overall positive effect; however, stable personal markers of anxiety require more intensive and prolonged interventions and a considerably longer period to verify the effectiveness of such interventions. Nonetheless, this does not diminish the overall effectiveness of the proposed tools for building resilience.

The empirical data on anxiety levels measured by the projective method "Hand Test" are presented in Tab. 3 and illustrated in Fig. 3.

The results of the anxiety level measurement using the projective "Hand Test" method indicate significant changes in the experimental group after the program's implementation. There was a substantial decrease in high anxiety levels, accompanied by a notable increase in low anxiety levels, as confirmed by statistical data. This generally indicates a positive shift toward reduced anxiety levels under the influence of the program, providing grounds to consider the implemented program effective.

Table 3

Anxiety levels measured by the projective method "Hand test"

Anxiety level	Experimental group after program, %	Experimental group before program, %	Fisher's criterion, ϕ	Statistical significance level, p
High	40,01	75,01	4,89	$p < 0,01$
Medium	33,97	11,12	2,39	$p < 0,01$
Low	26,02	13,87	1,75	$p = 0,06$

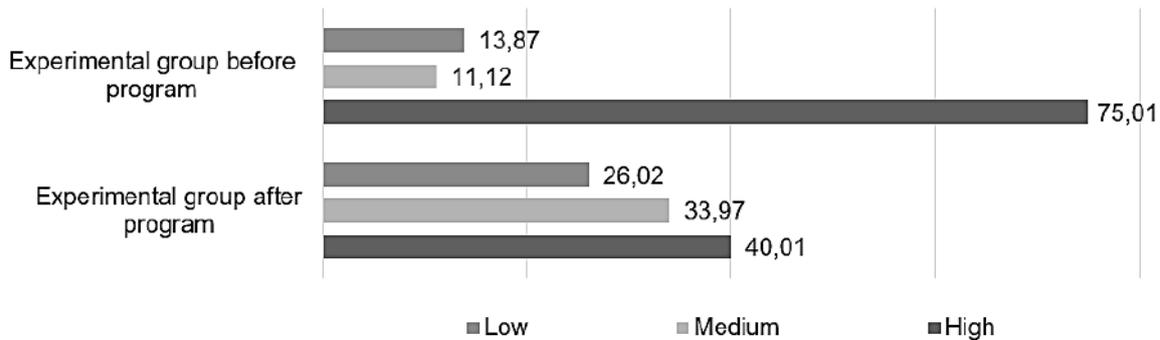

Fig. 3. Anxiety levels measured by the projective method "Hand test"

Discussion and conclusions

Research in mental health has shown that during prolonged or intense stress, even the most effective habitual coping strategies may become exhausted or lose their effectiveness (Bonanno, Westphal, & Mancini, 2011). Many people in critical situations rely on a limited set of dominant resources, shaped individually by life experiences and personal characteristics. This tendency to use one or two coping mechanisms may ensure stability in familiar situations but often proves insufficient under heightened or prolonged stress, leading to emotional and physical exhaustion (Hobfoll, 1989). According to D. E. Shenell and S. T. Gontkovsky, people in crisis situations require not only a reduction in stress and anxiety levels but also a re-evaluation of basic beliefs about life. Traditional psychotherapeutic methods focus on alleviating anxiety and stress; however, the main goal of psychological intervention is to facilitate adaptation to new conditions and restore the individual's functionality (Shenell, & Gontkovsky, 2014).

Authors A. Brown and J. Choi identified seven complementary ways to facilitate recovery after traumatic experiences:

1. Building therapeutic relationships with a psychotherapist, with others who have experienced similar trauma, and with close friends, family, and relatives, as well as strengthening these relationships.
2. Considering individual variations and conditions for recovery.
3. Accepting certain "periods of chaos" at both psychological and physiological levels.

4. Engaging in empathetic listening, which supports the development of a narrative about the traumatic event and the person's experience.

5. Supporting the formation of meanings, which may include a sense of value derived from the experience.

6. Enhancing positive aspects defined by the individual who has experienced trauma.

7. Supporting the process of evaluation, goal-setting, and problem-solving (Brown, & Choi, 2017).

The approaches to the issue of personal resilience in challenging conditions and the facilitation of recovery after traumatic events focus on reducing stress and anxiety and finding effective coping strategies. Building on these approaches, our study also emphasized these aspects. However, we aimed to enhance stress resistance and reduce anxiety by utilizing the resource channels outlined in the BASIC PH model during short-term psychological interventions, which is particularly relevant and appropriate in the context of war.

Stressful events and crises deeply affect an individual's psycho-emotional state, particularly in situations where familiar coping mechanisms prove insufficient or become exhausted. In this context, the BASIC PH model emphasizes the scientifically grounded necessity of developing and maintaining all resource channels as a foundation for psychological resilience and adaptation to challenging situations.

The metaphorical cards "Resources" serve as a practical tool that embodies the concepts of the BASIC PH model, offering the integration of this multi-channel coping system

into daily life. The scientific significance of this development lies in introducing a systemic approach to overcoming stress and difficult life situations. This approach enables individuals to use diverse strategies, maintain flexibility, and adapt to changing conditions.

The practical value of the "Resources" cards lies in their versatility and accessibility. They can be employed in individual counseling, therapeutic work, group psychological sessions, and even independently to support and develop personal resilience. With an easy-to-use format, the metaphorical cards "Resources" help individuals master a broader range of coping strategies, enhance stress resistance, and expand their adaptive capabilities daily. This not only promotes emotional stability for individuals but also has the potential to increase overall societal resilience to stress, making this tool a significant contribution to the field of psychological support and mental health improvement.

Acknowledgments, sources of funding. This research did not receive any grants from government, commercial, or non-profit funding agencies.

Ірина САЗОНОВА, д-р філософії
ORCID ID: 0000-0001-7217-6206
e-mail: sazonovalirina@ukr.net
Громадський центр профілактики стресу, Кір'ят-Шмона, Ізраїль

References

- Bonanno, G. A., Westphal, M., & Mancini, A. D. (2010). Resilience to loss and potential trauma. *Annual Review of Clinical Psychology*, 7(1), 511–535. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-032210-104526>
- Brown, A. V., & Choi, J. H. (2017). Towards Care-based Design: Trusted others in nurturing posttraumatic growth outside of therapy. In *Proceedings of the 8th International Conference on Communities and Technologies* (pp. 56–63). <https://doi.org/10.1145/3083671.3083703>
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44(3), 513–524. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3.513>
- Lahad, M., Ayalon, O., & Shacham, M. (2012). *The "BASIC Ph" model of coping and resiliency: Theory, research, and cross-cultural application*. Jessica Kingsley Publishers. <https://books.google.com.ua/books?id=bo8jL/OiNL3sC&pg=PP1&hl=uk&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
- Sazonova, I. (2023). Program for promoting post-traumatic growth of teenagers injured as a result of Russia's military aggression. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 3, 153–166. <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2023-3-19>
- Shenell, D. E., & Gontkovsky, S. T. (2014). Posttraumatic Growth Following Spinal Cord Injury. *SCI Psychosocial Process*, 21(1), 40–46. <https://www.yumpu.com/en/document/read/28371304/sci-psychosocial-process-21-1-pdf-academy-of-spinal-cord-injury>

Отримано редакцією журналу / Received: 14.12.24
Прорецензовано / Revised: 10.01.25
Схвалено до друку / Accepted: 21.01.25

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАКТИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ЗА МОДЕЛЛЮ BASIC PH

Вступ. Представлено результати дослідження ефективності практичних інструментів розвитку стресостійкості за моделлю BASIC PH. Дослідження мало на меті віднайти і перевірити ефективність практичних інструментів, що спрямовані допомогти розвивати стійкість до стресів в українців в умовах війни. У пропонованій статті проаналізовано практичні інструменти для розвитку стресостійкості особистості відповідно до моделі BASIC PH, розробленої М. Лахадом. Модель охоплює шість ключових способів подолання стресів: за допомогою переконань, смислів і цінностей; через проживання і вивільнення емоцій; шляхом залучення в соціальні зв'язки; за допомогою критичного мислення, аналізу, рефлексії; завдяки уяві, творчості, гумору, здатності мріяти; через активізацію тілесних відчуттів. Кожен із цих каналів може слугувати основою для індивідуального підходу у подоланні стресових ситуацій та кризових подій і, водночас, дає змогу залучатися іншим каналам, щоб уникати обмеження лише на один або два домінуючі ресурси.

Методи. Описано новий інструмент для розвитку стресостійкості, що являє собою набір метафоричних карток "Ресурси". Він поєднує в собі не тільки візуальний матеріал, а й завдання для виконання. Цей інструмент спрямований на активацію особистісних ресурсів, що можуть бути корисними для збереження стійкості до стресових факторів навіть у найскладніших обставинах. Метою застосування цього інструменту є не лише швидке відновлення після стресу, а й засвоєння нових стратегій подолання труднощів. Він допомагає зрозуміти й активізувати власні ресурси, підштовхує людину знаходити нові шляхи для відновлення.

Методами перевірки ефективності запропонованого інструменту обрані такі: Бостонський опитувальник стресостійкості, тест реактивної та особистісної тривожності Елерса, проєктивний тест "Тест руки" Вагнера.

Результати. У публікації представлено результати дослідження ефективності практичних інструментів, зокрема метафоричних карток "Ресурси". Практичний інструментарій упроваджувався у програму короткострокової психологічної інтервенції, що складалася з індивідуальних і групових форм роботи з клієнтами. Учасниками програми стали особи, які пережили складні життєві ситуації внаслідок війни. Експериментальну групу досліджуваних сформували 42 особи віком від 18 до 26 років, з них 29 жінок і 13 чоловіків.

Висновки. Унаслідок дослідження встановлено, що активація різних ресурсних каналів на основі моделі BASIC PH за допомогою практичних інструментів значно підвищила загальний рівень стресостійкості та знизила реактивну тривожність учасників. Однак на рівень особистісної тривожності суттєвих впливів виявлено не було.

Ключові слова: модель BASIC PH, стресостійкість, життєва стійкість, ресурсні канали, тривожність.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

UDC 159.923.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/11>

Tetyana SVATENKOVA, PhD (Psychol.)

ORCID ID: 0000-0002-4921-9033

e-mail: tatianasvatenkova@gmail.com,

Psychologist in the recreation program "Children's Camp Zefir", Ukraine

THE ADOLESCENTS' PSYCHOLOGICAL POTENTIAL ACTUALIZATION IN THE TEMPORARY CHILDREN'S ENVIRONMENT CONDITIONS

Background. *The using features' opportunities in a temporary children's collective within the children's health and recreation camp recreational and developmental environment for the adolescents' psychological potential actualization are revealed. The author's program concept for the psychological potential's activation, development and actualization is substantiated. Combining the recreational and developmental period of the teenagers' stay in the camp with training classes, accordingly coordinated in purpose's terms, tasks and functions, a person-oriented competence approach to working with children and the transformational interaction concept, already at the first stage certain changes in behavior became noticeable.*

Methods. *The teenager's psychological potential comprehensive model's actualization and development was developed during 2017–2020 in the recreational and developmental environment in the recreation program "Children's Camp Zephyr". The diagnostic toolkit consists of the following methods: hermeneutic narrative analysis' method; questionnaire with elements of conversation. The model's development was preceded by a study with the participation of teachers and parents. The following methods were used: the learning and motivational activity effectiveness assessment expert's method (teachers of the subjects) and a mixed-type questionnaire to determine motivation, emotional state, physical state, behavioral manifestations and values (participants' parents). During the program's implementation and correction, participants' groups test checks were constantly carried out using the methods of determining emotional intelligence (N. Hall) and sociometric status.*

Results. *68 adolescents participated in the study. Specific conditions for the teenager's psychological potential actualization were identified and a component readiness model was created based on the survey's results and the camp's work analysis. The above-described features formed the basis of the adolescence's psychological potential actualization model.*

Conclusions. *Based on the results of the work and research, we can conclude that the temporary children's environment use for the psychological potential actualization is obvious when applying a comprehensive psychological potential actualization model in the recreational and developmental environment in a children's camp.*

Keywords: *psychological potential, recreational and developmental environment, actualization, emotions, motivation, values, behaviour.*

Background

Problem Statement. Adolescence is a critical developmental period marked by reflection and planning for the future (Nurmi, 1991). Theory and research suggest that positive expectations about the future can promote optimal development and successful transition to adulthood (McDade, Chyu, & Duncan et al., 2011; Arnett, 2000; Aronowitz, 2005; Schmid, & Lopez, 2011). On the other hand, adolescents who have negative expectations about their own future are more likely to exhibit problem behaviors (Dubow et al., 2001; Sipsma et al., 2012; Stoddard, Zimmerman, & Bauermeister, 2011). Given the important correlates and consequences of future expectations among youth, it is important to understand what contributes to the positive future expectations' emergence, because the individual's psychological potential development context in adolescence affects not only the current adolescent's development, but also future behavioral strategies.

Understanding the adolescent's psychological potential is at the active development stage, analysis and systematization of practical developments' achievements. All this necessitates the search for new concepts, models, and programs for the adolescent's psychological potential development, which proves the relevance and timeliness of our research's topic.

The psychological potential actualization includes a number of important aspects that in the future affect not only the individual's potential as a whole, but also the life position, the life perspectives' formation and life construction's practices (Tytarenko, 2012). It is in the adolescent's personality development period that the self-positioning and self-motivation constructs are actualized and developed, which in later life develop into the personal dialogicity position (Mykhalchuk, 2018), the need for self-improvement (Kovrigina, & Orlova, 2020), the desire for self-realization (Milchevska, 2013). Aspects of the personal dialogicity

position – subjectivity and intersubjectivity – relate to the adolescent's personality position in relation to himself and the world around him. This is an important construct of the individual's internal position in relation to personal awareness and perception and subjective dialogicity in the interpersonal interaction process. The need for self-improvement includes social interaction and self-awareness aspects. This is a kind of activity construct that is formed in interaction – with oneself and the world – and through it, but against the life perception semantic component's background. The desire for self-realization in adolescence is not yet fully realized and formed, but the self-realization processes through the activity forms' variability and self-actualization through the relevant desired goals' achievement that carry universal human values take place as psychological potential actualization's aspects.

The main sources and publications analysis. The self-actualization concept is closely related to the individual's psychological potential actualization notion, in particular of the adolescent, due to its connection with well-being; those who are considered self-actualized are also usually in a good psychological state. The famous humanistic psychologist's work, A. Ellis, according to M. Bernard et al. (2011), showed that "self-actualization, like the psychological potential realization, includes the perfection and satisfaction pursuit; everything that people want to desire and express, which begins in childhood but is finally formed in adolescence".

Several studies have shown how leisure enjoyment is related to other individual's life dimensions, highlighting the importance of these associations in adolescent development. According to Kim S. et al. (Kim et al., 2015), leisure activities' enjoyment and positive attitudes toward leisure activities were associated with increased self-esteem. Other studies have found a leisure enjoyment direct effect on self-esteem in undergraduate students and older

© Svatenkova Tetyana, 2024

adults (Tsai, Liu, & Wu, 2012; Kim et al., 2015). In addition, recent studies focusing on the leisure attitudes' benefits and leisure activities' enjoyment have shown positive results in increasing well-being and overall life satisfaction in adolescents (Freire, & Teixeira, 2018; Hartmann, 2002). Leisure enjoyment has a long-term impact on adolescents' psychological well-being and life satisfaction, according to K. Shin and S. You (2013). Leisure enjoyment is also related to life satisfaction, after S. Choi and Y. Yoo (2017). S. Trainor, P. Delfabbro, S. Anderson and A. Winefield (2010) investigated the relationship between adolescents' leisure participation and psychological well-being, which they interpreted as increased self-esteem and life satisfaction, positive mood, and the depression, anxiety, and stress significant levels' absence.

These results suggest, as do other studies, that well-being in adolescence has its own idiosyncrasies (Casas, 2010), which should be studied from the approaches focused standpoint on its evolution and specific characteristics. The fact of the undeniable connection between the psychological well-being's feeling and the adolescent's psychological potential actualization is relevant. In particular, with regard to well-being, it is also considered necessary to change the attitude towards adolescence. It is extremely important that the adolescents' potential capabilities, their positive qualities, their ability to successfully adapt and experience a high level of well-being are taken into account in the different areas that can contribute to positive development during these years: family, school, community, clinical practice and scientific research. Only with such a positive vision of adolescence will it be possible to plan and develop research and intervention programs that encourage the adults' knowledge and participation in adolescent life and the adolescent's psychological potential actualization, promote well-being, and teach how to successfully manage their relationships.

Research's prerequisites. The high school teachers' anonymous voluntary survey conducted in 10 schools in different regions of Ukraine (Prykarpattia, Central and Northern), revealed a decrease in student activity (360 people aged 14–17) by 40 % (attendance, desire to learn and participate in educational activities), significantly decreased academic performance (by 35 %) during the distance learning period.

The parents' survey results indicate that in the adolescents' emotional sphere, feelings of fear (89 % of respondents), anxiety (84 %), aggression (58 %), depression (52 %).

The study of the adolescents' psychological potential specific manifestations structural characteristics was conducted in 2017–2020. More than 1,500 adolescents participated in the experiment on a voluntary basis and anonymously. Based on the recreation program "Children's Camp Zephyr" and the adolescent psychological center "Alternative", a model for updating the adolescents' psychological potential has been developed. The model consists of 4 stages: diagnostic, psychocorrective, formative, recreational and assertive.

The article's purpose. To prove the effectiveness of using the temporary children's environment opportunities (using the children's health and recreation camp example) to actualize the adolescents' psychological potential.

Methods

The teenager's psychological potential actualization and development comprehensive model was developed during 2017–2020 in the recreation program "Children's Camp Zephyr" recreational and developmental environment. This program goal was as follows: to develop a set of work's

methods and forms that would help effectively increase the teenager's personality psychological potential components' development level, namely, would contribute to the personality's psychological potential actualization, self-determination, self-actualization and development activation in adolescence.

The study purpose: the teenager's psychological potential actualization model's implementation through the transformational interaction's cycle based on a competency approach and technology for the teenager's potential actualization in temporary groups.

Basic principles:

- individual-psychological approach to the child in combination with socio-group values;
- the child's interaction, an adult and a temporary mixed-age group.

The primary diagnostic toolkit consists of the following methods:

- 1) Sociometric survey (J. Moreno);
- 2) Diagnostics of "emotional intelligence" (N. Hall);

These methods make it possible to assess the child's psychological potential level development in terms of such key competencies as cooperation, communication, intercultural intelligence, leadership in service and socio-emotional intelligence. At the moment, these are basic competencies that allow for effective development of a person in a group, while preserving their individuality and authenticity.

The following methods were used to verify the adolescents' psychological potential actualization model's effectiveness at the implementation's final stage in the temporary children's environment conditions:

- 1) narrative analysis' hermeneutic method;
- 2) questionnaire with elements of conversation.

Results

The special approach to organizing recreational and developmental work with children is being implemented within the recreation program "Children's Camp Zephyr" framework during 2017–2020. This program was based on psychological and pedagogical methods' harmonious combination, influencing the child's personality development, which takes into account the psychosocial, cultural-intellectual and neurophysiological aspects in the recreational and leisure process (Svatenkova, 2018). Analyzing the recreational and leisure process' aspects components, we implement them as follows:

- Psychological: aimed at psychological tension and stress' reducing symptoms, improving resilience skills, developing communicative and leadership qualities, the ability to behave in conflict situations, etc. It is implemented through the training exercises' use in the work's program with children, direct trainings according to age, evening "candles" – emotional state and impressions' discussions, psychological quests, a psychological club for teenagers and film therapy.

- Social: aimed at increasing social intelligence, developing independence, adaptability, assertiveness, mentoring and support skills. It is implemented through alternating different types of activities, being in mixed age groups, mentoring and leadership in competitive activities, and support from senior mentors and counselors.

- Educational: obtaining new, relevant knowledge on various topics. This is done through intellectual games, quests, quizzes, competitions, and meaningful, targeted communication with mentors and peers.

- Aesthetic: aimed at developing aesthetic feelings, cultural assimilation through the native people traditions' experience, cultivating communication and taste's culture. It

is implemented through thematic events "Ukrainian traditions", "Fashion is my profession", Handmade studios, creating costumes, decorations, video and photo quests, competitions and thematic hairstyles, face art.

- Relaxation: aimed at switching to other activities, different from everyday duties, restoring children's internal resources. It is implemented through adherence to a clear daily routine, alternating different activities, walks in the fresh air, watching cartoons, dancing, sports, animation, book and game clubs.

- Physiological: physical skills in various areas' development, increasing physiological resistance to various types of loads, adherence to a healthy diet. We use various types of physical activity (dancing, sports, swimming, tourism), hold sports competitions (tennis, chess, checkers, football, volleyball, etc.), offer studios' wide selection (stretching, dancing, gym, outdoor games, swimming pool, chess, checkers, etc.).

At the final work stage material was collected in the stories-narratives' form on the topic "My Potential" to obtain a more complete picture of the teenager's psychological potential actualization. 68 teenage mentors who had undergone (or were undergoing) the individual's psychological potential actualization's full cycle within the children's recreation program "Children's Camp "Zephyr" developmental environment's framework took part in the survey., The directed questions' plan was used to obtain the necessary information. The answers to it the teenager had to give in the writing the story process, these answers revealed the qualitative psychological background of teenager's psychological potential each component: motivational, value, behavioral, emotional. The participants were given the task: to describe a story from their life that was memorable.

The hermeneutic analysis results:

- 68 adolescent mentors participated, 67 of them described an interaction with a significant person or reference group situation, 1 – a threat to their own health situation.

Motivational component:

- Group affiliation motives predominate (support for a group, friends, team; being in a desired community – camp, theater section) – 68 choices;

- Self-actualization motives (own development, leadership, best sides realization, one's own value confirmation) – 65 choices;

- Hedonic motives (to relax, have fun, get pleasure, eat deliciously) – 61 choices;

- Motives related to a significant person (to be liked, to get approval, to understand another, to be useful to another, to help, feelings of guilt) – 60 choices;

- Motives for achieving a goal (winning in competitions, contests, overcoming fear, changing the environment, being alone) – 33 choices;

- Fear for one's own health – 1 choice.

Behavioral component:

- Interaction (participation in joint activities with peers – games, singing, listening to music, walks, dancing, photo shoot; group interaction with certain rules – games in the camp, waiting for a friend) – 58 choices;

- Personality development (imitation, learning, choosing a behavior strategy, analyzing relationships and behavior, observation and introspection) – 50 choices;

- Individual reaction to the situation (conflict's avoidance, unexpected behavior, sleep, lying, somatic reactions) – 35 choices;

- Communication (communication, hugs) – 30 choices;

- Affectivity, emotionality (crying, laughing, screaming, avoiding contact, politeness, restraint) – 25 choices.

Value component:

- Terminal: happiness, health, friendship, safety, time, parents, kindness, gender identity, peace, comfort, memory – 57 choices;

- Instrumental: politeness, humor, justice, ambition, experience, keeping one's word, honesty, patience, humanity, understanding, emotionality, caring for others, adaptability, helping, reputation, creativity, education, sharp mind – 35 choices;

- Interactions with others: relationships with a significant person, communication with a reference group, support, caring for others, the others' opinion, acceptance – 68 choices;

- Individual: personal development, intimacy, closeness, being needed, achievements and victories, positive emotions – 56 choices.

Emotional component:

- Sthenic: fear, anger, determination, fright, elation, confidence, anxiety, inspiration, joy, guilt, relief, enthusiasm, panic, euphoria, curiosity, pride, fun, happiness, irritation, embarrassment, impression, delight, disappointment, immersion in activity, tension, intrigue – 68 choices;

- Asthenic: uncertainty, boredom, regret, pleasure, hesitation, security, awkwardness, anxiety, calm, beautiful, sadness, pleasant, sorrow, ambivalence, exhaustion, excitement, hesitation, fatigue, closeness, good, oppression, ignoring, balance, emptiness – 63 choices.

- We draw conclusions having analyzed the respondents' answers: the following are psychological potential's manifestation characteristic features of an endogenous, exogenous and intrapersonal nature or certain conditions for its manifestation:

External psychosocial necessity: group affiliation motives (the group, friends, team support); hedonistic motives; achieving the goal motives (winning in competitions, contests, changing the environment); interaction behavior (participation in joint activities with peers, group interaction with certain rules), interpersonal communication; instrumental values; spontaneous emotional reactions to external stimuli.

Internal potential readiness: group affiliation motives (being in the desired community); self-realization motives; personality development (behavioral component); terminal values formation's level and emotional intelligence's level (as readiness to show emotions according to the situation).

The subjective dialogicity need: motives associated with a significant person; individual reaction to the situation (conflict avoidance, unexpected behavior) and conscious affective reaction; interaction with others values and individual values.

Specific conditions for the teenager's psychological potential actualization were identified (Fig. 1).

Internal potential readiness implies the individual's psychological potential presence at the formation's competent level in accordance with age, socio-cultural and situational requirements. External psychosocial necessity, in turn, is in a certain way provoking circumstances that actualize the need for the individual's psychological potential manifestation.

An adolescent should form an internal personal request for the own psychological resources' use in a psychosocial interaction's situation, that is, a desire to grow up and a responsibility's sense for their own actions and deeds in this situation, the need for subjective dialogicity. This is a choosing behavior conscious position in accordance with

the situation, aimed at finding a constructive solution using an internal psychological resource. Some questions, depending on the answer, could be attributed to other blocks. This was taken into account when conducting the hermeneutic analysis procedure and clarified in conversations with children about their stories. That is, in

addition to the participants' own stories, which they personally wrote, a conversation was conducted with each of them, which clarified the psychological context of the motives, values, emotions, and behavioral manifestations described by the respondent in the story-narrative.

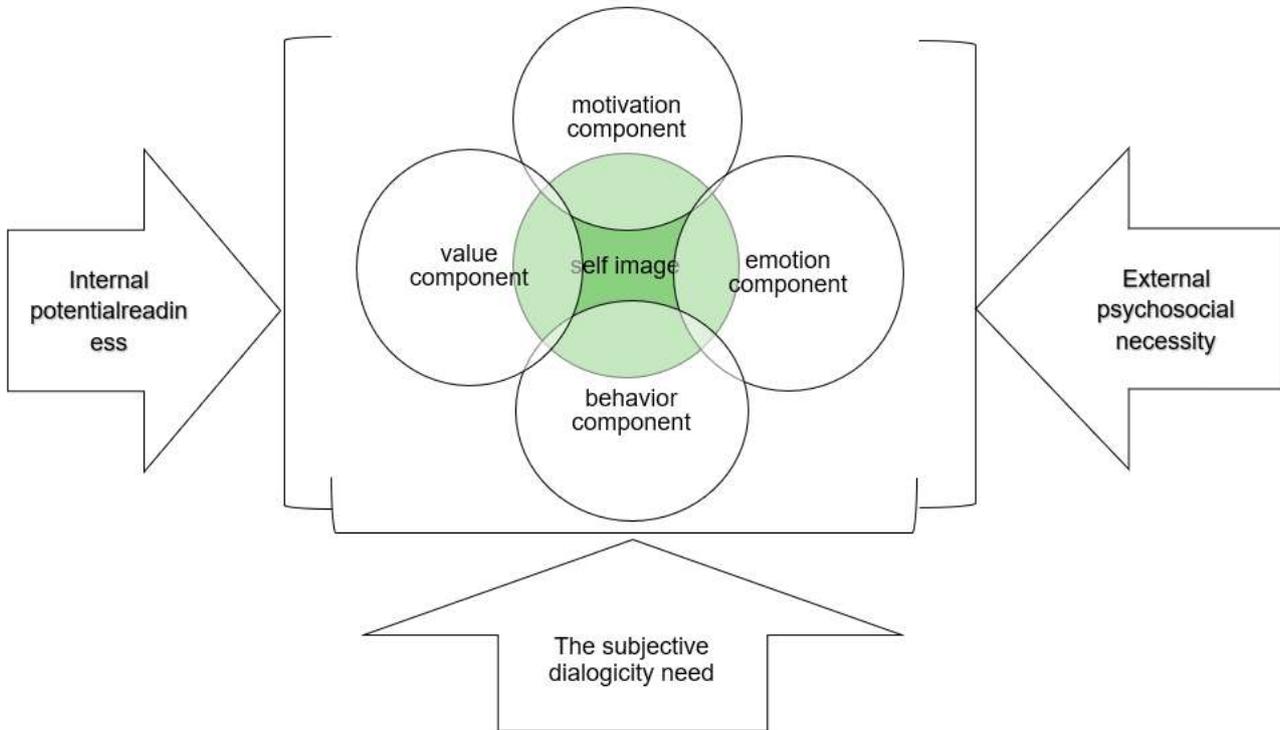

Fig. 1. The teenager's psychological potential actualizing conditions

The clarifying conversations with teenagers results' analysis:
What prompted you to act? What knowledge helped you?

- Situation and circumstances: friends, team, the situation demanded it – 43 choices; a close person, friend, senior mentor – 25 choices.
- Knowledge and competencies: "Alternative" trainings, read in a book, at school they analyzed a similar situation – 49 choices; discussed with friends, have experience – 19 choices.

What guided you when making a decision?

- Value-situational coordination: I know that in such a situation it is important; I acted in accordance with my principles; there is no other way here – 38 choices.
- Value-orientation position: this is how it is accepted in my family, I believe so, it was my choice, I value determination, it is important for me to resolve the situation – 30 choices.

What helped to navigate the situation?

- Orientation to the environment: I have to help others, help out friends, they count on me – 42 choices.
- Subjective position: I can decide this, who else but me, I rely on myself, I can do it – 26 choices.

Was it an emotionally charged situation? Whose emotions prevailed?

- External emotional background: I was cheered for, supported, inspired – 32 choices.
- Developed emotional intelligence: I was outraged (depressed) by the situation, wanted to please loved ones/friends, I am happy to achieve the desired – 36 choices.

Have you encountered similar situations? What helped in this one?

- Successful scenario: film, book, discussion, ones' loved experience \friends – 30 choices.
- Plan: learned to plan and anticipate such things at trainings, worked out a plan of action with a friend/teacher/psychologist, discussed possible options with parents – 38 choices.

It is possible to build the component situational readiness model, reflecting the processes that occur in the teenager's inner personal space, the external manifestation's features at the psychological potential components' level according to the conversation with the respondents' results. To characterize the psychosocial formations that form the external psychosocial necessity, internal potential readiness and the need for subjective dialogicity at the motivational, value, emotional, behavioral components' level and self-image (Fig. 2).

More specifically, these psychosocial formations' dynamics can be described as follows:

Motivational component:

- characterizes his own psychological potential's manifestation the individual regarding the direction and nature internals' conscious position (I am aware of my strengths and wish to demonstrate them);
- has an external acute need to act in these circumstances to achieve a goal supported by a reference group or person.

Value component:

- the situation is determined by values relevant to the individual;

- the final result has a value-oriented justification (or terminal value).
- Emotional component:
- emotional intelligence must be at or above the age level required by the situation;
  - the emotional background of the situation must encourage action and support the individual.
- Behavioral component:
- the individual must develop his own internal plan of action in this situation;

- in the individual's experience (his own or borrowed) there must be a scenario of successful behavior in similar situations.
- The self-image should be characterized by a dialogical position in a given situation: on the one hand, the individual has a formed subjective position in relation to himself in the surrounding world, on the other hand, he is in the process of acquiring and forming the external intersubjective interaction's experience.

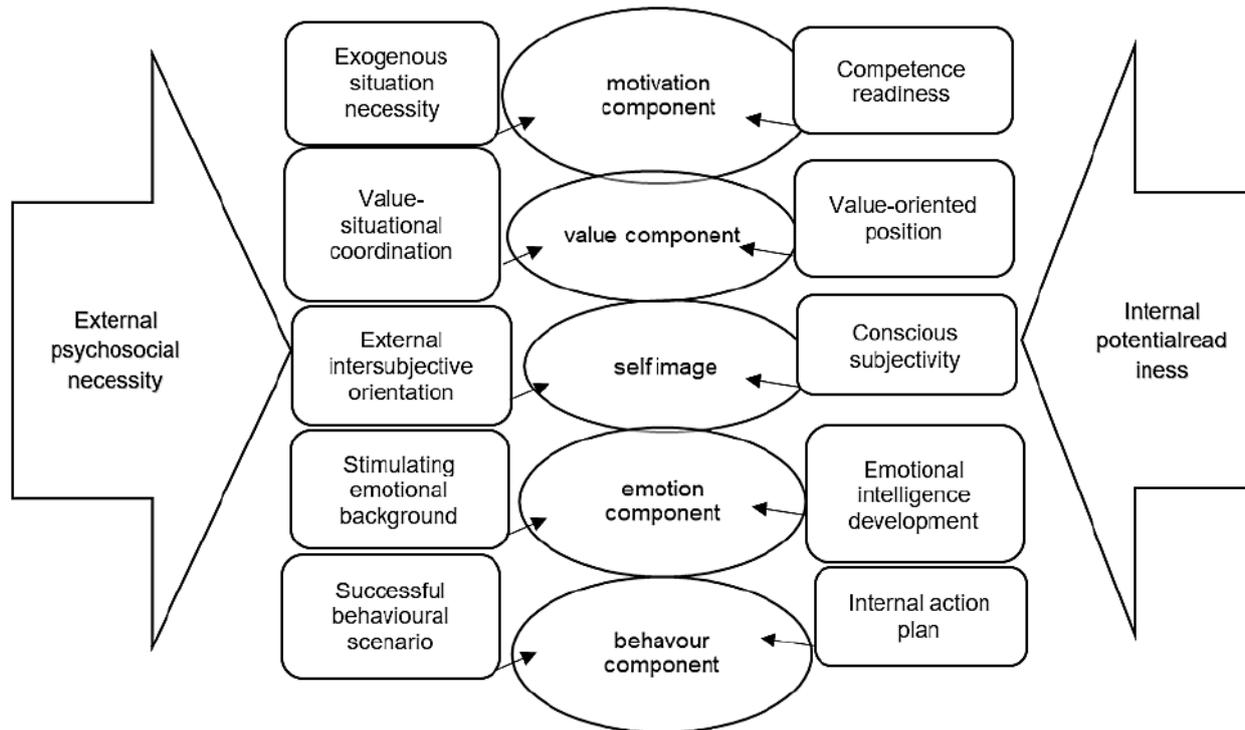

Fig. 2. Component Situational Readiness Model

Internal potential readiness assumes the individual's psychological potential presence at the formation's competent level in accordance with age, socio-cultural and situational requirements. External psychosocial necessity, in turn, is in a certain way provoking circumstances that actualize the need for the individual's psychological potential manifestation.

The teenager's psychological potential realization requires purposeful, organized actions on the part of an adult and the teenager's internal needs. Based on the work results and adolescents' regarding the stories-narratives potential research and test results, the teenager's psychological potential actualization's comprehensive model has been created (Fig. 3).

This model takes into account all previous approaches and modern challenges regarding the teenager's personality development. We try to purposefully shape a teenager's potential readiness for self-expression and their own potential use in our program.

Discussion and conclusions

Psychological potential not only develops and is formed together with the personality, it must "ripen" for a certain act of "testing" it in the appropriate situation. In addition, the teenager must form an internal personal request for the use of his own psychological resources in a psychosocial interaction's situation, that is, the desire to grow up and a

sense of responsibility for his own actions and deeds in this situation, the need for subjective dialogicity. This is a conscious position of choosing behavior in accordance with the situation, relevant, balanced, reasoned and responsible, aimed at finding a constructive solution using internal psychological resources.

It is important to "accompany" the teenager throughout the child's stay, organizing the developmental environment accordingly:

- select an approach to the child based on the diagnosis' results;
- form a work program in accordance with needs and capabilities;
- create a situation for the potential's successful manifestation in the appropriate direction (sports, creativity, intelligence, cybersports, interpersonal communication, teamwork, leadership, etc.);
- trained mentors should become authoritative reference adults for program participants, support and encourage children;
- create temporary reference groups in accordance with the participants' age and preferences at the beginning of the program;
- ensure choice's variability and attending master classes' freedom, which provide an opportunity to test their

potential in different directions and choose the one that best suits the personality;

- individual and group work forms should be related to the participants' needs (which are previously clarified in the diagnosis);
- the "peer-to-peer" approach's use allows you to feel significant and competent, to become a mentor and assistant in working with smaller program participants (which ensures the need for the subjective dialogicity's implementation);

- to combine competitive and cooperative approaches in various work forms, which creates a certain psychological pressure and the excitement situation, which encourages you to try yourself in different roles, without feeling judgment and pressure;

- to determine the group and interpersonal interaction rules, which serve as guidelines in determining the style of behavior and achieving the desired results.

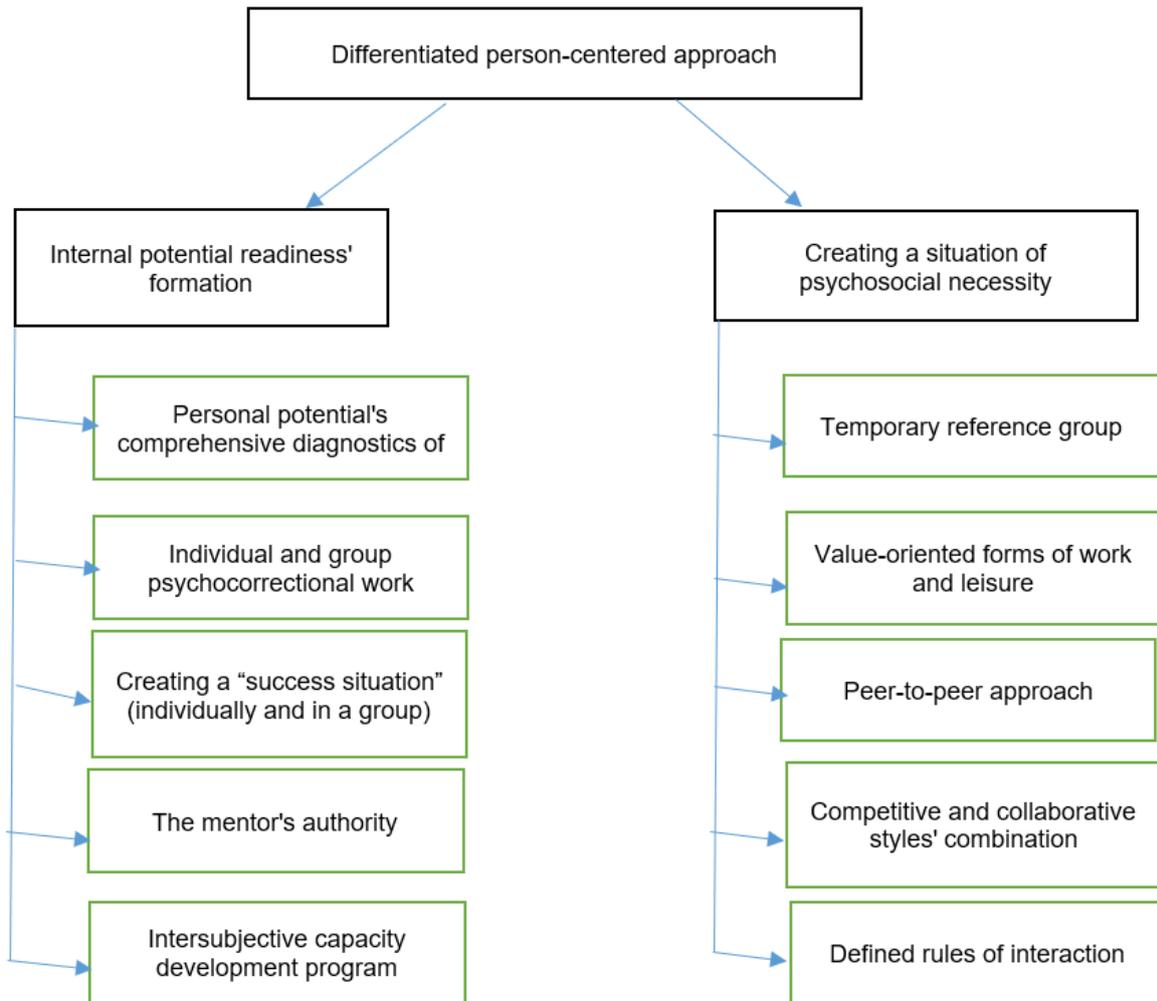

Fig. 3. The teenager's psychological potential actualization model

Therefore, the teenager's psychological potential actualizing role is to create an intersubjective interaction's relevantly effective socio-psychological situation in the adolescent environment, organized in accordance with age needs and aimed at developing the adolescent's psychological potential components in such a way that the adolescent's psychological potential revealing and actualizing process provides multifunctional opportunities for the individual's self-realization directions and methods in accordance with universal human values, challenges and in a safe manner.

Research prospects. We see the prospects for future research in the program's development for adolescents with propaedeutic content for developing safe behavior skills and increasing resilience, which we consider relevant in today's realities.

References

Arnett, J. J. (2000). High hopes in a grim world: Emerging adults' view of their futures and "Generation X". *Youth & Society*, 31(3), 267–286. <https://doi.org/10.1177/0044118X00031003001>

Aronowitz, T. (2005). The role of "envisioning the future" in the development of resilience among at-risk youth. *Public health nursing*, 22(3), 200-8. <https://doi.org/10.1111/J.0737-1209.2005.220303.X>

Bernard, M. et al. (2011). *Rationality and the pursuit of happiness. The legacy of Albert Ellis*. Wiley-Blackwell.

Casas, F. (2010). El bienestar personal: Su investigación en la infancia y la adolescencia. *Encuentros en psicología social*, 5, 85–101. https://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.observaderechos.cl/wp-content/uploads/2022/07/4.Indicadores_Bienestar_Inf_FC_unicef-FERRAN-CASAS.pdf

Choi, S., & Yoo, Y. (2017). Leisure attitude and satisfaction with leisure and life: proposing leisure prioritization and justification. *World Leisure Journal*. 59(2), 140–155. <https://doi.org/10.1080/16078055.2016.1216886>

Dubow, E. F., Arnett, M., Smith, K., & Ippolito, M. F. (2001). Predictors of future expectations of inner-city children: A 9-month prospective study. *The Journal of Early Adolescence*, 21(1), 5–28. <https://doi.org/10.1177/0272431601021001001>

Freire, T., & Teixeira, A. (2018). The influence of leisure attitudes and leisure satisfaction on adolescents' positive functioning: The role of emotion regulation. *Frontiers in Psychology*, 9, 1349. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01349>

Hartmann, H. (2002). Ego-psychology and the problem of adaptation. International Universities Press. <https://archive.org/details/egopsychologypr/00hart/page/n5/mode/2up>

Kim, S., Sung, J., Park, J., & Dittmore, S. W. (2015). The relationship among leisure attitude, satisfaction, and psychological wellbeing for college students. *Journal of Physical Education and Sport*, 15(1), 70–76. <https://doi.org/10.7752/jpes.2015.01012>

Kovrigina, L., & Orlova, O. (2020). Peculiarities of self-improvement as a category of student personality development. *New pedagogical thought*, 104(4) [in Ukrainian]. [Коврігіна, Л., & Орлова, О. (2020). Особливості самодосконалення як категорії розвитку особистості учня. *Нова педагогічна думка*, 104(4)]. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2020-104-4-114-117>

McDade, T. W., Chyu, L., Duncan, G. J., Hoyt, L. T., Doane, L. D., & Adam, E. K. (2011). Adolescents' expectations for the future predict health behaviors in early adulthood. *Social science & medicine*, 73(3), 391–398. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2011.06.005>

Milchevska, G. S. (2013). Reflection as an important condition for personal self-realization of an older teenager in a children's health and recreation institution. *Bulletin of the Taras Shevchenko Lviv National University. Pedagogical Sciences Series*, 10(IV), 180–185 [in Ukrainian]. [Мільчєвська, Г. С. (2013). Рефлексія як важлива умова особистісної самореалізації старшого підлітка в дитячому закладі оздоровлення та відпочинку. *Вісник Луцького національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*, 10(IV), 180–185].

Mukhalchuk, Yu. O. (2018). Dialogicity of personality consciousness and dialogical interaction: psychological aspect of study. *Scientific Bulletin of KhSU. Psychological Sciences Series*, 2(3), 74–79 [in Ukrainian]. [Михальчук, Ю. О. (2018). Діалогічність свідомості особистості та діалогічна взаємодія: психологічний аспект вивчення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 2(3), 74–79].

Nurmi, J.-E. (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental Review*, 11(1), 1–59. [https://doi.org/10.1016/0273-2297\(91\)90002-6](https://doi.org/10.1016/0273-2297(91)90002-6)

Schmid, K. L., & Lopez, S. J. (2011). Positive pathways to adulthood: The role of hope in adolescents' constructions of their futures. In R. M. Lerner, J. V. Lerner, & J. B. Benson (Eds.), *Advances in child development and behavior*, 41. *Positive youth development* (pp. 69–88). Elsevier Academic Press. https://www.researchgate.net/publication/233972518_Positive_pathwaysto_adulthood_The_role_of_hope_in_adolescents_constructions_of_their_futures

Shin, K., & You, S. (2013). Leisure type, leisure satisfaction and adolescents' psychological wellbeing. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 7(2), 53–62. <https://doi.org/10.1017/prp.2013.6>

Sipsma, H. L., Ickovics, J. R., Lin, H., & Kershaw, T. S. (2012). Future expectations among adolescents: A latent class analysis. *American Journal of Community Psychology*, 50(1–2), 169–181. <https://doi.org/10.1007/s10464-011-9487-1>

Stoddard, S. A., Zimmerman, M. A., & Bauermeister, J. A. (2011). Thinking about the future as a way to succeed in the present: a longitudinal study of future orientation and violent behaviors among African American youth. *American journal of community psychology*, 48(3–4), 238–246. <https://doi.org/10.1007/s10464-010-9383-0>

Svatenkova, T. I. (2018) *Development of emotional intelligence of a child. The experience of practical psychologist*. SIA OmniScriptum Publishing.

Trainor, S., Delfabbro, P., Anderson, S., & Winefield, A. (2010). Leisure activities and adolescent psychological well-being. *Journal of adolescence*, 33(1), 173–186. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2009.03.013>

Tsai, C.-Y., Liu, L.-W., & Wu, M.-T. (2012). Relationship among leisure satisfaction, spiritual wellness, and self-esteem of older adults. *Engineering and Technology International Journal of Psychological and Behavioral Sciences*, 6(12), 3659–3662. <https://web.archive.org/web/20200206154059/https://zenodo.org/record/1327702/files/104.pdf>

Tytarenko, T. M. (2012). Personal self-construction: pulsations of chaos and order. *Scientific studies on social and political psychology*, 31, 3–11 [in Ukrainian]. [Титаренко, Т. М. (2012). Особистісне самоконструювання: пульсації хаосу і порядку. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 31, 3–11]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2012_31_3

Отримано редакцією журналу / Received: 02.01.25

Прорецензовано / Revised: 10.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 21.01.25

Тетяна СВАТЕНКОВА, канд. психол. наук

ORCID ID: 0000-0002-4921-9033

e-mail: tatianasvatenkova@gmail.com

Психолог у програмі відпочинку "Дитячий табір Зефір", Україна

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ТИМЧАСОВОГО ДИТЯЧОГО СЕРЕДОВИЩА

Вступ. Розкрито особливості використання можливостей тимчасового дитячого колективу в межах рекреаційно-розвивального середовища дитячого табору оздоровлення та відпочинку для актуалізації психологічного потенціалу підлітків. Обґрунтовано концепт авторської програми активізації, розвитку та актуалізації психологічного потенціалу.

Методи. Комплексну модель актуалізації та розвитку психологічного потенціалу підлітка розробляли протягом 2017–2020 рр. у рекреаційно-розвивальному середовищі програми відпочинку "Дитячий табір Зефір". Діагностичний інструментарій сформовано із таких методик, як: герменевтичний метод аналізу наративів, анкетування з елементами бесіди.

Результати. У дослідженні взяли участь 68 підлітків. За результатами опитування й аналізу роботи табору виокремлено специфічні умови актуалізації психологічного потенціалу підлітка та створено модель компонентної готовності. Зазначені особливості лягли в основу моделі актуалізації психологічного потенціалу особистості в підлітковому віці.

Висновки. За підсумками роботи та дослідження можна зробити висновок про очевидну ефективність використання тимчасового дитячого середовища для актуалізації психологічного потенціалу у разі застосування комплексної моделі актуалізації психологічного потенціалу в рекреаційно-розвивальному середовищі дитячого табору.

Ключові слова: психологічний потенціал, рекреаційно-розвивальне середовище, актуалізація, емоції, мотивація, цінності, поведінка.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 355.01.08-055(470:477):[172+159.947.3]
DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/12>

Євгеній СИЛКІН, ад'юнкт
ORCID ID: 0009-0006-9106-9995
e-mail: nauka_u@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВИЦЬ

Вступ. Російсько-українська війна зумовила суттєві зміни в гендерному питанні: жінки активно долучаються до захисту країни, виконуючи обов'язки, які раніше були традиційно чоловічими. Нині жінки проходять службу не лише у медичних підрозділах чи на адміністративних посадах, а й виконують бойові завдання на посадах саперок, артилеристок, снайперок, розвідниць тощо. З огляду на це трансформація ціннісних орієнтацій жінок-військовослужбовиць є процесом багатофакторним і залежить від багатьох соціальних і психологічних чинників. В умовах бойових дій загальні цінності зазнають значних змін під впливом екстремальних ситуацій, а також необхідності ухвалення правильних швидких рішень і постійного перебування у стресовому середовищі. Водночас жінки демонструють високу моральну стійкість, здатність до самореалізації та ефективну адаптацію до критичних умов, постаючи важливим компонентом обороноздатності країни. Мета пропонованого дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й емпіричному дослідженні психологічних особливостей і механізмів трансформації ціннісних орієнтацій у жінок-військовослужбовиць в умовах російсько-української війни.

Методи. Відповідно до поставлених завдань було використано комплекс методів дослідження, зокрема: теоретичні методи дослідження – аналіз філософської, психолого-педагогічної, навчально-методичної літератури, інтерпретація теорій для систематизації теоретичних матеріалів щодо дослідження трансформації ціннісних орієнтацій жінок-військовослужбовиць під час російсько-української війни; емпіричні методи дослідження – інтерв'ювання, анкетування, тестування, педагогічні спостереження.

Результати. Проведене дослідження дало змогу підтвердити, що жінки-військовослужбовці не лише адаптуються до викликів війни, але й формують нові морально-етичні стандарти. Їхні домінуючі цінності – патріотизм, колективізм і професіоналізм – є основою ефективної служби та збереження високої моральної стійкості. Екстремальні умови сприяють трансформації орієнтацій, унаслідок якої жінки у Збройних Силах України стають важливим елементом загальної обороноздатності країни.

Висновки. Отримані результати можуть стати платформою для розроблення нових дослідницьких проєктів, поліпшення соціальної адаптації жінок-військовослужбовиць та інтеграції України в міжнародні гендерні ініціативи у військовій сфері.

Ключові слова: бойовий досвід, жінки-військовослужбовиці, патріотизм, професіоналізм, психологічна стійкість, російсько-українська війна, ціннісні орієнтації.

Вступ

Постановка проблеми. Війна – це найскладніше випробування для людства, що вимагає не лише фізичної, але й моральної стійкості. Російсько-українська війна кардинально змінила роль жінок у суспільстві, створивши безпрецедентні умови для їхнього масового залучення до лав Збройних Сил України. Цей історичний феномен потребує ґрунтовного наукового осмислення, особливо в контексті формування специфічних ціннісних орієнтацій. Жінки дедалі частіше долучаються до бойових завдань, які ще донедавна сприймалися як виключно чоловіча справа. Цей процес супроводжується трансформацією їхніх ціннісних орієнтацій, що стають ключовими у формуванні мотивації, витримки та готовності до самопожертви. Розуміння того, як формуються цінності жінок-військовослужбовиць, є важливим не лише для підвищення їхньої бойової ефективності, але й для створення умов, що сприяють їхньому соціальному, психологічному та професійному зростанню.

Актуальність пропонованого дослідження обумовлена багатьма важливими факторами, що мають як теоретичне, так і практичне значення. Насамперед варто зауважити, що традиційні моделі формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців були розроблені переважно на основі досвіду підготовки чоловіків. Як зазначає В. Алещенко, наявні методики військово-професійної підготовки потребують суттєвої адаптації з урахуванням гендерної специфіки (Алещенко, 2023). Це створює певний теоретико-методологічний розрив між розробленими науковими підходами та реальними потребами сучасної військової практики.

Особливої уваги заслуговує проблема трансформації ціннісної сфери жінок в умовах військової служби. Дослідження А. Андрощук (2024) демонструють, що цей процес має свою специфіку, зумовлену як гендерними особливостями, так і попереднім життєвим досвідом. Водночас, як підкреслює Н. Дубчак (2008), жінки-військовослужбовиці часто стикаються з необхідністю подолання стереотипних уявлень про гендерні ролі, що може створювати додаткове психологічне навантаження. Умови реальної війни створюють особливий контекст для формування цінностей, що суттєво відрізняється від мирного часу. За даними досліджень, досвід бойових дій призводить до прискореної трансформації ціннісних орієнтацій, при цьому у жінок цей процес має свої особливості (Клименко, Деснова, & Карачинський, 2024). Військові психологи зауважують, що в умовах бойових дій відбувається інтенсивне переосмислення життєвих цінностей, формування нових смислових конструктів і переосмислення професійної ідентичності. Практична значущість дослідження цієї проблеми посилюється необхідністю розроблення ефективних методів психологічного супроводу жінок-військовослужбовиць. Як наголошує О. Блінов, своєчасна психологічна підтримка та розуміння особливостей трансформування ціннісних орієнтацій є ключовими факторами успішної адаптації жінок до військової служби (Блінов, 2019).

Окремої уваги заслуговує питання впливу бойового стресу на трансформування ціннісних орієнтацій. Дослідження В. Осьодла (2012) показують, що в умовах бойових дій відбувається прискорена кристалізація військово-професійних цінностей, але цей процес потребує професійного психологічного супроводу. Проте

© Силкін Євгеній, 2024

специфіка жіночого досвіду переживання бойових ситуацій та їх вплив на ціннісну сферу залишаються недостатньо вивченими. Водночас цей процес супроводжується низкою викликів, що вимагають усебічного аналізу. Зокрема, екстремальні умови війни, що передбачають фізичну небезпеку, втрати побратимів, емоційне виснаження та необхідність ухвалення швидких рішень, істотно впливають на систему цінностей військовослужбовиць. Важливим аспектом проблеми є також необхідність урахування міжнародного досвіду інтеграції жінок у військові структури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема трансформації ціннісних орієнтацій військовослужбовців і гендерних аспектів військової служби привертає увагу багатьох вітчизняних і закордонних дослідників, особливо в контексті російсько-української війни. Теоретико-методологічні засади дослідження ціннісних орієнтацій військовослужбовців ґрунтовно висвітлені у працях В. Алещенка, який розробив концептуальну модель формування військово-професійних цінностей в умовах бойових дій. Автор наголошує на необхідності врахування гендерної специфіки у процесі формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців (Алещенко, 2023). О. Блінов у своїх дослідженнях зосереджується на впливі бойового досвіду на трансформацію ціннісної сфери військовослужбовців. Науковець встановив, що в умовах війни відбувається прискорена кристалізація військово-професійних цінностей, при цьому в жінок цей процес має свої особливості. Фундаментальні дослідження В. Осьодла розкривають психологічні механізми професійного становлення офіцера, зокрема процес формування військово-професійних цінностей. Автор підкреслює важливість створення гендерно-чутливого середовища для успішної професіоналізації військовослужбовців (Осьодло, 2012). Значний внесок у дослідження гендерних аспектів військової служби зробила Н. Дубчак. У своїх роботах вона аналізує проблеми інтеграції жінок у військові структури й особливості формування їхньої професійної ідентичності. Дослідниця наголошує на необхідності перегляду традиційних підходів до військової підготовки з урахуванням дедалі більшої ролі жінок у Збройних Силах (Дубчак, 2008). О. Нестеренко досліджує психологічні особливості адаптації жінок до військової служби. Її робота розкриває специфіку трансформації ціннісної сфери жінок-військовослужбовиць та фактори, що впливають на цей процес (Нестеренко, 2024). Важливі аспекти становлення жінок як військових професіоналів висвітлені в дослідженнях І. Клименко, І. Деснової, О. Карачинського. Автори акцентують увагу на особливостях формування військово-професійних цінностей у жінок в умовах бойових дій та підкреслюють важливість психологічного супроводу цього процесу (Клименко, Деснова, & Карачинський, 2024).

У контексті міжнародного досвіду варто згадати дослідження С. Петерсон, яка провела порівняльний аналіз процесів інтеграції жінок у збройні сили різних країн. Її висновки щодо успішних практик формування військово-професійних цінностей у жінок-військовослужбовиць мають важливе значення для української військової психології (Peterson, 2007). О. Андрощук узагальнює міжнародний досвід залучення жінок до військової служби й аналізує можливість його адаптації до українських реалій. Дослідниця наголошує на важливості врахування культурних і соціальних

факторів у процесі формування ціннісних орієнтацій військовослужбовиць (Андрощук, 2024).

М. Боришевський (2012) досліджував ціннісні орієнтації в контексті саморозвитку особистості, наголошуючи на їхній ключовій ролі у процесі самовдосконалення. С. Максименко розробив генетико-моделювальний підхід до вивчення особистості, у межах якого ціннісні орієнтації розглянуто як вагомий компонент особистісного становлення (Максименко, 2006). Важливий внесок у вивчення питання зробили дослідження О. Сафіна (1997), який вивчав психологічні особливості становлення професійної самосвідомості офіцера. Також варто відзначити роботи Дж. Міллер, яка провела дослідження інтеграції жінок у збройні сили США та виявила специфічні особливості формування їх військово-професійної ідентичності (Miller, 2022). В. Стасюк досліджував психологічні особливості бойової діяльності військовослужбовців (Стасюк, 2014). О. Блінов (2019) вивчав вплив бойового стресу на психіку військовослужбовців. М. Корольчук (1996) розробив теоретичні засади психологічного забезпечення військової діяльності. Водночас аналіз наукової літератури свідчить про те, що проблема трансформації ціннісних орієнтацій у жінок-військовослужбовиць в умовах російсько-української війни залишається недостатньо вивченою. Поглибленого дослідження потребують, зокрема:

- механізми трансформації ціннісної сфери жінок-військовослужбовиць під впливом бойового досвіду,
- особливості трансформації військово-професійних цінностей у жінок різних родів військ,
- методи психологічного супроводу процесу трансформації ціннісних орієнтацій,
- вплив гендерних стереотипів на трансформацію військово-професійних цінностей,
- роль соціально-психологічних факторів у становленні ціннісної сфери жінок-військовослужбовиць.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й емпіричному дослідженні психологічних особливостей і механізмів трансформації ціннісних орієнтацій у жінок-військовослужбовиць в умовах російсько-української війни. Для досягнення окресленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

- за допомогою теоретико-методологічного аналізу ціннісних орієнтацій військовослужбовців виявити психологічні особливості та механізми трансформацій ціннісних орієнтацій жінок-військовослужбовиць в умовах війни;
- здійснити емпіричне дослідження процесу трансформації ціннісних орієнтацій жінок-військовослужбовиць з різним бойовим досвідом за допомогою результатів факторного аналізу.

Методи

Відповідно до поставлених завдань наукової статті було використано комплекс методів дослідження, зокрема: теоретичні методи дослідження – аналіз філософської, психолого-педагогічної, навчально-методичної літератури, інтерпретація теорій для систематизації теоретичних матеріалів за дослідженням трансформації ціннісних орієнтацій жінок-військовослужбовиць під час російсько-української війни; емпіричні методи дослідження – інтерв'ювання, анкетування, тестування, педагогічні спостереження.

Результати

Виклад основного матеріалу. Системний аналіз наукових джерел встановив, що проблема ціннісних орієнтацій військовослужбовців має складну теоретико-

методологічну основу. Деякі вчені розглядають ціннісні орієнтації як вищий диспозиційний рівень структури особистості, що регулює загальну спрямованість діяльності. У військовій психології це положення розвинув В. Осьодло, який розкриває ціннісні орієнтації воїна як "систему стійких особистісних настанов, що визначають спрямованість військово-професійної діяльності та поведінки військовослужбовця в бойових і повсякденних умовах (Осьодло, 2012).

Теоретичний аналіз дав змогу виділити три основні підходи до розуміння сутності військово-професійних цінностей. Зокрема, системно-діяльнісний підхід, згідно з дослідженнями М. Боришевського та В. Ягулова, розглядає формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців як цілісну систему, що розвивається в процесі військово-професійної діяльності. По-перше, ціннісні орієнтації розкладуно як складну ієрархічну систему. По-друге, кожен елемент системи взаємопов'язаний з іншими. По-третє, зміна одного компонента приводить до трансформації всієї системи. В. Ягулов підкреслює, що ціннісні орієнтації військовослужбовця формуються як цілісна система, де кожен елемент має своє місце та функціональне призначення (Ягулов, 2022).

У діяльнісному аспекті трансформації цінностей військово-професійна діяльність є основним механізмом трансформації цінностей. Практичний досвід закріплює та трансформує ціннісні орієнтації, а активність суб'єкта є ключовою умовою формування цінностей. М. Боришевський (2012) зазначає, що саме в діяльності відбувається перевірка та закріплення ціннісних орієнтацій, їхній перехід з категорії потенційних у регулятори поведінки, що реально діють.

Структурні компоненти системи сформовані з *мотиваційно-цільової* компоненти, що визначає спрямованість військово-професійної діяльності, формує цілі професійного розвитку, забезпечує стійкість ціннісних орієнтацій. *Змістовно-операційна* компонента охоплює способи реалізації цінностей у діяльності, визначає методи досягнення професійних цілей, а також забезпечує практичне втілення ціннісних орієнтацій. *Рефлексивно-оцінна* компонента забезпечує усвідомлення й оцінку власних цінностей, сприяє корекції ціннісних орієнтацій та розвиває здатність до самоаналізу.

До механізму трансформації ціннісних орієнтацій належать інтеріоризація військово-професійних цінностей та ідентифікація з професійною групою, рефлексія військово-професійного досвіду та саморегуляція поведінки на основі засвоєних цінностей. О. Сафін (1997) зауважує, що механізми трансформації ціннісних орієнтацій діють комплексно, забезпечуючи системний характер їхнього розвитку.

На трансформацію ціннісних орієнтацій впливають внутрішні фактори, а саме: особистісні характеристики, професійний досвід і рівень професійної підготовки. І також зовнішні – характер військово-професійної діяльності, особливості військового колективу й умови служби. Взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів визначає специфіку формування ціннісних орієнтацій конкретного військовослужбовця (Ягулов, 2022).

Другий, особистісно-розвивальний підхід до трансформації ціннісних орієнтацій військовослужбовців, за визначенням С. Максименка та О. Сафіна, досліджує трансформацію ціннісних орієнтацій як невід'ємну частину загального процесу розвитку особистості військовослужбовця. До теоретичних засад підходу належить принцип суб'єктності, коли військовослужбовця

розглядають як активного суб'єкта формування власних цінностей, підкреслюється роль самосвідомості в розвитку його ціннісної сфери й акцентується увага на особистій відповідальності за професійний розвиток. А також принцип індивідуалізації, що передбачає врахування індивідуальних особливостей військовослужбовця, визнання унікальності шляху професійного становлення та диференційований підхід до трансформації цінностей.

Структурними компонентами особистісного розвитку є: *професійна самосвідомість* – усвідомлення себе як військового професіонала, розуміння власної ролі у військовій справі, формування професійної ідентичності; *професійна спрямованість* – розвиток стійких професійних інтересів, формування професійних намірів, становлення військово-професійної мотивації; *професійна компетентність* – розвиток професійних знань та умінь, формування професійно важливих якостей, вдосконалення військово-професійної майстерності.

Трансформацію ціннісних орієнтацій можна поділити на три етапи. До початкового етапу належить первинне ознайомлення з військово-професійними цінностями, формування базових уявлень про військову службу та початкова професійна адаптація. До основного етапу – активне засвоєння професійних цінностей, їхнє трансформування у стійку систему ціннісних орієнтацій та розвиток професійної ідентичності. До етапу професійної зрілості можна віднести інтеграцію особистісних і професійних цінностей, досягнення професійної майстерності та здатність до передачі досвіду. До механізмів особистісного розвитку входить самопізнання, саморегуляція та самореалізація. Особливостями трансформації ціннісних орієнтацій у жінок-військовослужбовиць є психологічні аспекти, зокрема: підвищена емоційна чутливість до ціннісних конфліктів, більша значущість міжособистісних відносин й особливості гендерної ідентифікації; а також професійні аспекти – специфіка адаптації до військової служби, особливості професійної самореалізації та подолання гендерних стереотипів. Як зазначає О. Сафін (1997), особистісно-розвивальний підхід дає змогу враховувати індивідуальну траєкторію професійного становлення кожного військовослужбовця, що особливо важливо у роботі з жінками-військовослужбовцями.

Соціально-психологічний підхід до трансформування ціннісних орієнтацій військовослужбовців розкриває важливу роль соціальних факторів та міжособистісної взаємодії у становленні військово-професійних цінностей. Цей підхід, розроблений у працях Дж. Міллера та С. Манника, акцентує увагу на тому, що трансформація ціннісних орієнтацій відбувається через активну взаємодію особистості з військовим середовищем. Теоретичний аналіз показує, що ціннісні орієнтації військовослужбовців значною мірою детерміновані соціальним контекстом військової служби. Військове середовище, з його особливою організаційною культурою, традиціями та нормами, створює унікальний контекст для формування професійних цінностей. Водночас групова динаміка військового колективу відіграє ключову роль у засвоєнні та трансляції цих цінностей. Особливого значення набувають механізми соціально-психологічного впливу. Через соціальну ідентифікацію військовослужбовці засвоюють групові цінності та формують професійну ідентичність. Дж. Міллер підкреслює, що процес соціальної ідентифікації є ключовим для формування стійких військово-професійних цінностей, особливо в умовах бойових дій (Miller, 2022).

Гендерні аспекти трансформування ціннісних орієнтацій заслуговують окремої уваги. Дослідження показують, що жінки-військовослужбовиці стикаються з додатковими викликами у процесі інтеграції до військового середовища. Ці виклики передбачають подолання гендерних стереотипів, особливості соціальної підтримки та необхідність здобуття професійного авторитету в переважно чоловічому колективі. С. Манник (2024) зазначає, що трансформація ціннісних орієнтацій у жінок-військовослужбовиць відбувається в умовах подвійного навантаження – необхідності відповідати як професійним вимогам військової служби, так і суспільним очікуванням щодо гендерної ролі. Соціально-психологічна адаптація жінок-військовослужбовиць охоплює три взаємопов'язані аспекти: професійний, соціальний і психологічний. Професійна адаптація передбачає освоєння військової спеціальності та розвиток необхідних компетенцій. Соціальна адаптація фокусується на інтеграції у військовий колектив та формуванні професійних відносин. Психологічна адаптація передбачає розвиток стресостійкості та формування готовності до бойових дій. Важливу роль у цьому процесі відіграє система соціальної підтримки, яка містить як формальні (професійна підготовка, психологічний супровід), так і неформальні компоненти (підтримка колег, взаємодопомога в колективі). Дж. Міллер наголошує, що ефективна система соціальної підтримки є критично важливою для успішної інтеграції жінок у військову структуру та формування в них стійких професійних цінностей (Miller, 2022). Отже, соціально-психологічний підхід дає змогу розглядати трансформацію ціннісних орієнтацій військовослужбовців як складний процес соціальної взаємодії, де особливого значення набувають гендерні аспекти та система соціальної підтримки. Цей підхід підкреслює необхідність створення сприятливого соціально-психологічного середовища для успішної інтеграції жінок у військову структуру та формування в них професійних цінностей.

Цікавим у контексті нашої роботи є емпіричне дослідження, що проходило протягом 2023–2024 рр. й охопило 107 жінок-військовослужбовиць різних підрозділів Збройних Сил України. Вік досліджуваних становив від 22 до 43 років, що забезпечило репрезентативність вибірки щодо різних вікових категорій. Для глибшого розуміння динаміки трансформації ціннісних орієнтацій учасниць було розподілено на три групи за тривалістю військової служби.

Аналіз результатів дослідження виявив суттєві відмінності у структурі ціннісних орієнтацій жінок-військовослужбовиць залежно від досвіду служби. Особливо показовим є зростання значущості цінності "Служіння Батьківщині" у військовослужбовиць з більшим досвідом. Як зазначає В. Осьодло (2012), трансформація цінностей відбувається через безпосередній досвід військової служби й участі в бойових діях. Цікавим є факт, що професійна самореалізація набуває більшої ваги в ціннісній ієрархії з набуттям військового досвіду. За словами однієї з учасниць дослідження Софії О. (23 роки, санітар-інструкторка, досвід служби 2,5 року): "Спочатку я сприймала військову службу як тимчасовий обов'язок, але згодом зрозуміла, що це моє справжнє покликання". Це підтверджує теоретичні положення Дж. Міллер про важливість професійної ідентифікації у трансформації ціннісних орієнтацій (Miller, 2022). Особливу увагу привертають результати дослідження інструмен-

тальних цінностей. Висока значущість відповідальності (84 % респонденток) та дисциплінованості (75 %) свідчить про формування професійно важливих якостей військовослужбовця. С. Манник (2024) пояснює, що в умовах військової служби відбувається природний відбір і закріплення тих особистісних якостей, які забезпечують ефективне виконання службових обов'язків. Це свідчить про високу мотивацію жінок-військовослужбовиць до професійного розвитку та самовдосконалення.

Особливу цінність для розуміння процесу трансформації ціннісних орієнтацій мають результати факторного аналізу. Найбільшу вагу має фактор "Професійна самореалізація" (24,3 % дисперсії), що підтверджує значущість професійного розвитку для жінок-військовослужбовиць. Фактор "Патріотична спрямованість" (18,7 %) відображає формування стійкої системи цінностей, пов'язаних зі служінням Батьківщині.

Цікаво, що фактор "Бойове братерство" (10,2 %), хоч і має найменшу вагу серед виділених факторів, демонструє важливість соціальної підтримки та згуртованості військового колективу. Як зазначила одна з учасниць дослідження Наталія О. (34 роки, кулеметниця, досвід служби 2,5 року): "Найцінніше, що дала мені служба – це відчуття єдності з побратимами, розуміння того, що ми всі – одна родина".

Варто зауважити, що особисті історії й усвідомлення учасниць дослідження дали змогу глибше зрозуміти процес трансформації їхніх ціннісних орієнтацій. Зокрема, найпоказовішим прикладом трансформації ціннісних орієнтацій є свідчення Олени М. (28 років, медикіння, досвід служби 2 роки): "Коли я прийшла до війська, мої цінності були зовсім іншими. Я думала більше про кар'єру в цивільній медицині, про особистий комфорт. Проте після першого досвіду надання допомоги пораненим побратимам усе змінилось. Я зрозуміла, що моє місце тут, де я можу реально рятувати життя. Тепер служіння і допомога іншим – це не просто слова, це зміст мого життя". Марина К. (32 роки, командирка взводу протитанкової артилерії, досвід служби 3,5 року) вважає: "Найважливіше, що змінилось в моїх цінностях – це розуміння справжньої відповідальності. Коли від твоїх рішень залежать життя людей, по-іншому починаєш дивитися на все. Кожен наказ, кожне рішення пропускаєш через серце". Яскравий приклад професійного становлення демонструє Тетяна В. (25 років, зв'язкивиця, досвід служби 1,5 року): "Спочатку було дуже складно, особливо фізично. Однак підтримка колег, особливо досвідчених військовослужбовиць, допомогла не здатися. Зараз я розумію, що військова служба – це не просто професія, це спосіб життя. Найголовніше – це довіра побратимів, їх не можна підвести". Про гендерні аспекти згадує Ірина П. (35 років, снайперка, досвід служби 4 роки): "На початку були певні упередження з боку чоловіків-військовослужбовців. Проте після вдалого виконання перших бойових завдань ставлення змінилось. Тут цінують не за гендером, а за професіоналізмом і надійністю. Зараз я пишаюся тим, що своїм прикладом можу надихати інших жінок не боятися йти в армію". Про "Бойове братерство" розповідає Наталія С. (30 років, розвідниця, досвід служби 2,5 року): "Найцінніше, що дала мені служба – це відчуття справжнього бойового братерства. Коли ти глибоко в тилу ворога, немає значення – чоловік чи жінка поруч з тобою. Є тільки довіра, взаємодопомога і готовність прикрити спину побратима". "Патріотичні цінності" описує Юлія Р. (27 років, номер артилерійської

обслуги, досвід служби 2 роки): "Раніше патріотизм для мене був чимось абстрактним. Тепер я знаю, що це означає – захищати свою землю. Кожна знищена ворожа ціль – це крок до нашої перемоги. І це відчуття неможливо порівняти ні з чим". Щодо "Особистісних змін" Анна Д. (29 років, інструкторка з тактичної медицини, досвід служби 3 роки) зауважує: "Армія змінила мене повністю. Я стала більш дисциплінованою, відповідальною, навчилася швидко приймати рішення. А головне – змінилося розуміння того, що дійсно важливо в житті. Матеріальні цінності відійшли на другий план, а на перше місце вийшли честь, обов'язок, відданість справі". Ці особисті історії підтверджують кількісні дані нашого дослідження та демонструють глибину трансформації ціннісних орієнтацій жінок під час військової служби. Вони показують, як через особистий досвід, професійне зростання та взаємодію з колективом формуються стійкі військово-професійні цінності.

Дискусія і висновки

Проведене дослідження трансформації ціннісних орієнтацій у жінок в умовах російсько-української війни дало змогу зробити низку теоретичних і практичних висновків. На теоретичному рівні, зокрема, встановлено, що процес трансформації ціннісних орієнтацій військовослужбовців має складну багаторівневу структуру. Під час війни цей процес набуває особливої інтенсивності та специфіки, особливо для жінок-військовослужбовиць. Інтеграція системно-діяльнісного, особистісно-розвивального та соціально-психологічного підходів сприяла створенню цілісної картини досліджуваного явища.

Емпіричне дослідження виявило чітку динаміку трансформації ціннісних орієнтацій. Найінтенсивніші зміни відбуваються впродовж першого року служби, що підтверджується як кількісними даними, так й особистими свідченнями учасниць дослідження. Особливо важливим є виявлення основних факторів трансформації ціннісних орієнтацій. Домінування фактора професійної самореалізації (24,3 %) свідчить про високу мотивацію жінок-військовослужбовиць до професійного зростання. Патріотична спрямованість (18,7 %) та соціальна відповідальність (15,4 %) формують міцну основу для розвитку військово-професійних цінностей. Показовим є високий рівень розвитку відповідальності (84 %) та сміливості (78 %). Цікаво, що 85 % опитаних жінок-військовослужбовиць відзначили важливість підтримки колег у процесі професійного становлення.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим аналізом впливу різних видів бойового досвіду на трансформацію ціннісних орієнтацій, вивченням психологічної стійкості в бойових умовах і лідерськими якостями жінок-військовослужбовиць, а також дослідженням взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями й ефективністю виконання бойових завдань. Реалізація цих дослідницьких напрямів сприятиме створенню комплексної системи формування та підтримки професійних цінностей у жінок-військовослужбовиць, що особливо важливо в умовах війни.

Список використаних джерел

Алещенко, В. (2023). Формування психологічної готовності військовослужбовців до ведення бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*, 5–13. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-74-4-5-13>

Андрощук, А. (2024). Особливості реалізації принципу гендерної рівності в збройних силах України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування*, 11. <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-08>

Блінов, О. (2019). *Бойова психічна травма*. Талком. <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/44070>

Боришевський, М. (2012). *Особистість у вимірах самосвідомості*. Видавничий будинок "Еллада".

Дубчак, Н. (2008). Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики. *Стратегічні пріоритети*, 4(9), 187–192.

Клименко, І., Деснова, І., & Карачинський, О. (2024). Роль військової психології у формуванні психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*, 35.

Корольчук, М. (1996). *Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності*. Київський військовий гуманітарний університет.

Максименко, С. (2006). *Генега здійснення особистості*. Видавництво ТОВ "КММ".

Манник, С. (2024). *Ціннісні орієнтації як чинник психологічної готовності до професійної діяльності військовослужбовців*. Національний університет ім. Юрія Кондратюка. <https://reposit.nupp.edu.ua/handle/PolNTU/17209>

Нестеренко, О. С. (2024). *Психологічні особливості професійної адаптації жінок-військовослужбовиць ЗСУ*. Державний заклад "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка". <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9189/%d0%9d%d0%b5%d1%81%d1%82%d0%b5%d1%80%d0%bd%d0%bd%d0%ba%d0%be%20%d0%9e.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Осьодло, В. (2012). *Психологія професійного становлення офіцера*. ПП "Золоті Ворота".

Сафін, О. (1997). *Психологія управлінської діяльності командира*. Академія прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького.

Стасюк, В. (2014). *Психологічне забезпечення діяльності військ (сил)*. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського.

Ягупов, В. (2022). *Військова психологія: методологія, теорія та практика*. Psychobook.

Miller, J. (2022). *A mixed methods study of the effects of gender integration on perceptions of women in U. S. Army combat units* (Master's thesis). University of Maryland. <https://doi.org/10.13016/up7z-12lo>

Peterson, S. (2007). Thinking through intersectionality and war. *Gender & Class Journal*, 3/4, 10–27.

References

Aleschenko, V. (2023). Formation of psychological readiness of servicemen for combat operations. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 5–13 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-74-4-5-13>

Androschuk, A. (2024). Features of implementing the principle of gender equality in the Armed Forces of Ukraine. *Problems of Modern Transformations. Series: Law, Public Administration, and Governance*, 11 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-08>

Blinov, O. (2019). *Combat mental trauma*. Talkom [in Ukrainian]. <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/44070>

Boryshevskiy, M. (2012). *Personality in the dimensions of self-awareness*. Ellada [in Ukrainian].

Dubchak, N. (2008). Women in the Armed Forces of Ukraine. *Problems of gender policy*, 4 [in Ukrainian].

Klymenko, I., Desnova, I., & Karachynskiy, O. (2024). The role of military psychology in shaping the psychological readiness of servicemen to perform tasks. *Scientific Notes of the Tavriya National University Named After V. I. Vernadsky. Series: Psychology*, 35 [in Ukrainian].

Korolchuk, M. (1996). *Current issues of psychophysiology in military activities*. Kyiv Military Humanities University [in Ukrainian].

Maksymenko, S. (2006). *The genesis of personality realization*. KMM Publishing House [in Ukrainian].

Mannik, S. (2024). Value orientations as a factor of psychological readiness for professional activity of servicemen. *Yuri Kondratyuk National University* [in Ukrainian]. <https://reposit.nupp.edu.ua/handle/PolNTU/17209>

Miller, J. (2022). *A mixed methods study of the effects of gender integration on perceptions of women in U.S. Army combat units* (Master's thesis). University of Maryland. <https://doi.org/10.13016/up7z-12lo>

Nesterenko, O. S. (2024). *Psychological characteristics of professional adaptation of women servicemen of the Armed Forces of Ukraine*. State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University" [in Ukrainian]. <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9189/%d0%9d%d0%b5%d1%81%d1%82%d0%b5%d1%80%d0%bd%d0%bd%d0%ba%d0%be%20%d0%9e.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Osioldo, V. (2012). *Psychology of professional formation of an officer*. Golden Gate Publishing House [in Ukrainian].

Peterson, S. (2007). Thinking through intersectionality and war. *Gender & Class Journal*, 3/4, 10–27.

Safin, O. (1997). *Psychology of managerial activity of a commander*. Textbook. Bohdan Khmelnytsky Border Guard Academy of Ukraine. Department of Pedagogy and Psychology [in Ukrainian].

Stasiuk, V. (2014). *Psychological support of troop (force) activities*. National Defense University of Ukraine Named After Ivan Chernyakhovsky [in Ukrainian].

Yahupov, V. (2022). *Military psychology: Methodology, theory, and practice*. Psychobook [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 13.01.25
Прорецензовано / Revised: 20.01.25
Схвалено до друку / Accepted: 22.01.25

Yevhenii SYLKIN, PhD Student
ORCID ID: 0009-0006-9106-9995
e-mail: nauka_u@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF FEMALE MILITARY SERVICEMEMBERS' VALUE ORIENTATIONS

Background. *The Russian-Ukrainian war has become a platform for changes in gender issues: women are actively participating in the country's defense, performing duties that were traditionally male. Currently, women serve not only in medical units or administrative positions but also perform combat missions as sappers, artillery operators, snipers, reconnaissance operatives, and more. Thus, the transformation of female service members' value orientations is a multi-factorial process dependent on various social and psychological factors. In combat conditions, general values undergo significant changes under the influence of extreme situations, as well as the need to make correct quick decisions and constant exposure to stressful environments. At the same time, women demonstrate high moral resilience, capacity for self-realization, and effective adaptation to critical conditions, becoming an important component of the country's defense capabilities.*

Methods. *The implementation of the goal was carried out through theoretical and methodological analysis of servicemembers' value orientations, identification of psychological features and mechanisms of transformation of female service members' value orientations during wartime, and empirical research of value orientations among female service members with different combat experience.*

Results. *The conducted research confirmed that female service members not only adapt to the challenges of war but also form new moral and ethical standards. Their dominant values – patriotism, collectivism, and professionalism – are the foundation for effective service and maintenance of high moral resilience. Extreme conditions contribute to the transformation of orientations, making women in the Armed Forces of Ukraine an important element of the country's overall defense capability.*

Conclusions. *The obtained results can serve as a platform for developing new research projects, improving the social adaptation of female service members, and integrating Ukraine into international gender initiatives in the military sphere.*

Keywords: *combat experience, female service members, patriotism, professionalism, psychological resilience, Russian-Ukrainian war, value orientations.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ОСВІТНІ, ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

UDC 37.013.5

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/13>

Tetiana ZAKHARINA, DSc (Pedag.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-0357-7457

e-mail: t.zakharina@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INNOVATIVE TEACHING METHODS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS
DURING A FULL-SCALE INVASION

Background. The article provides a theoretical analysis of the problem of innovative teaching methods in higher education institutions during a full-scale invasion, which contributed to clarifying the content of the basic concepts of research: "innovation", "innovative teaching methods" and "full-scale invasion".

It is proved that the introduction of innovative teaching methods in higher education institutions in the context of full-scale invasion will contribute to improving the quality of education by providing students with more opportunities for self-development, critical thinking and creative approach to problem solving; active involvement of students in the learning process, creating a supportive and creative educational environment in the HEI.

The purpose of the article is to analyse the challenges faced by higher education institutions in the context of full-scale invasion and to identify innovative teaching methods in HEIs during a full-scale invasion. The main objectives are: to analyse the leading scientific works on the research problem and to substantiate the theoretical foundations for understanding the concepts of "innovation", "innovative teaching methods" and "full-scale invasion"; to identify the challenges faced by higher education institutions in the context of full-scale invasion; to identify innovative teaching methods in HEIs in the context of full-scale invasion.

Methods. The achievement of the set purpose and the solution of the research objectives were carried out with the help of general scientific and special scientific methods that correspond to the purpose and objectives of the study. The use of a systematic approach in the context of our study allowed us to consider the process of teaching in HEIs as a system that has structural components that determine the content component of the introduction of innovative methods in higher education institutions. This methodology allows to determine the importance of innovative teaching methods in higher education institutions in the context of the full-scale invasion.

Results. The result of the study is the clarification of the basic concepts of "innovation", "innovative teaching methods" and "Russian-Ukrainian war", the identification of the challenges that faced higher education institutions in the conditions of a full-scale invasion (change in the format of teaching; rapid mastery of digital teaching tools by teachers; changes in the labor market that led to changes in the competencies of specialists; migration of teachers abroad; psychological state of all participants in the educational process); the identification of innovative teaching methods in higher education institutions in the conditions of a full-scale invasion (simulation games; project learning method; group work using information technologies, namely Padlet, Miro boards; case method; teaching method through posing problem questions; "flipped classroom" method; method of involving practitioners in classes; guest lecture method; gamification method, and others).

Conclusions. Conclusions confirm that the full-scale invasion creates particular challenges for universities that are trying to provide quality education and support for students in these difficult conditions. It is substantiated that innovative teaching methods can be useful for providing training and support to students under martial law. The challenges that affect the process of introducing innovative teaching methods are identified and the possibilities of introducing innovative methods in higher education institutions are outlined.

Keywords: full-scale invasion, higher education institution, innovative teaching methods, students.

Background

The search for innovative teaching methods in higher education institutions (HEIs) is driven by a number of objective factors that affect the functioning of HEIs in general and the provision of educational services to students in particular. The pandemic of 2020 and the full-scale invasion of 2022 caused a number of transformational processes that affected all institutions in society and prompted a new review of approaches to their functioning. The process of globalization, democratization of the world and full-scale invasion have become important factors that have contributed to the search for innovative teaching methods in higher education institutions in order to provide quality educational services to students. These factors have also influenced the labour market, which in turn puts forward new requirements for specialists who will meet the modern needs of society. This requires higher education institutions to train future professionals who will have modern competencies and be competitive in the labour market by introducing innovative teaching methods that will consider the individual approach and contribute to the creation of a comfortable educational environment for students.

Despite the relevance of the problem of finding innovative teaching methods in the modern scientific field,

the innovative teaching methods proposed by scientists are quite different. The difference lies in the fact that students are trained in different higher education institutions, and each educational and professional or educational and scientific programme requires an individual, special approach to teaching educational components. It is undeniable that the choice of teaching methods depends on the academic staff member, namely on their ability to learn quickly, master new information technologies, platforms, etc.

The search for innovative teaching methods is constantly in the focus of researchers' attention, as the challenges faced by society affect the labour market and, consequently, the emergence of new competencies that future professionals must learn.

Analysis of recent research and publications.

Despite the relevance of the problem of finding innovative teaching methods, this issue is of interest to scientists working in various scientific fields, including pedagogy, psychology, philosophy, and sociology. The problem is reflected in the works of such scientists as N. Artykutsia, Yu. Bystrova, N. Bondarenko (2021), T. Hnatenko, L. Horodnychia and M. Olkhovyk (2019), V. Hotych, M. Debych, A. Dobryden, N. Lyserko and others. From the point of view of researcher N. Artykutsia, "innovative

© Zakharina Tetiana, 2024

methods include active and interactive teaching methods" (Artykutsia, 2005). The scientist is convinced of the effectiveness of the implemented forms and methods of working with students in the context of higher education institutions, such as "analysis of mistakes, conflicts, incidents; audiovisual teaching method; brainstorming; Socratic dialogue; "decision tree"; discussion with invited experts, business game, "take a stand" and others (Artykutsia, 2005). Researchers T. Hnatenko and N. Lysenko include Zoom, Google Meet, Webex Meet, forums, websites, multimedia, online office applications, Google documents, Google presentations, Google Classroom, Mind Maps, scribe, visualization among the current teaching methods in blended learning (Hnatenko, & Lysenko, 2023). Scientists associate the uprise of innovative teaching methods with the digitalisation of higher education and its "impact on various forms of acquiring new knowledge and skills by students" (Hnatenko, & Lysenko, 2023). The importance of introducing innovative teaching methods in the context of a full-scale invasion that meet the psychological characteristics of students was studied by V. Hotych. The scientist developed a structural model for studying the psychological resilience of modern youth in the context of a full-scale invasion, identifying cognitive, behavioural, emotional and existential components (Hotych, 2023). T. Paska, I. Moiseienko, and I. Shapka have studied the importance of introducing innovations into the educational process of higher education institutions. The scientists convince that "innovations in teacher education are the driving force behind the development of the educational system and develop basic skills and competences in students" (Paska, Moiseenko, & Shapka, 2024). They highlighted innovative educational areas (mobile learning and mobile applications, immersive methods, interactive technologies, augmented reality) that contribute to the development of students' potential and "provide for increasing the efficiency of the educational process and adapting students to new conditions of educational interaction with a focus on creative development" (Paska, Moiseenko, & Shapka, 2024).

Thus, the introduction of innovative teaching methods in higher education institutions in the context of the full-scale invasion will help improve the quality of education, train competitive specialists and create a favorable environment for innovation and development.

The purpose of the article is to identify innovative methods of teaching in HEIs in the context of the full-scale invasion and to identify the challenges and opportunities for the introduction of innovative teaching methods in HEIs. The implementation of the purpose determines the setting and implementation of the following *objectives*:

1. To analyze the leading scientific works on the research problem and substantiate the theoretical foundations for understanding the concepts of "innovation", "innovative teaching methods" and "full-scale invasion".

2. To identify innovative teaching methods in higher education institutions in the context of the full-scale invasion.

3. To reveal the challenges and opportunities for the introduction of innovative teaching methods in HEIs in the conditions of the full-scale invasion.

Research methodology. The study of the problem was carried out on the basis of general scientific and special scientific methods that meet the purpose and objectives of the study. The analysis of scientific literature revealed the need to study innovative teaching methods in higher education institutions in the context of the russian-Ukrainian war.

In the context of the study of the basic concepts of the problem, we used phenomenological research methods. The study of the challenges faced by HEIs in the context of the russian-Ukrainian war was carried out using the historical method. In order to identify innovative teaching methods in higher education institutions, we used analytical and prognostic research methods. The use of a systematic approach in the context of our research allowed us to consider the teaching process in HEIs as a system that has structural components that determine the content component of the implementation of innovative methods in HEIs. This methodology makes it possible to determine the importance of innovative teaching methods in HEIs in the context of the russian-Ukrainian war.

The scientific research methods and scientific approach identified by us are interdependent and contribute to ensuring the objectivity and comprehensiveness of the study of the problem.

Results

According to the Law of Ukraine "On Education" of 2017, namely Article 17, which states that "...innovation activities of higher education institutions are a mandatory and integral part of their educational activities", i. e. each higher education institution must introduce innovations into the educational environment in order to provide quality educational services to students and produce innovations for community development (Law of Ukraine "On Education", 2017). The Law of Ukraine "On Innovative Activities" (Verkhovna Rada of Ukraine, 2002) defines "innovation" as "newly created competitive technologies, products or services, as well as organizational and technical solutions of a production, administrative, commercial or other nature that significantly improve the structure and quality of production or the social sphere". We can convince that innovations in education are related to innovative activities, which proves the importance of introducing innovations into the educational environment of higher education institutions, namely innovative teaching methods, as they contribute not only to the quality training of future specialists, but also to the development of an independent, creative, highly educated personality through the application of modern scientific achievements (Abdullaeva et al., 2020).

In the context of our research, it is important to analyze the leading scientific works on the research problem and to substantiate the theoretical foundations of understanding the concepts of "innovation", "innovative teaching methods" and "russian-Ukrainian war".

According to the scientist M. Debych, the concept of "innovation" is interpreted as the process of creating, disseminating and using means (innovations) to solve pedagogical problems that have been solved differently so far (Debych, 2013). Scientists L. Kovalchuk and S. Romanchuk consider the content of the concept of "innovation" through the prism of labour activity, which is the production of innovations in various spheres of life in order to obtain a certain result (Koval, & Romanchuk, 2012). The scientist A. Kolot understands "innovation" as the end result of the introduction of innovations that has a certain result (Kolot, 2007). O. Sumets considers "innovation" as a system, defining that the system is created as a result of the implementation of the results of scientific research aimed at improving all spheres of society (Sumets, & Ihnatova, 2010). In the context of our research, we understand "innovation" as a purposeful process of developing innovations in teaching methods in higher education institutions that meet the needs of modern society and are designed to meet the needs of all participants in the educational process.

Having analyzed the content of the concept of "innovation", it is important to consider the content features of the concept of "innovative teaching methods". Scientist Yu. Bystrova understands "innovative teaching methods" as a set of effective methods of the educational process that "contribute to the intensification and modernization of learning, develop creativity and personal potential of students" (Bystrova, 2015). Considering "innovative teaching methods" as "a systemic set of techniques, means of organizing learning activities, covering the entire learning process from defining the goal to obtaining results", the scientist A. Dobryden connects this systemic set with the ideas and experience of psychology and system analysis (Dobryden, 2012, p. 107). The introduction of "innovative teaching methods" contributes to the formation of independent thinking, reasoned presentation of their own opinions and the right choice of life positions in students (Mezhova, 2018).

In our opinion, understanding "innovative teaching methods" as methods that contribute to the growth of the role of the participant in the educational process (student), shift the emphasis from the teacher to the student, adhere to the student-centred approach to teaching, promote the formation of an individual educational trajectory and active involvement of students in creating an educational environment in higher education institutions – this, in our opinion, defines the content of innovative teaching methods in higher education institutions in the context of the russian-Ukrainian war.

In the context of our research, it is important to consider the concept of the "russian-Ukrainian war" and its impact on higher education institutions. Having carried out a theoretical analysis of the scientific works of T. Antonenko (2019), O. Hotych (2023), V. Moskalenko (2013), we understand the "russian-Ukrainian war" as a type of military, political, psychological and social conflict that uses political, economic, informational and psychological tools to influence the consciousness of the individual, contributing to the destruction of the individual's ability to self-determination, free identification, destruction of a stable system of worldview values in the individual and their replacement with various value simulacra (Zakharyna, 2023). The analysis of scientific works shows that the russian-Ukrainian war affects all institutions that exist in society and, in particular, higher education institutions, which requires the development of an innovative model of functioning of higher education institutions that carry out a quality educational process and provide quality educational services to students through the introduction of innovative teaching methods. It is worth noting that in the context of the russian-Ukrainian war, higher education institutions are becoming centres of community development, hubs where not only the educational process takes place, but also the process aimed at social development of the individual.

The theoretical analysis of the basic concepts of the study allows us to outline the challenges that higher education institutions face in the context of a full-scale invasion. The first and undeniable challenge is the change in the format of education. The introduction of a full-scale invasion of online learning during the pandemic has posed challenges to teachers in the educational process, which are associated with the immediate mastery of information technology. That is, academic staff had to quickly master digital tools that contribute to quality teaching and the provision of quality educational services. The next challenge was caused by changes in the labour market, i.e. changes in the competences of specialists. This led to the revision of educational programmes for students, considering the challenges and needs of the labour market. The onset of

the full-scale invasion caused the migration of teachers abroad, which led to a significant decrease in the share of academic staff with academic titles and degrees who provided the educational process in educational programmes. We also refer to the challenges faced by higher education institutions during the full-scale invasion. The challenge related to the psychological state of all participants in the educational process is undeniable. Due to the increased danger, frequent air raids, the participants of the educational process experience increased anxiety, sleep problems, and inability to concentrate, which directly affects the educational process.

The challenges discussed are the basis for further development of innovative teaching methods that meet modern needs. Instead, in our opinion, it is appropriate to analyze traditional teaching methods, which is the basis for the development of innovative methods. The analysis of scientific works shows that scientists have developed classifications of traditional teaching methods according to various criteria. Here is one classification that, in our opinion, demonstrates the content of traditional teaching methods quite thoroughly. Scientist O. Kucheruk identifies criteria for classifying traditional teaching methods and, according to these criteria, teaching methods: the criterion of "level of application" (general and specific methods); the criterion of "form of learning activity" (group, individual collective); criterion "effectiveness" (methods are productive, unproductive); criterion "ratio of teacher and student activity" (methods are active, passive, interactive); criterion "novelty" (methods are traditional, innovative); criterion "source and method of knowledge transfer" (methods are verbal, visual, practical, information and communication); criterion "competence-targeted purpose" (methods of forming key competences, methods of forming language competence) (Kucheruk, 2008, pp. 13–14). V. Korniyenko studied the effectiveness of traditional teaching methods. The scientist identifies such traditional teaching methods as "lectures, seminars, consultations, independent work, which are determined by the passivity of the student's participation in the learning process" (Korniyenko, 2014, pp. 95–96). The scientist O. Kucheruk identifies the functions of traditional teaching methods, which is an important aspect in the development of innovative teaching methods in the context of a full-scale invasion. The main functions of teaching methods include "motivational, which stimulates interest in learning, the desire to acquire knowledge; educational, training, or cognitive, which is aimed at the successful acquisition of knowledge by students and the acquisition of practical skills; educational, as it contributes to the formation of values, worldview, beliefs, perseverance in learning; developmental, as it is manifested in the use of heuristic questions, cognitive tasks and problem tasks, which ensures the mental development of students; control and correction, as it provides control and is aimed at eliminating deficiencies in students' knowledge, skills and abilities" (Kucheruk, 2008, pp. 13–14).

The analysis of traditional teaching methods shows that the role of the student is passive in the educational process, knowledge is transferred according to the formula "teacher speaks – student listens", which causes a decrease in motivation and interest in learning. In addition, traditional teaching methods are not focused on the individual educational needs of students, which affects the formation of modern competencies of students that would meet the requirements of the labour market.

The above prompts us to outline the features of using innovative teaching methods in higher education institutions in the context of a full-scale invasion (Tab. 1).

Table 1

Features of using innovative teaching methods in higher education institutions

Feature	The essence of the feature
Increasing the level of motivation of students for the educational process	The introduction of innovative teaching methods promotes the active involvement of students in the educational process, which helps to increase their motivation to learn and conduct scientific research.
Formation of competences that contribute to the development of critical thinking	Innovative teaching methods involve presenting material by asking problematic questions, which encourages students to actively interact with the teacher and, for example, using the brainstorming method, helps to develop innovative solutions to solve cases, moving away from traditional solutions.
Individual approach to students	The creation of conditions by teachers that contribute to meeting the individual educational needs of students contributes to the effective formation of competencies in accordance with the educational preferences of students.
Improving the level of educational services	The current challenges faced by HEIs and future professionals require innovative teaching methods that increase the level of educational services provided to students through the active participation of students in the educational process, considering their individual educational needs and creating a comfortable educational environment that contributes to the social development of students.
Developing competences that are relevant to the labour market	The full-scale invasion has brought about changes in the labour market and, accordingly, the transformation of competences that are important for employers today. That is why innovative teaching methods should develop competences in students that are prioritized and important in the labour market today.

Source: compiled by the author.

The features of using innovative teaching methods in HEIs in the context of a full-scale invasion, identified by us, convince that in modern conditions in HEIs, teachers should adhere to the principle of student-centeredness and provide students with quality educational services that meet their individual needs and the needs of the labour market.

This prompts us to analyze the scientific works of scientists who have conducted scientific research in defining innovative teaching methods. The scientist H. Shvets in her scientific work "Modern Innovative Teaching Methods in Higher Education" refers to innovative methods as "contextual learning, simulation learning, problem-based learning, modular complete knowledge acquisition, distance learning" (Shvets, 2016). Researcher O. Voynalovych identifies the main areas of use of innovative methods: "virtual and distance learning environments; multimedia learning tools; interactive learning methods; e-learning system; use of information and communication technologies in research; use of virtual reality and augmented reality in teaching; use of artificial intelligence" (Voynalovych, 2024). The scientist also identified interactive teaching methods: "group work, discussions, use of modern information technologies, project method, role-playing games" (Voynalovych, 2024). In the collective monograph "Innovative Technologies in the Modern Educational Space", scientists define innovative teaching technologies: "Zoom, Google Meet, Webex Meet), chats, forums, websites, multimedia, online office applications, Google documents, Google presentations, Google Classroom" (Yefremova, 2024). Scientists T. Hnatenko and N. Lysenko define the following teaching methods in a blended learning format: "Mind Maps, mental maps, mind mapping, thinking maps, concept maps, scribe method, virtual classroom" (Hnatenko, & Lysenko, 2023).

The scientific search for innovative teaching methods in higher education institutions allows us to identify innovative teaching methods in the context of a full-scale invasion. So, the innovative methods of teaching in higher education institutions in the conditions of a full-scale invasion include: simulation games; the method of project-based learning; group work using information technologies, namely Padlet,

Miro boards; case method; method of teaching through the formulation of problematic questions; the "flipped audience" method; method of involving practitioners in classes; the method of guest lectures; gamification method and others.

The use of stimulating games allows students to master a practical case, develop and independently make decisions and draw conclusions. This helps students to develop practical skills, critical thinking, and the ability to take responsibility for decisions made. The method of project training allows students to form the competences of working in a group, to gain deeper knowledge through the study of challenges that gave rise to the investigated problem, which is the basis of project development. The method of teaching by asking problematic questions allows the teacher to play the role of a moderator in the process of solving the task by asking problematic questions that allow you to outline the way to solving the problem. Thanks to this method, students follow the teacher's logic in solving the problem and learn the stages of its solution. The "flipped audience" method allows students to familiarize themselves with the educational material before the class for further discussion with the teacher, which allows them to dive deeper into the educational material and master it better with the help of the "discussion" method. By using information technologies, namely Padlet boards, Miro allows the active involvement of students in the educational process by displaying information on the boards and constructing knowledge through a group solution to the task. The method of involving practitioners in classes allows to prepare students for professional activities by obtaining information from practitioners who work in a certain field and the opportunity to determine the bases of practice and scientific directions of further research. The gamification method is quite interesting, which allows you to apply game principles to non-game situations in order to motivate learners to the educational process.

Discussion and conclusions

Based on the analysis of the leading experience in the problem of studying innovative teaching methods, it can be concluded that the introduction of innovative teaching methods is an important, timely and priority condition for

obtaining high-quality educational services by students in the conditions of a full-scale invasion. Modern challenges give rise to innovative teaching methods that are focused on the individual educational needs of students, contribute to increasing students' motivation to study and form competencies in them that are important in the labor market in modern conditions.

The theoretical analysis of the works of leading scientists and the practical experience of working at higher educational institutions made it possible to identify innovative, effective methods of teaching at higher educational institutions that meet modern challenges and contribute to the preparation of a competitive specialist in the labor market: simulation games; method of project learning; group work using information technologies, namely Padlet, Miro boards; case method; method of teaching through posing problematic questions; the "flipped audience" method; the method of involving practitioners in classes; method of guest lectures; gamification method and others. The identified innovative methods expand the opportunities of teachers to carry out high-quality training of future specialists and provide high-quality educational services.

Acknowledgments, sources of funding. This article was written based on the materials of Zakharina Tetiana during her internship at Fil. Dr. Jan-U. Sandal Institute. We express our gratitude to Prof. Fil. Dr. Jan-Urban Sandal for supervision and advices. Article was presented at the 95th Summit Conversations on Emerging Issues in Social Entrepreneurship Worldwide arranged and hosted by Fil. Dr. Jan-U. Sandal Institute.

References

- Antonenko, T. (2019). Substantial characteristic of the structural-functional model of the formation of the value-semantic sphere of the future teacher's personality. *Educational Space of Ukraine*, 17, 214–222 [in Ukrainian]. [Антоненко, Т. (2019). Сутнісна характеристика структурно-функціональної моделі становлення ціннісно-сміслової сфери особистості майбутнього педагога. *Освітній простір України*, 17, 214–222]. <https://doi.org/10.15330/esu.17.214-222>
- Artykutsia, N. V. (2005). Innovative teaching methods in higher legal education. In *Innovative technologies in higher legal education* (pp. 3–26). Stylos [in Ukrainian]. [Артыкуца, Н. В. (2005). Інноваційні методи викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. В *Інноваційні технології у вищій юридичній освіті* (с. 3–26). Стилос]. <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2424>
- Abdullaeva, Barno, Otakulov, Elbek, Akhmedova, Laylo, Valikhanova, Nigora, Saidova, Gulruh, & Rakhmatova, Feruza. (2020). Methods of innovation technologies in primary education. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(05), 1971–1973. <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/10383>
- Bondarenko, N. (2021). The traditional method of storytelling in modern language teaching. In *Methods of teaching Ukrainian language: the contemporary context* (pp. 8–13). Pedagogical Thought [in Ukrainian]. [Бондаренко, Н. (2021). Традиційний метод розповіді у сучасному навчанні мови. У *Методи навчання української мови: сучасний контекст* (с. 8–13). Педагогічна думка]. <https://undip.org.ua/library/metody-navchannia-ukrainskoi-movy-suchasnyy-kontekst-zbirnyk-materialiv/-kruhloho-stolul/>
- Bystrova, Y. V. (2015). Innovative teaching methods in higher education in Ukraine. *Law and Innovative Society*, 1(4), 27–33 [in Ukrainian]. [Бистрова, Ю. В. (2015). Інноваційні методи навчання у вищій школі України. *Право та інноваційне суспільство*, 1(4), 27–33]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pric_2015_1_5
- Debych, M. (2013). Evolution of higher education at the turn of the centuries and prospects for its development. *Higher Education in Ukraine*, 4, 107–113 [in Ukrainian]. [Дебич, М. (2013). Еволюція вищої освіти на злам століть та перспективи її розвитку. *Вища освіта України*, 4, 107–113]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2013_4_16
- Dobryden, A. (2012). The use of innovative technologies in the practical work of a modern teacher. *Problems of preparing the modern teacher*, 6(1), 107–112 [in Ukrainian]. [Добридень, А. (2012). Використання інноваційних технологій у практичній роботі сучасного педагога. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*, 6(1), 107–112]. https://library.udpu.edu.ua/library_files/probl_sych_vchutela/2012/6_1/visnuk_15.pdf
- Hnatenko, T., & Lysenko, N. (2023). The use of innovative teaching technologies in higher education institutions in the context of blended learning. *Health & Education*, 1, 14–21 [in Ukrainian]. [Гнатенко, Т., & Лисенко, Н. (2023). Використання інноваційних технологій навчання у ЗВО в умовах змішаного навчання. *Health & Education*, 1, 14–21]. <https://doi.org/10.32782/health-2023.1.3>

- Horodnychia, L. V., & Olkhovyk, M. V. (2019). Theoretical preconditions for using internet communication to form foreign language professional competence of future editors. *Bulletin of the National University "Chernihiv Collegium" named after T. H. Shevchenko*, 4(160), 152–157 [in Ukrainian]. [Городничя, Л. В., & Ольховик, М. В. (2019). Теоретичні передумови використання інтернет-комунікації для формування іншомовної професійної компетентності майбутніх редакторів. *Вісник Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка*, 4(160), 152–157]. <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/1606/1/240.pdf>
- Hotych, V. (2023). Structural model of psychological resilience of students in wartime conditions. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Psychology*, 1, 21–25 [in Ukrainian]. [Готич, В. (2023). Структурна модель психологічної стійкості студентів в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 1, 21–25]. <http://doi:10.32782/psy-visnyk/2023.1.4>
- Kolat, A. (2007). Innovative labor and intellectual capital in the system of factors shaping the knowledge economy. *Ukraine: Labor Aspects*, 4, 4–9 [in Ukrainian]. [Колот, А. (2007). Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань. *Україна: аспекти праці*, 4, 4–9].
- Korniyenko, V. V. (2014). Traditional and modern forms and methods of organizing the educational activities of bachelor's degree students in applied linguistics (U.S. experience). *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Pedagogy. Social Work*, 33, 94–98 [in Ukrainian]. [Корнієнко, В. В. (2014). Традиційні та сучасні форми та методи організації навчальної діяльності бакалаврів гуманітарних наук з прикладної лінгвістики (досвід США). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 33, 94–98]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuupred_2014_33_30
- Koval, L. A., & Romanchuk, S. A. (2012). Development of scientific thought on innovation as a subject of special labor activity. *Scientific Papers of Kirovograd National Technical University. Series: Economic Sciences*, 22(2), 123–128 [in Ukrainian]. [Коваль, Л. А., & Романчук, С. А. (2012). Розвиток наукової думки про інновації – як предмет особливої трудової діяльності. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Серія: Економічні науки*, 22(2), 123–128].
- Kucheruk, O. A. (2008). The concept of the system of language teaching methods in secondary school. *Ukrainian Language and Literature in School*, 7–8, 10–16 [in Ukrainian]. [Кучерук, О. А. (2008). Концепція системи методів навчання мови в основній школі. *Українська мова і література в школі*, 7–8, 10–16]. http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=365718
- Mezhova, O. (2018). Innovative methods of teaching economic disciplines in modern colleges. *Socium. Document. Communication. Series: Historical Sciences*, 5, 236–249 [in Ukrainian]. [Межова, О. (2018). Інноваційні методи викладання економічних дисциплін у сучасному коледжі. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія: Історичні науки*, 5, 236–249]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/colscart_2018_5_19
- Paska, T. V., Moiseenko, I. M., & Shapka, I. V. (2024). Innovative approaches to the preparation of teachers for the implementation of modern educational technologies and stimulating creativity in students in Ukraine. *Academic Visions*, 29 [in Ukrainian]. [Паска, Т. В., Мойсеєнко, І. М., & Шапка, І. В. (2024). Інноваційні підходи до підготовки педагогів для впровадження сучасних освітніх технологій та стимулювання творчості у здобувачів освіти в Україні. *Академічні візії*, 29]. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10793975>
- Shvets, H. O. (2016). Modern innovative teaching methods in higher education. In *Scientific thinking* (pp. 19–22). N. M Publishing House [in Ukrainian]. [Швець, Г. О. (2016). Сучасні інноваційні методи викладання у вищій школі. У *Наукове мислення* (с. 19–22). Видавництво НМ]. naukam.triada.in.ua
- Sumets, O. M., & Ihnatova, Y. M. (2010). *Commodity innovation policy*. High-Tech Press [in Ukrainian]. [Сумець, О. М., & Ігнатова, Є. М. (2010). *Товарна інноваційна політика*. "Хай-Тек Прес". https://library.krok.edu.ua/media/library/category/navchalni-posibniki/sumets_0009.pdf
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2002). *On innovative activity* (Law of Ukraine dated 04.07.2002. No. 40-IV) [in Ukrainian]. Верховна Рада України. (2002). *Про інноваційну діяльність* (закон України від 04.07.2002. № 40-IV). <https://ips.ligazakon.net/document/T020040>
- Voynalovych, O. O. (2024). Innovative technologies in the educational environment of higher education institutions. Innovative educational technologies in the system of continuous education: from preschool education to adult education (domestic and global experience of implementation). In T. O. Olefirenko, H. H. Tsvietkova, L. V. Baranovska (Eds.), *Collection of scientific papers (materials of the International Scientific and Practical Conference, March 20, 2024, Kyiv, Ukraine)* (pp. 510–514). Mikhallo Dragomanov National Pedagogical University [in Ukrainian]. [Войналович, О. О. (2024). Інноваційні технології в освітньому середовищі ЗВО. Інноваційні освітні технології в системі неперервної освіти: від дошкільної освіти до освіти дорослих (вітчизняний і світовий досвід впровадження). У Т. О. Оледфіренко, Г. Г. Цвєткова, Л. В. Барановська (Ред.), *Збірник наукових праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції 20 березня 2024 року, м. Київ, Україна)* (с. 510–514). Український державний університет імені Михайла Драгоманова. <https://enpui.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/45346/Voinalovych-510-514.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Yefremova, H. L. (Ed.). (2020). *Innovative technologies in the modern educational space*. Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko [in Ukrainian]. [Єфремова, Г. Л. (Ред.). (2020). *Інноваційні технології в сучасному освітньому просторі*. Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка]. <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14608/1/MonPaluch.pdf>

Zakharyna, T. I. (2023). Training of social workers in the conditions of the reintegrative educational environment of the university. *Bulletin of the National University "Chernihiv Collegium" named after T. H. Shevchenko*.

Series: *Pedagogical Sciences*, 23(179), 55–60 [in Ukrainian]. [Захаріна, Т. І. (2023). Підготовка соціальних працівників в умовах реінтеграційного освітнього середовища університету. *Вісник Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки, 23(179), 55–60]. <https://doi.org/10.58407/visnik.232310>

Отримано редакцією журналу / Received: 23.09.24

Прорецензовано / Revised: 07.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 16.01.25

Тетяна ЗАХАРІНА, д-р пед. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-0357-7457

e-mail: t.zakharina@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

Вступ. Здійснено теоретичний аналіз дослідження проблеми інноваційних методів викладання у закладах вищої освіти (ЗВО) під час повномасштабного вторгнення, що сприяє уточненню змістовного наповнення базових понять дослідження, таких як: "інновації", "інноваційні методи викладання" та "повномасштабне вторгнення".

Доведено, що впровадження інноваційних методів викладання у ЗВО в умовах повномасштабного вторгнення сприятиме поліпшенню якості освіти, забезпечуючи здобувачам вищої освіти більше можливостей для саморозвитку, критичного мислення та творчого підходу до розв'язання проблем; активному залученню здобувачів вищої освіти до процесу навчання, створюючи підтримувальне та креативне освітнє середовище у ЗВО.

Метою статті є аналіз викликів, що постали перед ЗВО в умовах повномасштабного вторгнення, та визначення інноваційних методів викладання в період повномасштабного вторгнення. Основними завданнями визначено: аналіз провідних наукових праць з проблеми дослідження й обґрунтування теоретичних засад щодо розуміння понять "інновації", "інноваційні методи викладання" та "повномасштабне вторгнення"; виявлення викликів, що постали перед ЗВО в умовах повномасштабного вторгнення; визначення інноваційних методів викладання у ЗВО в умовах повномасштабного вторгнення.

Методи. Досягнення поставленої мети та розв'язання завдань дослідження було здійснено за допомогою загальнонаукових і спеціально-наукових методів, що відповідають меті та завданням дослідження. Використання системного підходу в контексті нашого дослідження посприяло розгляду процесу викладання як системи, що має структурні компоненти, які визначають змістовну складову впровадження інноваційних методів у ЗВО. Зазначена методологія дала змогу визначити значення інноваційних методів викладання у ЗВО в умовах повномасштабного вторгнення.

Результати. Результатом дослідження є: уточнення базових понять, як-от "інновації", "інноваційні методи викладання" та "російсько-українська війна"; встановлення викликів, що постали перед ЗВО в умовах повномасштабного вторгнення (зміна формату навчання; швидке опанування викладачами цифрових інструментів викладання; зміни на ринку праці, що призвели до змін у компетенціях фахівців; міграція викладачів за кордон; психологічний стан усіх учасників освітнього процесу); визначення інноваційних методів викладання у ЗВО в умовах повномасштабного вторгнення (симуляційні ігри; метод проєктного навчання; групова робота із використанням інформаційних технологій, а саме дощок Padlet, Miro; метод кейсів; метод викладання через постановку проблемних запитань; метод "перевернута аудиторія"; метод залучення практиків до занять; метод гостьових лекцій; метод гейміфікації тощо).

Висновки. Підтверджено, що повномасштабне вторгнення створює особливі виклики для університетів, які намагаються забезпечити якісну освіту та підтримку для здобувачів вищої освіти у цих складних умовах. Обґрунтовано, що інноваційні методи викладання можуть бути корисними для забезпечення навчання та підтримки студентів в умовах повномасштабного вторгнення. Встановлено виклики, які постають перед ЗВО, та визначено інноваційні методи викладання в умовах повномасштабного вторгнення.

Ключові слова: заклад вищої освіти, здобувачі вищої освіти, інноваційні методи викладання, повномасштабне вторгнення.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 378:37.013.42-051

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2024/10-1/14>

Наталія ОЛЕКСЮК, д-р пед. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-1538-1470

e-mail: n_oleksiuk@tnpu.edu.ua

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Надія ЧЕРНУХА, д-р пед. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-5250-2366

e-mail: nmchernukha@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ

Вступ. У наш час зростає актуальність переосмислення теоретичних засад і практичних механізмів професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів у закладах вищої та передвищої освіти України.

Методи. У запропонованому дослідженні використано аналіз джерел дослідницького пошуку; синтез, порівняння, систематизацію та узагальнення інформації для з'ясування стану розробленості проблеми, визначення концептуальних засад її розв'язання, а також для виокремлення умов ефективності й обґрунтування шляхів оптимізації професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів у контексті сьогодення.

Результати. Теоретично обґрунтовано нові підходи до формування у здобувачів освіти професійної готовності до соціально-педагогічної роботи в умовах воєнного / повоєнного періоду в Україні; розкрито принципи й послідовність організації освітнього процесу на різних рівнях їхньої професійної підготовки; подальшого розвитку набули системний, комплексний і міждисциплінарний підходи до організації освітнього процесу; виокремлено педагогічні умови, що визначають успішність професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів й обґрунтовано шляхи її оптимізації у закладах вищої і передвищої освіти.

Висновки. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів у сучасній Україні постала перед багатьма складними викликами, а тому потребує суттєвого оновлення змісту й механізмів. Результати наукового пошуку продемонстрували необхідність продовження дослідження різних аспектів професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів, зокрема до роботи з вразливими категоріями населення та ресурсного забезпечення цього напрямку діяльності закладів вищої та передвищої освіти в умовах воєнного стану. Акцентовано на практичному значенні отриманих результатів для підготовки соціальних педагогів в умовах сучасних соціалізаційних викликів.

Ключові слова: оптимізація форм, професійна освіта, професійні компетентності, соціальна відповідальність, соціальний педагог, складові професійної підготовки, сфери впливу, удосконалення змісту.

Вступ

Постановка проблеми. Виклики, з якими зіткнулося сучасне українське суспільство в умовах воєнної агресії росії (тут і далі збережено орфографію авторів), спричинюють необхідність глибоких економічних, соціальних і культурних перетворень та висувають принципово нові вимоги до підготовки фахівців різних галузей. Ця необхідність насамперед обумовлена появою нових категорій вразливого населення, що з'явилися в українському соціумі внаслідок війни: вимушено переміщені особи, біженці, діти війни, учасники бойових дій / ветерани війни та їх сім'ї, сім'ї загиблих захисників / захисниць, жителі деокупованих територій та ін. Усвідомлюючи ті проблеми, з якими стикаються наші громадяни в частині адаптації та реадaptaції до змінених обставин життя, зауважимо, що надання професійної допомоги в цих умовах вимагає якісно нових підходів і методів від фахівців соціальної роботи та соціальної педагогіки. Актуальність проблеми пов'язана значним розширенням поля професійної соціально-педагогічної діяльності, гострою необхідністю надання соціально-педагогічних послуг на рівні громади, окремих інституцій, на рівні сім'ї та міжособистісному рівні. Зростає, наприклад, затребуваність соціальних педагогів у роботі дитячих таборів оздоровлення дітей, діяльність яких нині має не лише оздоровчу, а й реабілітаційну спрямованість і де "позиція старшого наставника є гуманною і ґрунтується на захисті прав дитини та мотивує підлітків до саморозвитку" (Сватенков, & Сватенкова, 2023, с. 73). Так само змінюється характер запиту на соціально-педагогічні послуги в закладах середньої освіти, у яких основний акцент має "стосуватися захисту психічного здоров'я і психологічного благополуччя дітей шкільного віку" (Чуйко, 2023). Ця теза підтримується дослідницею Л. Тимчук, (2023), яка вказує, що сучасні фахівці повинні володіти "не тільки необхідними знаннями і сформова-

ними базовими компетентностями людини XXI ст., але й готові проводити свою діяльність та надавати кваліфіковану психолого-педагогічну підтримку й допомогу в нестандартних (кризових, екстремальних) умовах... створювати позитивний простір взаємодії, надавати емоційну підтримку, володіти стратегіями гармонізації та самовідновлення". Звідси, на думку автора, важливою є "необхідність підвищення професійної компетентності соціальних педагогів у напрямі використання сучасних цифрових технологій у процесі надання психолого-педагогічної підтримки" (Тимчук, 2023, с. 34). Зважаючи на швидкий розвиток цифрових технологій, актуальним є питання підвищення цифрової грамотності майбутніх фахівців (Токарук, & Чернуха, 2024), що дає змогу інтегрувати інноваційні підходи в навчальний процес. Отож, з огляду на окреслені реалії, проблема професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів у контексті сьогодення є надзвичайно гострою. Автори статті звернулися до аналізу наукових доробків щодо зазначеної проблеми за останні п'ять років. Проте використання багатьох теоретичних положень датовано більш раннім періодом розвитку соціально-педагогічної науки, теорії та практики в українському суспільстві.

Аналіз досліджень та публікацій. Підготовка майбутніх соціальних педагогів в Україні здійснюється на різних рівнях і передбачає:

- допрофесійну підготовку у закладах загальної середньої освіти, волонтерських групах, курсах при закладах вищої (довузівську підготовку);
- навчання в закладах передвищої освіти;
- навчання в закладах вищої освіти;
- перепідготовку та підвищення кваліфікації фахівців-практиків (курси, стажування) та підготовку науково-викладацьких кадрів в аспірантурах і докторантурах освітніх закладів, наукових установ і організацій.

© Олексюк Наталія, Чернуха Надія, 2024

Водночас для здобувачів усіх зазначених рівнів освіти доступними є очна, заочна (дистанційна), змішана й дуальна форми організації освітнього процесу.

Ознаками професійного становлення соціального педагога є:

- прагнення ефективно працювати в обраній галузі, що може бути охарактеризовано як повага до професії;
- наявність відповідних теоретичних знань, практичних умінь і навичок, а також особистісних якостей, здібностей, рис характеру, рівня інтелектуального та фізичного розвитку, що забезпечує здатність якісно виконувати професійні обов'язки;
- можливість вирізняти, аналізувати та розв'язувати проблеми, що виникають під час професійної діяльності;
- усвідомлення необхідності самовдосконалення та прагнення подальшого професійного зростання (Чернуха, 2021).

Особистість набуває цих ознак насамперед в освітньому закладі під час здобування професійної освіти.

Ознаками нових підходів до формування змісту підготовки соціальних педагогів є орієнтація на суспільний запит на ринку праці. Цьому сприяє "налагодження тісної партнерської взаємодії між закладами освіти та профільними установами, організаціями, стейкхолдерами освітніх програм, майбутніми роботодавцями, які беруть активну участь у підготовці кадрів" (Верхоляк, 2018). У багатьох закладах вищої освіти представники організацій-партнерів, соціальних служб входять до складу програмних рад і мають змогу реально впливати на зміст освітніх програм, коригувати їх відповідно до запитів, які вносить суспільство та поточна ситуація в країні.

Дослідники Л. Школяр, Н. Бирса (2023) зауважують, що нині "відбулась переорієнтація надання послуг, з основним акцентом на психологічну, правову та матеріальну підтримку внутрішньо переміщених осіб, людей з низьким рівнем доходу та тими, хто втратив стабільний дохід через воєнні події". І далі автори наголошують на необхідності оновлення у змісті освітніх програм з підготовки фахівців соціальної роботи за напрямками: "Медико-соціальна підготовка", "Правова підготовка", "Фахова підготовка", "Робота в громадах", "Менеджерська підготовка".

Виклики, з якими нині зіткнулася професійна освіта, пов'язані також із практиками організації навчання в умовах воєнного стану. "Війна спричиняє серйозну і довготривалу шкоду як системі освіти, так і суспільству в цілому" (Локшина та ін., 2022, с. 16). Насамперед це пов'язано із тими об'єктивними чинниками, що сформувалися в українському соціумі внаслідок воєнної агресії росії, та руйнацією безпечної і захищеного простору отримання і надання освітніх послуг. Маємо констатувати, що безпечний освітній простір стає дедалі актуальнішим завданням адміністрування й організації освітнього процесу в університетах, а вимушене переміщення освітніх закладів в інші місця, загроза життю і здоров'ю здобувачів й надавачів освітніх послуг, перебої з електропостачанням тощо є потужними факторами впливу на її забезпечення.

Мета статті полягає в обґрунтуванні теоретичних і практичних засад професійної підготовки соціальних педагогів до роботи в сучасних умовах та виявленні шляхів її оптимізації, актуалізації дієвих практик удосконалення професійної підготовки соціальних педагогів.

Методи

У процесі дослідження було використано такі методи, як: аналіз джерел дослідницького пошуку, синтез,

порівняння, систематизація та узагальнення інформації для з'ясування стану розробленості проблеми, визначення концептуальних засад її розв'язання, а також для виокремлення умов ефективності й обґрунтування шляхів оптимізації професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів у контексті сьогодення, що орієнтовані на забезпечення комплексності аналізу проблеми підготовки соціальних педагогів в умовах сучасних реалій.

Результати

Особливості професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів в умовах військової агресії росії в Україні і викликів, пов'язаних із нею, вимагають опори на ті принципи підготовки, які, на наш погляд, найоптимальніше висвітлюють закономірності формування особистості фахівця та забезпечують взаємозв'язок загальної та профільної освіти, а саме: принципу цілісності й фундаменталізації; системності; науковості; взаємозв'язку теоретичного навчання та практичної підготовки; міжпредметних зв'язків; наочності та доступності; прогностичності; контекстності; відкритості, варіативності, гнучкості й динамічності системи підготовки; наступності змісту різних рівнів підготовки фахівців; принцип контролюваності тощо (Караман, 2016).

До зазначених принципів можна додати й такі: інтеграції, толерантності, активності та самостійності, інформативності, соціального партнерства та співробітництва, оптимального поєднання різних форм і методів фахової підготовки, специфічні тощо. На нашу думку, саме ці принципи є об'єктивним підґрунтям для формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів в екстремальних умовах війни. Особливості професійної підготовки фахівців зумовлюються як теоретичними засадами, так і практичними підходами, що забезпечують необхідні педагогічні умови для консультативної діяльності (Пождаєва, 2012). Зауважимо, запропоновані принципи професійної підготовки соціальних педагогів в сучасних реаліях перебувають у постійному теоретико-методологічному розвитку, є відкритими до інноваційних змін, доповнень, а їхня змістова складова перебуває у постійній трансформації відповідно до соціалізаційних й освітніх викликів, спричинених війною в Україні.

Нині підготовку майбутніх соціальних педагогів в Україні здійснюють за двома спеціальностями: 231 "Соціальна робота" (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ДВНЗ "Донбаський державний педагогічний університет", Запорізький національний університет, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, Український державний університет імені Михайла Драгоманова та ін.) та 011 "Освітні, педагогічні науки" (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Криворізький державний педагогічний університет, Рівненський державний гуманітарний університет, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, та ін.). Маємо зауважити, що обидві спеціальності дають змогу розширити спеціалізації для здобувачів освіти в межах відповідних освітньо-професійних / наукових програм (далі ОП / НП), що забезпечує комплексний підхід у їхній підготовці та розширює можливість їхнього подальшого працевлаштування (табл. 1). Перелік ОП/НП та спеціалізацій підготовки майбутніх соціальних педагогів є частково вибірковою і не обмежується даними, що містяться в табл. 1.

Таблиця 1

Перелік освітньо-професійних/наукових програм підготовки майбутніх соціальних педагогів

Спеціальність	Освітньо-професійні / наукові програми
231 "Соціальна робота"	Соціальна робота
	Соціальна педагогіка
	Соціальна реабілітація
	Моніторинг і оцінка соціальних програм
	Соціальна робота. Соціальна педагогіка
	Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Практична психологія
	Соціальна робота. Соціальна педагогіка та коучинг
011 "Освітні, педагогічні науки"	Соціальна педагогіка
	Соціально-виховна робота з дітьми та молоддю
	Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю
	Інклюзивна освіта
	Позашкільна освіта
	Позашкільна освіта. Педагогіка дозвілля
	Організація освітнього середовища

Аналіз змістового наповнення ОП / НП підготовки майбутніх соціальних педагогів підтверджує їхню спрямованість на якісну підготовку висококваліфікованих і конкурентоспроможних фахівців у галузі соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності, здатних розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми в професійній діяльності. ОП / НП, що діють у межах спеціальності 231 "Соціальна робота", фокусуються на підготовку соціальних працівників, що здійснюватимуть соціально-педагогічну діяльність в закладах освіти, з дітьми та сім'ями, в інклюзивному середовищі. Зазначені ОП / НП зорієнтовані як на традиційні, так й інноваційні засоби викладання та навчання (напр., ОП "Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Практична психологія" поряд із традиційними засобами – психологічні засоби; ОП "Соціальна робота. Соціальна педагогіка та коучинг" засоби коучингу). Випускники ОП / НП "Соціальна педагогіка", що діють у межах спеціальності 011 "Освітні, педагогічні науки" (напр., ОП "Соціально-виховна робота з дітьми та молоддю") можуть займати посади як фахівця в галузі освіти (працювати педагогом-організатором; інспектором з виховної роботи; керівником громадського об'єднання, гуртка, секції, молодіжного центру; організатором позакласної та позашкільної виховної роботи з дітьми та молоддю; вихователем соціального гуртожитку, реабілітаційного центру, оздоровчого табору; фахівцем з питань молоді), так і фахівця недержавного сектору соціально-виховної роботи (працювати керівником громадського об'єднання, молодіжного центру, гуртка, студії; фахівцем дитячого будинку, соціального притулку, наркологічного центру, центру розвитку і планування сім'ї, приймача-розподільника; консультантом служби "Телефон довіри", фахівцем з організації дозвілля при громадській організації, благодійному фонді) тощо (Гордєєва, 2013; Освітньо-професійна..., 2019; Освітньо-професійна..., 2022; Освітньо-професійна..., 2023).

Окреслені тенденції вказують на розширення поля діяльності фахівців, що навчаються за освітніми програмами "Соціальна педагогіка", а також на готовність закладів освіти гнучко реагувати на запити та потребу ринку праці, прогнозувати соціальні й освітні процеси. Важливою у цьому зв'язку є орієнтація на

"розроблення сучасних теорій, концепцій, моделей, технологій, форм і методів соціально-педагогічної роботи з різними категоріями / підкатегоріями осіб в умовах війни; розроблення й реалізацію програм, які підвищують компетентність соціального педагога, а отже – посилюють його готовність до виконання професійних завдань і професійну майстерність" (Пахомова, 2015, с. 27).

Як було зауважено, необхідність удосконалення змісту професійної підготовки соціальних педагогів зумовлюється розширенням сфери професійного впливу фахівця, а саме появою нових категорій осіб (особи / сім'ї, які постраждали внаслідок війни (мігранти (внутрішньо та зовнішньо переміщені особи); жителі деокупованих територій; жителі окупованих територій); сили оборони України (військовослужбовці ЗСУ; комбатанти; демобілізовані; ветерани війни; ті, хто перебуває у полоні / повернувся з нього; ті, хто зник безвісти; загиблі Захисники / Захисниці та члени сімей усіх зазначених категорій учасників бойових дій)) та збільшенням чисельності (конtingенту) осіб / сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах (осіб з інвалідністю, жертв насильства, бездомних, безробітних, неповних сімей, родин, які пережили втрату, одиноких громадян похилого віку та ін.).

З метою якісної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи із зазначеними категоріями осіб, ОП/НП передбачає вивчення здобувачами вищої освіти таких навчальних дисциплін, як: соціально-педагогічна робота з різними категоріями та групами клієнтів, технології соціально-педагогічної роботи, соціальний (соціально-педагогічний) супровід (Освітньо-наукова..., 2023), захист дитинства в Україні, соціальна реабілітація, соціальна терапія, соціально-педагогічна робота з внутрішньопереміщеними особами, соціально-педагогічна робота із сім'ями військовослужбовців / ветеранів війни, соціально-педагогічна робота з дітьми війни, соціально-педагогічна робота з вразливими категоріями осіб, перша психологічна допомога та самопоміччя та ін. (Освітньо-професійна..., 2022). Актуальною є підготовка здобувачів вищої освіти до роботи в мультидисциплінарних командах, започаткована в багатьох закладах освіти шляхом внесення до ОК/ВК навчальної дисципліни "Методика організації діяльності міждисциплінарної команди" (Освітньо-професійна..., 2019; Освітньо-

професійна..., 2022; Освітньо-професійна..., 2023).
 Автори статті підкреслюють, що конкретизація та детальніший аналіз нових дисциплін, які вводять до ОП / НП відповідно до сучасних реалій, може бути предметом подальших наукових розвідок.

Основу професійної підготовки соціальних педагогів в умовах сьогодення становить компетентнісний підхід, структура якого охоплює такі компоненти – мотиваційно-ціннісний, професійно-особистісний, гностично-технологічний і функціонально-рольовий. У своїй сукупності вони орієнтують на формування у здобувачів вищої освіти відповідних знань, умінь і навичок, а також комплекс професійно важливих якостей.

Варто підкреслити, інноваційна парадигма сучасної освіти має у своєму розпорядженні арсенал нових методів і форм навчання, здатних підвищити якість фахової підготовки соціальних педагогів на засадах теорій соціального розвитку, соціальної адаптації, індивідуалізації, міждисциплінарності, ресурсності тощо.

Знання, яких набувають майбутні соціальні педагоги у процесі професійної підготовки, відображаються у відповідних освітніх компонентах ОП / НП. Якість підготовки фахівців зумовлюється багатьма чинниками, одним із найважливіших є збалансованість теоретичної (обов'язкової (далі – ОК) / вибіркової (далі – ВК)) та практичної складових. Чинним стандартам відповідних спеціальностей відповідають зазначені у проаналізованих нами ОП / НП співвідношення обов'язкових компонентів загальної (далі – ОК ЗП) і професійної підготовки (далі – ОК ПП), вибіркового компонентів загальної (далі – ВК ЗП) та професійної підготовки (далі – ВК ПП), ОК і ВК підготовки загалом. Згідно з дослідженням З. Фалинської (2006), практична підготовка є основою для формування професійних навичок, що відображається у співвідношенні теоретичних і практичних компонентів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Збалансованість теоретичної (обов'язкової / вибіркової) і практичної складових професійної підготовки соціальних педагогів

Освітні компоненти	Частка освітніх компонентів у ОП / НП
ОК	75 % від загальної кількості кредитів
ОК ЗП	10–15 % від загальної кількості кредитів
ОК ПП	45–55 % від загальної кількості кредитів
Практика	10–15 % від загальної кількості кредитів
ВК	25 % від загальної кількості кредитів
ВК ЗП	5 % від загальної кількості кредитів
ВК ПП	20 % від загальної кількості кредитів
Усього	100 %

Проте, з огляду на дедалі більшу необхідність у наданні комплексних соціальних послуг, велику кількість осіб, які їх потребують, та складність проблем, що їх покликаний нині вирішувати соціальний педагог, вважаємо за необхідне в майбутньому збільшити кількість годин, виділених на практичну підготовку майбутніх фахівців, зокрема й на навчальні практики. Окрім того, пропонуємо розширити види практик і конкретизувати їхній зміст і завдання через профілювання. Наприклад, доцільним і затребуваним часом є введення в освітній процес Київського національного університету імені Тараса Шевченка ОП "Соціальна педагогіка" для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти волонтерської практики. Дискусійним, на наш погляд, може бути перепрофілювання стажерської (навчальної, виробничої) практики для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти у профілактичну (корекційну, реабілітаційну тощо), залежно від особливостей ОП чи індивідуальної траєкторії навчання здобувача освіти. Це допомогло б майбутньому фахівцю поглибити отримані теоретичні знання та якісніше опанувати уміннями й навичками професійної діяльності, оволодіти її специфікою.

Важливою умовою поліпшення практичної складової підготовки фахівців у галузі соціальної роботи є також зміна або удосконалення процесу проходження практики. Зокрема, особливої актуальності набувають питання якісної супервізії з боку кураторів від освітнього закладу, оскільки студенти реально стикаються з проблемами емоційного виснаження, психологічного вигорання, втоми. Ця ситуація пов'язана з необхідністю

реального й іноді оперативного залучення студентів у професійні практики, нестандартністю ситуацій, що виникають на місцях практики та потребують мобілізації психологічних і психічних ресурсів. До прикладу, через тиждень після початку війни у 2022 р. на кафедрі звернулись центри тимчасового притулку для дітей, яких евакуювали з місць воєнних дій. Потреба у фахівцях – соціальних педагогах, була екстреною. Студенти реально залучались у роботу "з коліс", і часто потребували психологічного супроводу й підтримки.

Ще одним із першочергових завдань удосконалення професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів в умовах сьогодення є оптимізація її форм і методів підготовки, що відображається в активному використанні інноваційних технологій та підходів дистанційного навчання (пов'язано із загрозю життя / здоров'ю чи перебуванням здобувача освіти на великій відстані від ЗВО) й інтерактивних методів (тренінгів, ситуаційних задач, майстер-класів, пресконференцій, кейс-методів, ігрового навчання, круглих столів, мультимедійних лекцій і практичних занять тощо), а також поєднання теорії з практикою (у межах дуальної освіти, проведення спільних занять, вебінарів із партнерами, стейкхолдерами та роботодавцями) (Чернуха, 2021, с. 326).

Окрім зазначеного, вважаємо надзвичайно актуальним упровадження елементів навчання на випередження. Наприклад, у багатьох ОП / НП передбачені ОК / ВК (або виділено окремі модулі в межах ОК / ВК), спрямовані на ознайомлення майбутніх соціальних педагогів з технологіями раннього втручання (міждисциплінарної допомоги сім'ям з дітьми раннього віку (від народження

до трьох років), у яких є порушення розвитку); моделлю Барнахус (захист і соціально-психологічна підтримка у процесі правосуддя дітей, які постраждали або стали свідками насильства); соціально-педагогічною профілактикою адикцій (напр., медіа-, інтернет-адикцій, інформаційної агресії тощо). Наприклад, під час ознайомлення з технологіями раннього втручання студенти отримують знання та навички роботи у сімейно-центричній моделі раннього втручання, опановують практики побудови партнерської співпраці з батьками, вчать працювати у трансдисциплінарній моделі командної роботи (Казаннікова, 2018, с. 208). Під час вивчення моделі Барнахус – долучаються до спостереження за роботою багатопрофільної міжвідомчої команди у складі слідчих, представників кримінального судочинства, служб захисту дітей, психологів, медпрацівників, які співпрацюють, щоб забезпечити дітям-жертвам і свідкам насильства ефективний захист і правосуддя, дружнє до дитини (Олексюк, 2022, с. 47).

Особливою ланкою професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів є їхня участь у волонтерській діяльності. Це може бути формальне задоволення вимог для отримання заліку чи завершення практики або реальне прагнення отримати фахові знання в майбутній професії, розвивати навички спілкування з клієнтами. За словами студентів, їхній основний інтерес полягає у спілкуванні з професіоналами з обраної галузі, ознайомленні з новими методиками й технологіями, що може сприяти їхньому професійному зростанню та подальшому успішному працевлаштуванню. Комбінування навчання й волонтерської діяльності дає змогу студентам розвивати лідерські якості та виховувати патріотизм. Вони навчаються бути відповідальними, керувати командами та долати виклики в екстремальних умовах (Олексюк, 2022, с. 49). Майбутні соціальні педагоги, комбінуючи навчання та волонтерську роботу, втілюють у собі справжні цінності громадянської активності та виявляють неперевершену силу волі до перемоги в умовах війни. Як засвідчує досвід закладів освіти, найпоширенішими напрямками волонтерства серед здобувачів за згаданими ОП / НП є робота з ВПО, ветеранами війни та їхніми сім'ями, сім'ями загиблих Захисників / Захисниць, пораненими військовослужбовцями, а також ресурсна допомога (напр., плетіння маскувальних сіток, виготовлення окопних свічок, проведення благодійних ярмарків тощо).

Важливим складником професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів нині є самоосвіта, саморозвиток, відповідальність, дисциплінованість, гнучкість у ухваленні рішень, стресостійкість. У переважній більшості проаналізованих авторами статті ОП / НП (78 %) передбачені ОК / ВК з основ самовиховання й саморозвитку, успішної діяльності, соціальної відповідальності, тайм-менеджменту, іміджології тощо. Важливу роль у цьому процесі відіграють "гостьові лекції" на які запрошують успішних і соціально активних у професії фахівців. Маємо також відзначити важливість для професійного становлення майбутніх фахівців соціально-педагогічної діяльності особистого прикладу викладачів, представників організацій-партнерів, стейкхолдерів і роботодавців, які беруть участь в освітньому процесі. Адже приклад наставника, партнера допомагає у вихованні моральної, вільної, самостійної та самодостатньої особистості; дає фундаментальні, системні, дієві знання, які згодом здобувач вищої освіти зможе використовувати не тільки в навчанні, але й в особистому та професійному житті; розвиває

особистість із сильним, гнучким мисленням (Піговський, & Олексюк, 2021, с. 26).

Дискусія і висновки

Аналіз наукової літератури та практичного досвіду засвідчив багатоаспектність проблеми підготовки майбутніх соціальних педагогів в умовах сьогодення та дав змогу констатувати, що перед закладами освіти постає багато викликів щодо оптимізації освітнього процесу, суттєвого оновлення змісту та механізмів його здійснення. У публікації запропоновано авторське бачення професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів як теоретичного і практичного процесу, якому властиві формування професійної компетентності, затребуваних часом компетенцій фахівців соціальної сфери, узагальнення професійних знань, умінь і навичок, що спрямовані на розвиток і саморозвиток особистості, формування успішного професіонала, здатного якісно виконувати поставлені перед ним завдання у складних умовах воєнного часу. Визначено структурні компоненти змісту професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів, охарактеризовано принципи, на яких вона ґрунтується.

Окреслено механізми підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з різними категоріями осіб. Виокремлено значущість практичної підготовки та навчання здобувачів вищої освіти на випередження. Особливу увагу приділено мотивації майбутніх соціальних педагогів до професії через залучення до процесу професійної підготовки наставників, представників соціальних установ, організацій-партнерів, стейкхолдерів і роботодавців. Актуалізовано ціннісні орієнтири у професійній підготовці майбутніх соціальних педагогів у сучасних реаліях, запропоновано певні зміни в організації освітнього процесу. Надано рекомендації щодо практичного застосування отриманих результатів через розроблення й впровадження спеціалізованих освітніх програм, орієнтованих на підготовку фахівців соціальної сфери в умовах воєнного та поствоєнного часу.

Перспективи подальших досліджень. Вважаємо за необхідне дослідити особливості професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з вразливими категоріями населення та ресурсного забезпечення (зокрема і грантової підтримки) цього напрямку діяльності закладів вищої та передвищої освіти в умовах воєнного стану. Цікавим і цінним може бути подальше дослідження стратегій адаптації освітніх програм до реалій часу, вивчення можливостей інтеграції найкращих світових практик у підготовку соціальних педагогів.

Внесок авторів: Наталія Олексюк – методологія, валідація даних, написання – оригінальна чернетка; Надія Чернуха – концептуалізація, написання – оригінальна чернетка, перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Верхоляк, М. Р. (2018). Теоретико-практична підготовка соціальних педагогів до взаємодії з громадськими дитячими та молодіжними організаціями в умовах парадигми соціальної. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Психолого-педагогічна підготовка майбутніх фахівців у контексті сучасних реформ* (с. 24–26). <https://pedcollege.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/Tezy-konferentsii/Teoretiko-praktychna-pidhotovka-sotsial-nykh-pedahohiv-do-vzaemodii-z-hromads-kymy-dytiachymy-ta-molodizhnymy-orhanizatsiiamy-v-umovakh-paradyhmy-sotsial-noi.pdf>
- Гордеева, К. (2013). Професійні цінності соціального педагога як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Вісник Донбаського державного педагогічного університету. Серія: Соціальна педагогіка і соціальна робота*, 1, 113–117. <https://ddpu.edu.ua/images/naukvid/visnik/2013-soc.pdf>
- Казаннікова, О. В. (2018). Специфіка практичної підготовки майбутніх соціальних педагогів в умовах інклюзивного навчання. *Інноваційна педагогіка*, 3, 206–210.

Караман, О. Л. (2016). Теоретичні засади підготовки соціального педагога у вищому навчальному закладі. *Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка*, 1, 189–196.

Локшина, О., Глушко, О., Джурило, А., Кравченко, С., Максименко, О., Нікольська, Н., & Шпарик, О. (2022). *Освіта в реаліях війни: орієнтури міжнародної спільноти*. Педагогічна думка.

Олексюк, Н. (2022). Формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної сфери як актуальна проблема. *Науковий журнал Хортицької національної академії. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 1(6), 46–51. <https://journal.khnnra.edu.ua/index.php/njKhNA/issue/view/NZKhNA1%286%292022/NZKhNA1%286%292022>

Освітньо-наукова програма "Соціальна педагогіка" за спеціальністю 231 "Соціальна робота для другого (магістерського) рівня вищої освіти". (2023). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. <https://infopacket.knu.ua/CourseInfo?courseId=35169>

Освітньо-професійна програма "Соціальна педагогіка" за спеціальністю 011 "Освітні, педагогічні науки для другого (магістерського) рівня вищої освіти". (2019). Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. https://tnpu.edu.ua/about/public_inform/akredytatsiia%20ta%20litsenzuvanni%20osvitni_prohramy/magistr/fpp/opp_011.php

Освітньо-професійна програма "Соціальна педагогіка" за спеціальністю 231 "Соціальна робота для другого (магістерського) рівня вищої освіти". (2022). Київський університет імені Бориса Грінченка. https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vstupnikam/il/2023/op_master_sp_2022.pdf

Пахомова, Л. В. (2015). Інноваційні форми підготовки майбутніх соціальних педагогів до професійної діяльності. У *Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів* (с. 27–29). Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

Пахомова, Л. В. (2020). *Підготовка майбутніх соціальних педагогів до використання інноваційних технологій у професійній діяльності* [Дис. канд. пед. наук, Державний заклад "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка"]. <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5235>

Пітовський, М., & Олексюк, Н. (2021). Чинники, що впливають на формування соціальної відповідальності майбутнього фахівця соціальної сфери. У *The world of science and innovation. Abstracts of the 7th International scientific and practical conference* (с. 21–27). <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/17432>

Пожидаєва, О. В. (2012). Педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності. *Наукові записки*, 6, 133–139. https://www.socovsita.kiev.ua/sites/default/files/Pozhidaeva_2012_3.pdf

Сватенков, О., & Сватенкова, Т. (2023). Використання тренінгових технологій для підлітків в умовах рекреаційно-розвивального середовища. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціальна робота*, 1(9), 69–74.

Тимчук, Л. І. (2023). Використання освітньо-терапевтичного потенціалу цифрових нарративів у практичній діяльності соціального педагога. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Соціальна робота*, 1(9), 34–39.

Токарук, Л. С., & Чернуха, Н. М. (2024). Процес підвищення цифрової грамотності у майбутніх фахівців соціальної сфери. *Наука та освіта під впливом глобальних викликів*, 188–192.

Фалинська, З. З. (2006). *Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського]. <http://www.disslib.org/praktychna-pidhotovka-majbutnikh-sotsialnykh-pedahohiv-u-vyshchykh-navchalnykh-zakladakh.html>

Чернуха, Н. М. (2021). Сучасний стан і перспективні напрями професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 3(102), 322–332. https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/84

Чуйко, О. В. (2023). Шкільне середовище – простір безпеки, підтримки та розвитку дитини. https://www.researchgate.net/publication/372947996_Skilne_seredovise-prostir_bezpeki_pidtrimki_ta_rozvitku_ditini

Школяр, Л., & Бирса, Н. (2023). Особливості професійної підготовки фахівців соціальної роботи в умовах дії воєнного стану в Україні. *Science and Education*, 4. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2023/4_2023/4.pdf

References

Chernukha, N. M. (2021). Current state and promising directions of professional training for future specialists in the social sphere. *Spirituality of the Individual: Methodology, Theory, and Practice*, 3(102), 322–332 [in Ukrainian]. https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/84

Chuiiko, O. V. (2023). School environment – a space for the safety, support, and development of the child [in Ukrainian]. https://www.researchgate.net/publication/372947996_Skilne_seredovise-prostir_bezpeki_pidtrimki_ta_rozvitku_ditini

Educational and professional program "Social pedagogy" of the second (master's) level of higher education in the specialty 011 "Educational, pedagogical sciences". (2019). Ternopil National Pedagogical Volodymyr Hnatiuk University [in Ukrainian]. https://tnpu.edu.ua/about/public_inform/akredytatsiia%20ta%20litsenzuvanni/osvitni_prohramy/magistr/fpp/opp_011.php

Educational and professional program in Social Pedagogy in the specialty 231 Social Work for the second (master's) level of higher education. (2022). Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University [in Ukrainian]. https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vstupnikam/il/2023/op_ma/ster_sp_2022.pdf

Educational and scientific program in Social Pedagogy in the specialty 231 Social Work for the second (master's) level of higher education. (2023). Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian]. <https://infopacket.knu.ua/CourseInfo?courseId=35169>

Falinska, Z. Z. (2006). *Practical training of future social pedagogues in higher educational institutions* [Author's abstract doctoral dissertation, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University] [in Ukrainian]. <http://www.disslib.org/praktychna-pidhotovka-majbutnikh-sotsialnykh-pedahohiv-u-vyshchykh-navchalnykh-zakladakh.html>

Hordieieva, K. (2013). Professional values of a social pedagogue as a relevant socio-pedagogical issue. *Bulletin of Donbas State Pedagogical University. Series: Social Pedagogy and Social Work*, 1, 113–117. <https://ddpu.edu.ua/images/naukvid/visnik/2013-soc.pdf>

Karaman, O. L. (2016). Theoretical foundations of social pedagogue training in higher educational institutions. *Bulletin of Luhansk National University named after T. Shevchenko*, 1, 189–196 [in Ukrainian].

Kazannikova, O. V. (2018). Specificity of practical training for future social pedagogues in the context of inclusive education. *Innovative Pedagogy*, 3, 206–210 [in Ukrainian].

Lokshyna, O., Hlushko, O., Dzhurylo, A., Kravchenko, S., Maksymenko, O., Nikolska, N., & Shparyk, O. (2022). *Education in the realities of war: Guidelines of the international community*. Ped. Dumka [in Ukrainian].

Oleksyuk, N. (2022). Formation of social responsibility in future specialists of the social sphere as a relevant issue. *Scientific Journal of Khortytsia National Academy. Series: Pedagogy. Social Work*, 1(6), 46–51 [in Ukrainian]. <https://journal.khnnra.edu.ua/index.php/njKhNA/issue/view/NZKhNA1%286%292022/NZKhNA1%286%292022>

Pakhomova, L. V. (2015). Innovative forms of preparing future social pedagogues for professional activity. In *Current issues of humanizing the professional preparation of future educators: Proceedings of the All-Ukrainian scientific-methodical seminar* (pp. 27–29). Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University [in Ukrainian].

Pakhomova, L. V. (2020). *Preparation of future social pedagogues to use innovative technologies in professional activity* (Doctoral dissertation, Taras Shevchenko National University of Luhansk, Kharkiv). <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5235>

Pihovsky, M., & Oleksiuk, N. (2021). Factors affecting the formation of social responsibility in future specialists in the social sphere. In *The World of Science and Innovation. Abstracts of the 7th International scientific and practical conference* (pp. 21–27) [in Ukrainian]. <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/17432>

Pozhidaeva, O. V. (2012). Pedagogical conditions for preparing future social pedagogues for consultative activity. *Scientific Notes: Collection of Articles*, 6, 133–139 [in Ukrainian]. https://www.socovsita.kiev.ua/sites/default/files/Pozhidaeva_2012_3.pdf

Shkoliar, L., & Byrsa, N. (2023). Features of professional training for social work specialists under the conditions of martial law in Ukraine. *Science and Education*, (4) [in Ukrainian]. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2023/4_2023/4.pdf

Svatenkov, O., & Svatenkova, T. (2023). Use of training technologies for adolescents in a recreational and developmental environment. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv: Social Work Series*, 1(9), 69–74 [in Ukrainian].

Tokaruk, L. S., & Chernukha, N. M. (2024). The process of improving digital literacy in future specialists in the social sphere. *Science and Education in the Face of Global Challenges*, 188–192 [in Ukrainian].

Tymchuk, L. I. (2023). Use of the educational-therapeutic potential of digital narratives in the practical work of a social pedagogue. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv: Social Work Series*, 1(9), 34–39 [in Ukrainian].

Verkholiak, M. R. (2018). Theoretical and practical training of social pedagogues for interaction with public children's and youth organizations in the context of the social paradigm. In *Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Psychological and Pedagogical Training of Future Specialists in the Context of Modern Reforms"* (pp. 24–26) [in Ukrainian]. <https://pedcollege.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/Tezy-konferentsiiTeoretyko-praktychna-pidhotovka-sotsialnykh-pedahohiv-do-vzaiemodii-z-hromads-kymy-dytiachymy-ta-molodizhnymy-orhanizatsiiamy-v-umovakh-paradyhmy-sotsial-noi-.pdf>

Отримано редакцією журналу / Received: 05.01.25

Прорецензовано / Revised: 10.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 21.01.25

Nataliya OLEKSIUK, DSc (Ped.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-1538-1470
e-mail: n_oleksiuk@tnpu.edu.ua
Ternopil National Pedagogical Volodymyr Hnatiuk University, Ternopil, Ukraine

Nadiya CHERNUKHA, DSc (Ped.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-5250-2366
e-mail: nmchernukha@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROFESSIONAL TRAINING OF SOCIAL EDUCATORS IN TODAY'S CONTEXT

Background. *In modern conditions, the relevance of rethinking the theoretical foundations and practical mechanisms of professional training of future social pedagogues in institutions of higher and pre-higher education has increased.*

Methods. *The research used the analysis of research search sources; synthesis, comparison, systematization and generalization of information to clarify the state of development of the problem, to determine the conceptual basis of its solution, as well as to highlight the conditions of effectiveness and justify the ways of optimizing the professional training of future social teachers in the context of today.*

Results. *New approaches to the formation of education seekers' professional readiness for socio-pedagogical work in the conditions of the war/post-war period in Ukraine are theoretically substantiated; the principles and sequence of the organization of the educational process at different levels of their professional training are disclosed; systematic, complex and interdisciplinary approaches to the organization of the educational process gained further development; the pedagogical conditions that determine the success of the professional training of future social pedagogues are singled out and the ways of its optimization in institutions of higher and pre-higher education are substantiated.*

Conclusions. *The professional training of future social pedagogues in modern Ukraine is faced with a number of complex challenges, and therefore requires a significant update of content and mechanisms. The results of the scientific search demonstrated the need to continue researching various aspects of the professional training of future social pedagogues, in particular, to work with vulnerable categories of the population and resource provision of this area of activity of institutions of higher and pre-higher education in conditions of martial law. The emphasis is placed on the practical significance of the obtained results for the training of social educators in the context of contemporary socialization challenges.*

Keywords: *components of professional training, improvement of content, optimization of forms, professional competences, professional education, social pedagogue, social responsibility, spheres of influence.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ JOURNAL AUTHORS

Ольга БАЙДАРОВА – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-2332-1769

Контактна інформація: e-mail: baidarova@knu.ua

Olha BAIDAROVA – PhD (Psychol.), Associate Professor of the Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-2332-1769

Contact information: e-mail: baidarova@knu.ua

Ольга БОКОВЕЦЬ – доктор філософії з психології, викладач кафедри філософії, Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-6283-8971

Контактна інформація: e-mail: bokovets.olga@iill.kpi.ua

Olha BOKOVETS – PhD (Psychol.), Lecturer of the Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-6283-8971

Contact information: e-mail: bokovets.olga@iill.kpi.ua

Наталія БУЛАТЕВИЧ – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології розвитку, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-2971-8740

Контактна інформація: e-mail: bulatevych@knu.ua

Nataliya BULATEVYCH – PhD (Psychol.), Associate Professor of the Department of Developmental Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-2971-8740

Contact information: e-mail: bulatevych@knu.ua

Олена ВЛАСОВА – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології розвитку, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-9804-0038

Контактна інформація: e-mail: olenavlasova@knu.ua

Olena VLASOVA – DSc (Psychol.), Professor of the Department of Developmental Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-9804-0038

Contact information: e-mail: olenavlasova@knu.ua

Євгенія ГЛАДИШКО – аспірант ОНП "Соціальна робота", Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0001-7852-9500

Контактна інформація: e-mail: eugeniiagll@gmail.com

Yevheniia HLADYSHKO – PhD Student of the Educational and Scientific Program "Social Work", Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0001-7852-9500

Contact information: e-mail: eugeniiagll@gmail.com

Ольга ДОМАРАЦЬКА – магістр, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0009-0005-8420-5832

Контактна інформація: e-mail: olha.domaratskaya@gmail.com

Olha DOMARATSKA – Master's Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0009-0005-8420-5832

Contact information: e-mail: olha.domaratskaya@gmail.com

Сюйтун ДЕН – аспірант ОНП "Соціальна робота", Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-7999-9344
Контактна інформація: e-mail: dengxutong96@gmail.com

Xutong DENG – PhD Student of the Educational and Scientific Program "Social Work", Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0001-7999-9344
Contact information: e-mail: dengxutong96@gmail.com

Цзіпін ДІН – аспірант ОНП "Соціальна робота", Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
Контактна інформація: e-mail: dcsamantha94@gmail.com

Jiping DING – PhD student of the Educational and Scientific Program "Social Work", Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
Contact information: e-mail: dcsamantha94@gmail.com

Цзяхан ДУН – аспірант ОНП "Соціальна робота", Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-9199-3970
Контактна інформація: e-mail: Dongjiahang111@gmail.com

Jiahang DONG – PhD Student of the Educational and Scientific Program "Social Work", Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-9199-3970
Contact information: e-mail: Dongjiahang111@gmail.com

Тетяна ЗАХАРІНА – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-0357-7457
Контактна інформація: e-mail: t.zakharina@knu.ua

Tetiana ZAKHARINA – DSc (Ped.), Associate Professor, Professor of the Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0003-0357-7457
Contact information: e-mail: t.zakharina@knu.ua

Валерія КАЧАН – бакалавр з соціальної роботи, тренінг-менеджер, МГО "Міжнародний центр розвитку та лідерства", Київ, Україна
ORCID ID: 0009-0005-2594-4328
Контактна інформація: e-mail: kacanvaleria@gmail.com

Valeriia KACHAN – Bachelor of Social Work, Training Manager, International Non-Governmental Organization "International Leadership and Development Center", Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0009-0005-2594-4328
Contact information: e-mail: kacanvaleria@gmail.com

Дмитро КОСТЕНКО – кандидат педагогічних наук, доцент, асистент кафедри іноземних мов математичних факультетів, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4030-2287
Контактна інформація: e-mail: d.kostenko@knu.ua

Dmytro KOSTENKO – PhD (Ped.), Associate Professor, Assistant of the Department of Foreign Languages of the Faculties of Mathematics, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-4030-2287
Contact information: e-mail: d.kostenko@knu.ua

Богдан КРУПСЬКИЙ – магістр, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-1741-3667
Контактна інформація: e-mail: b_krupski@ukr.net

Bogdan KRUPSKI – Master of Arts, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-1741-3667
Contact information: e-mail: b_krupski@ukr.net

Людмила ЛИТВА – кандидат соціологічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0001-9381-2654

Контактна інформація: e-mail: liudmylalytva@knu.ua

Liudmyla LYTVА – PhD (Sociol.), Associate Professor of the Department of Social Work, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0001-9381-2654

Contact information: e-mail: liudmylalytva@knu.ua

Марина МАЙДАНЮК – аспірант ОНП "Соціальна робота", Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна

ORCID ID: 0009-0002-3585-0374

Контактна інформація: e-mail: maydanyuk_m@ukr.net

Maryna MAIDANYUK – PhD Student of the Educational and Scientific Program "Social Work", Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0009-0002-3585-0374

Contact information: e-mail: maydanyuk_m@ukr.net

Наталія ОЛЕКСЮК – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

ORCID ID: 0000-0002-1538-1470

Контактна інформація: e-mail: n_oleksiuk@tnpu.edu.ua

Nataliya OLEKSIUK – DSc (Ped.), Professor of the Department of Social Work and Management of Socio-Cultural Activities, Ternopil National Pedagogical Volodymyr Hnatiuk University, Ternopil, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-1538-1470

Contact information: e-mail: n_oleksiuk@tnpu.edu.ua

Ірина ПУДЕНКО – аспірант ОНП "Психологія", Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0009-0005-9891-025X

Контактна інформація: e-mail: pudenko.i.v@gmail.com

Iryna PUDENKO – PhD Student of the Educational and Scientific Program "Psychology", Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0009-0005-9891-025X

Contact information: e-mail: pudenko.i.v@gmail.com

Ірина САЗОНОВА – доктор філософії, психолог, Центр профілактики стресу, м. Кір'ят-Шмона, Ізраїль

ORCID ID: 0000-0001-7217-6206

Контактна інформація: e-mail: sazonoairinavladimirovna@gmail.com

Iryna SAZONOVA – PhD (Psychol.), The Community Stress Prevention Center, Qiryat Shemona, Israel

ORCID ID: 0000-0001-7217-6206

Contact information: e-mail: sazonoairinavladimirovna@gmail.com

---

Тетяна СВАТЕНКОВА – кандидат психологічних наук, психолог у програмі відпочинку "Дитячий табір Зефір", Україна

ORCID ID: 0000-0002-4921-9033

Контактна інформація: e-mail: tatianasvatenkova@gmail.com

Tetyana SVATENKOVA – PhD (Psychol.), Psychologist in the recreation program "Children's Camp Zefir", Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-4921-9033

Contact information: e-mail: tatianasvatenkova@gmail.com

Євгеній СИЛКІН – ад'юнкт кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0009-0006-9106-9995

Контактна інформація: e-mail: nauka_u@ukr.net

Yevhenii SYLKIN – PhD Student of the Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0009-0006-9106-9995

Contact information: e-mail: nauka_u@ukr.net

Сішунь ТАН – аспірант ОНП "Соціальна робота", Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0009-0005-4741-1338

Контактна інформація: e-mail: tangxishun1@knu.ua

Xishun TANG – PhD student of the Educational and Scientific Program "Social Work", Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0009-0005-4741-1338

Contact information: e-mail: tangxishun1@knu.ua

Дар'я ХОМЕНКО – магістр, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0009-0008-3028-5509

Контактна інформація: e-mail: daria.v.khomenko@gmail.com

Daria KHOMENKO – Master's Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0009-0008-3028-5509

Contact information: e-mail: daria.v.khomenko@gmail.com

Надія ЧЕРНУХА – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-5250-2366

Контактна інформація: e-mail: nmchernukha@knu.ua

Nadiya CHERNUKHA – DSc (Pedagogy), Professor of the Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-5250-2366

Contact information: e-mail: nmchernukha@knu.ua

Олена ЧУЙКО – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0001-7088-0961

Контактна інформація: e-mail: chuiko@knu.ua

Olena CHUIKO – DSc (Psychol.), Professor of the Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0001-7088-0961

Contact information: e-mail: chuiko@knu.ua

ВІДОМОСТІ ПРО РЕЦЕНЗЕНТІВ JOURNAL REVIEWER

Дар'я БИБИК – доктор філософії (PhD) у галузі "Соціальна робота", доцент, доцент кафедри соціальної освіти та соціальної роботи, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0001-9947-8503

Контактна інформація: e-mail: dasha.bybyk@gmail.com

Дар'я ВУБЬК – PhD (Social Work), Associate Professor of the Department of Social Education and Social Work, Ukrainian State University named after Mykhaylo Drahomanov, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0001-9947-8503

Contact information: e-mail: dasha.bybyk@gmail.com

Наталія ВОЛОДАРСЬКА – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ Україна

ORCID ID: 0000-0003-1223-718X

Контактна інформація: e-mail: volodarskaya@ukr.net

Natalia VOLODARSKA – PhD (Psychol.), Senior Researcher, Leading Researcher of The Laboratory of Personality Psychology named after P.R. Chamata, H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0003-1223-718X

Contact information: e-mail: volodarskaya@ukr.net

Інна ГУРОВА – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української філософії та культури, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-9709-7405

Контактна інформація: e-mail: innagurova14@gmail.com

Inna HUROVA – PhD (History), Associate Professor of the Department of Ukrainian Philosophy and Culture, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-9709-7405

Contact information: e-mail: innagurova14@gmail.com

Наталія ЗАВ'ЯЗКИНА – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психодіагностики та клінічної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0001-5565-8959

Контактна інформація: e-mail: nmuz@ukr.net

Nataliya ZAVYAZKINA – DSc (Psychol.), Professor of the Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0001-5565-8959

Contact information: e-mail: nmuz@ukr.net

Наталія ЄВДОКИМОВА – доктор психологічних наук, професор, ректор Приватного закладу вищої освіти "Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика", Миколаїв, Україна

ORCID ID: 0000-0003-4318-2556

Контактна інформація: e-mail: yevdokymova@ukr.net

Natalya YEVDOKYMOVA – DSc (Psychol.), Professor, Rector of the Private Institution of Higher Education "Pylyp Orlyk International Classical University", Mykolaiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0003-4318-2556

Contact information: e-mail: yevdokymova@ukr.net

Леся ІНЖИЄВСЬКА – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології, медичного та фармацевтичного права, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-2058-1485

Контактна інформація: e-mail: lesiy777@ukr.net

Lesia INZHUYEVSKA – PhD (Psychol.), Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology, Medical and Pharmaceutical Law, Shupyk National Healthcare University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-2058-1485

Contact information: e-mail: lesiy777@ukr.net

Оксана ОНИПЧЕНКО – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи, Комунальний заклад "Харківська гуманітарно-педагогічна академія" Харківської обласної ради, Харків, Україна

ORCID ID: 0000-0002-5682-7897

Контактна інформація: e-mail: onypchenko@ukr.net

Oksana ONYPCHENKO – DSc (Ped.), Professor of Department of Social Work, Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-5682-7897

Contact information: e-mail: onypchenko@ukr.net

Елліна ПАНАСЕНКО – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології, Державний вищий навчальний заклад "Донбаський державний педагогічний університет", Дніпро – Слов'янськ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-6787-0129

Контактна інформація: e-mail: ellinapanasenko@ukr.net

Ellina PANASENKO – DSc (Ped.), Professor, Head of the Department of Practical Psychology, State Primary School "Donbas State Pedagogical University", Dnipro – Sloviansk, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-6787-0129

Contact information: e-mail: ellinapanasenko@ukr.net

Віталій ПАНЬКОВЕЦЬ – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0001-6290-7511

Контактна інформація: e-mail: v_pankovets@knu.ua

Vitalii PANKOVETS – PhD (Psychol.), Associate Professor of the Social Psychology Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0001-6290-7511

Contact information: e-mail: v_pankovets@knu.ua

Тетяна ЯБЛОНСЬКА – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психодіагностики та клінічної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0001-7272-9691

Контактна інформація: e-mail: t_yablonska@ukr.net

Tetiana YABLONSKA – DSc (Psychol.), Professor of the Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0001-7272-9691

Contact information: e-mail: t_yablonska@ukr.net

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна робота – це рецензований, цитований у міжнародних наукометричних базах науковий журнал, що видається із 2016 року і присвячений дослідженням в соціальній сфері, психології, освітніх та педагогічних науках.

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України.
Свідоцтво про Державну реєстрацію КВ № 25427-15367 ПР від 03.02.2023

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України (Категорія Б), у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії для здобувачів за трьома спеціальностями:
231 "Соціальна робота", 053 "Психологія", 011 "Освітні, педагогічні науки",
Наказ МОН України No 157 від 09.02.2021

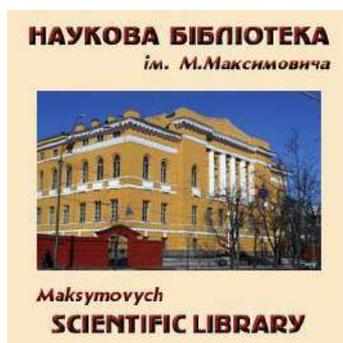
Засновник та видавець Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02. Адреса видавця: 01601, Київ-601, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43

Індексується в таких міжнародних наукометричних базах та депозитаріях:

PKP|INDEX

Open Ukrainian Citation Index (OUCI)

Maksymovych Scientific Library of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Включено до інформаційного ресурсу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського "Наукова періодика України" та рейтингу наукових періодичних видань.

"Вісник Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Соціальна робота" вітає рукописи, що відповідають загальним критеріям значимості в зазначеній предметній галузі: • оригінальні статті • тематичні дослідження, • критичні відгуки, огляди, думки, есе.

Запрошуємо науковців до співпраці!
Статті розглядаються на постійній основі.
Тексти приймаються двома мовами: українською та англійською
З питань розміщення публікації просимо звертатися на e-mail
або користуватися системою оформлення подання на сайті:
www.visnyk.soch.robota.knu.ua

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Випуск 1(10)

**Відповідальний за випуск Алла Кобенко
Responsible for the issue is Alla Kobenko**

Редактор *Т. Гуз*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Обл.-вид. арк. 15,6. Ум. друк. арк. 12,7. Наклад 300. Зам. № 225-11260.

Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Пс5.

Підписано до друку 02.04.25

Видавець і виготовлювач

ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01030

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02